АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

1-2

1998

Редакцията на списание „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени на **български език** в 2 екз. *(текст и научен апарат)* на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'„Археология“ accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. *(texte et appareil scientifique)*, dactylographiés (page de 30 lignes – 66 frappes), accompagnes de figures propres à etre imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiès doivent être assurés par l'auteur.

На корицата:

Кръст на севаст Берислав от Търново. X-XI в.
Национален исторически музей, София.

Sur la couverture:

La croix de sevaste Bérislav de Tarnovo. X^e-XI^e ss.
Musée nationale d'Histoire, Sofia.

© Археологически институт и музей при БАН
Редакционно-издателска група

K.g. Kpl. g. 39: 1998. Nr 1/2-3/4.

cd. 431267 III

K

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

**Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките**

Год. XXXIX
1-2
1998

Тракийска крепост при с. Кралево, Търговищко

Георги Гинев

На около 2,5-3 км югозападно от с. Кралево, Търговищка община, има крепост, известна сред местното население с името Кале Дюзю. Обявена е за паметник на културата от местно значение с определението „късноантична крепост“[1]. В научното предложение за обявяване на паметника се допуска възможността на това място да е имало селище от предримската епоха.

Крепостта е изградена на върха на едно от предпланинските възвишения на Стара планина, известни като Преславски Балкан. Склоновете на възвишението са високи и стръмни, поради което крепостта е труднодостъпна. Само откъм запад теренът е по-лесен за изкачване. Укрепеното пространство сега е гъсто обрасло с дървета и храсти и е мъчнопроходимо. По повърхността не се виждат характерните за късноантичните крепости останки от градежи на хоросан и фрагменти от типична за епохата строителна и битова керамика. Личат единствено очертанията на крепостната стена като нисък вал от ломени камъни без следи от хоросан.

Стената е изградена върху най-високата част на възвишението, като следва естествената конфигурация на терена. Заграденото пространство не е равно, а е с наклон от юг към север. Денивелацията между най-високата южна точка и най-ниската северна е 36 м. Теренът на места е равен, на други образува малки падини. Планът на крепостта показва, че тя има форма подобна на неправилна пресечена елипса. Разстоянието между най-отдалечените точки на южната и северната част на стената е 207 м, а между източната и западната – 160 м. Общата площ на заграденото място се изчислява на 33 дка (обр. 1).

Югозападният ъгъл, който е най-високото място на терена, отвътре е ограден с две стени, така че се получава вътрешно укрепено място – „цитадела“ (обр. 1). Тя има форма на неправилен трапец с дължина на страните: север – 44 м, юг – 60 м, изток – 49 м, запад – 45 м. Входът на „цитаделата“ се очертава на източната стена, където в разстояние на 4 м тя е прекъсната. Там е и единствено най-удобното място за вход. От другите страни теренът е стръмен.

Друга особеност в плана на крепостта са двете уширения от външната страна на стената. Едното е на югозападния ъгъл, а другото срещу мястото, където се съединяват северният зид на „цитаделата“ и западната част от стената (обр. 1). В основата си те са полукръгли, а във височина постепенно се стесняват, като придобиват форма, близка до коничната. Височината им съответства на тази на крепостната стена. Повърхността им е покрита с ломени камъни. Тези уширения са всъщност кули в двата по-леснодостъпни и уязвими ъгъла на „цитаделата“. При третия, на южната стена, е било трудно и дори излишно построяването на кула поради обстоятелството, че от външната страна на стената теренът е много стръмен и скалист. Четвъртият ъгъл е във вътрешното пространство и не е бил укрепен.

През 1988-1989 г. на крепостта бяха направени сондажни археологически разкопки[2]. Тяхната цел беше да се уточни хронологията на крепостта, дебелината и стратиграфията на културния слой, съставът, размерите и начинът на изграждане на крепостната стена. Трябваше да се даде отговор на въпроса има ли връзка между крепостта и могилния некропол, който се намира на равното място в подножието на същото възвишение[3].

Бяха направени пет сондажа: три на крепостната стена, включително на портата, един в „цитаделата" и един във вътрешното пространство, но извън „цитаделата" (обр. 1).

Сондаж I. На западната част от стената. Избран е произволно на 78 м от югозападния ъгъл, където тя е най-добре запазена и се намира срещу мястото, по което най-лесно се стига до крепостта. Сондажът е широк 5 м. На дължина пресича напречно цялата стена и част от вътрешното пространство – общо 27 м. Разкопаването се извърши на пластове. Навсякъде се стигна до терена, върху който е изградена стената, а за по-голяма сигурност той бе прекопан на дълбочина 0,15 – 0,20 м, за да се открои ясно здравият терен от насипа.

Стратиграфският анализ показва, че стената е изградена по следния начин:

Използвана е естествената конфигурация на терена, която на това място представлява равнинна част с дължина 12 м. Нейният западен край преминава в не много стръмен скат. В източния край теренът става малко по-нисък. Върху равнинната част е натрупан землен вал със същата ширина в основата – 12 м и най-голяма височина 1,40 м (обр. 2). Валът е от пръст, изкопана непосредствено от двете му страни. Така от изкопите са се получили два рова: външен – с дължина 9 м и дълбочина 1,90 м, вътрешен – с дължина 5 м и дълбочина 1,50 м (обр. 3). Почти върху средата на земления вал е изградена каменна стена с ширина на основата 5,50 м и запазена височина 1,30 м (обр. 2, 3). Стената има две лица: вътрешно и външно. Те са от ломени или грубо одялани камъни без спойка, подредени не много правилно. Между тях са нахвърляни безредно малки и средни по големина ломени камъни. От лицевата зидария е запазен частично само първият ред, а на отделни места и вторият на обща височина до 0,40 м. От двете страни на стената и преди всичко от външната стръмна част има много паднали ломени камъни, които образуват цял пласт. Той много добре се очертава на профила и има дебелина до 1,20 м (обр. 4). Всички тези камъни са от разрушения зид и показват, че е бил по-висок може би с още 1-2 м. Прибавени към запазената сега височина на стената – землен вал плюс каменен зид – 2,70 м, става ясно, че първоначално издигнатата стена е била с приблизителна височина 4-5 м. Като се вземе предвид и ровът пред нея, дълбок близо 2 м, получава се едно доста трудно за преодоляване препятствие от 6-7 м.

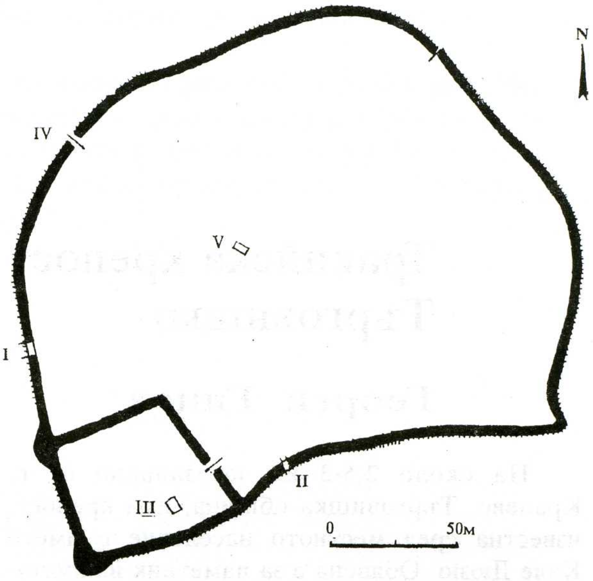

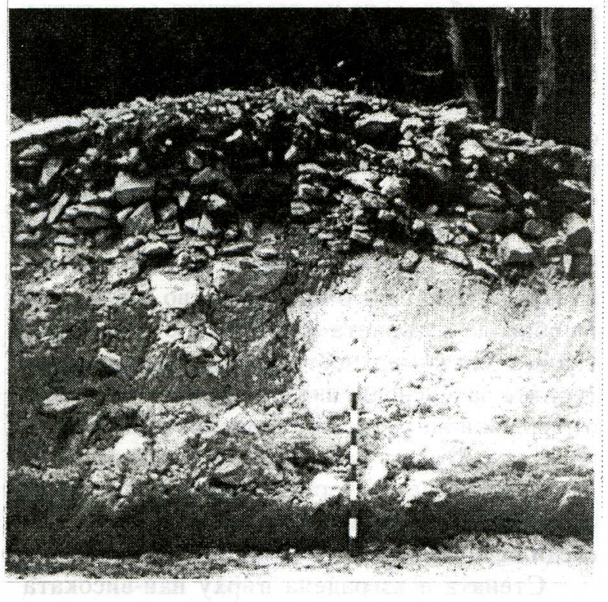

• *Обр. 1. Кадастрален план и ситуация на сондажите на крепостта при с. Кралево, Търговищко. Fig. 1. Plan Cadastral et emplacement des sondages de la forteresse thrace près du village de Kralèvo, de la région de Tărgovište*

• *Обр. 2. Част от профила на крепостната стена в сондаж I на крепостта при с. Кралево, Търговищко. Fig. 2. Partie du profil de l'enceinte du sondage I de la forteresse thrace près du village de Kralèvo, de la région de Tărgovište*

431 267 II / 1998

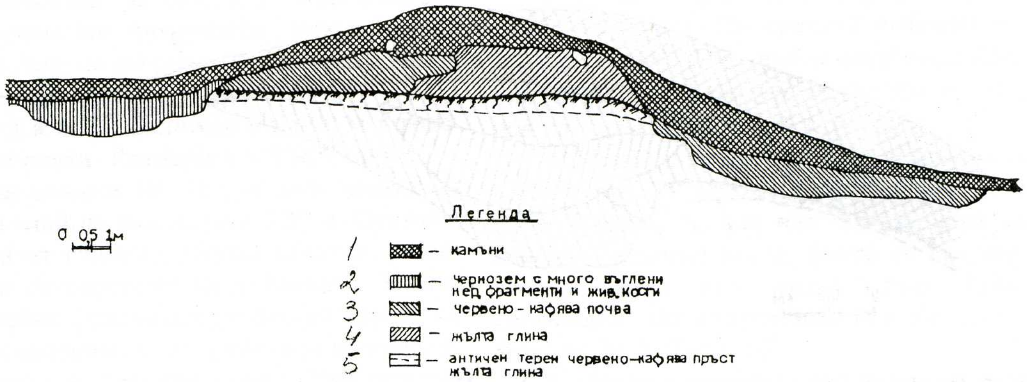
0 0,5 1м
Легенда
1 ▩ – камъни
2 ▥ – чернозем с много въглени нед. фрагменти и жив. кости
3 ▧ – червено-кафява почва
4 ▨ – жълта глина
5 ▭ – античен терен червено-кафява пръст жълта глина

• Обр. 3. Профил на крепостната стена и рововете на сондаж I на крепостта при с. Кралево, Търговищко

• Fig. 3. Profil de l'enceinte et des fossées du sondage I de la forteresse thrace près du village de Kralevo, de la region de Targoviste

В сондажа бяха намерени многобройни фрагменти от местна битова керамика със сив и сивочерен цвят, работена на колело, и фрагменти от ръчно изработени съдове с шнуровиден орнамент, характерни най-общо за времето V-III в. пр. н. е. Освен тях бяха открити фрагменти от импортна старогръцка керамика, предимно от амфори, и седем фрагмента от чернофирнисов кантарос със следи от украса в стил „Западен склон". От импортната керамика специално заслужава да бъдат отбелязани четири фрагмента от дръжки на амфори, върху които са запазени печати. Три от печатите са намерени във вътрешната страна на сондажа (вътрешния ров), един във външния ров. Във вътрешния ров бяха открити и три глинени прешлени за вретено и отделни животински кости.

Сондаж II. Направен е на произволно избрано място на южната част от крепостната стена, на 80 м от югоизточния ъгъл. Тук очертанията на стената са слабо изразени. За разлика от първия сондаж този е на място, откъм което крепостта е най-труднодостъпна. Непосредствено от външната страна на стената започва много стръмен скалист склон, завършващ на около 100-150 м под нея. Сондажът пресича напреко цялата стена в посока север-юг. Общата му дължина е 10 м, ширина 3 м. Начинът на разкопаване е като първия. Стратиграфският анализ показва, че стената е изградена така:

На това място е изкопан ров, като за целта изглежда е използвана естествена вдлъбнатина, която е била разширена в дълбочина и дължина. Ровът има форма на неправилен трапец с размери: дължина на долната основа 1,20 м, на горната – 5 м, дълбочина 1 м. По-късно ровът е запълнен с пръст, така че се е образувал землен вал с ширина 6,50 м и най-голяма височина 2 м (измерена от дъното на рова) (обр. 5) Насипът е разнороден: смесена почва, в която се отдели слой от пепел и въглени, керамични фрагменти и животински кости. Върху вала е изграден каменен зид с ширина в основата 2,60 м. Начинът на градеж е като при първия сондаж. Зидът има две лица – вътрешно и външно, от ломени или грубо одялани камъни, подредени не много правилно. Между тях са нахвърляни безредно малки и средни по големина ломени камъни. От лицата на зида на това място са запазени само първите два камъка на височина 0,30-0,40 м. След събарянето на зида камъните са

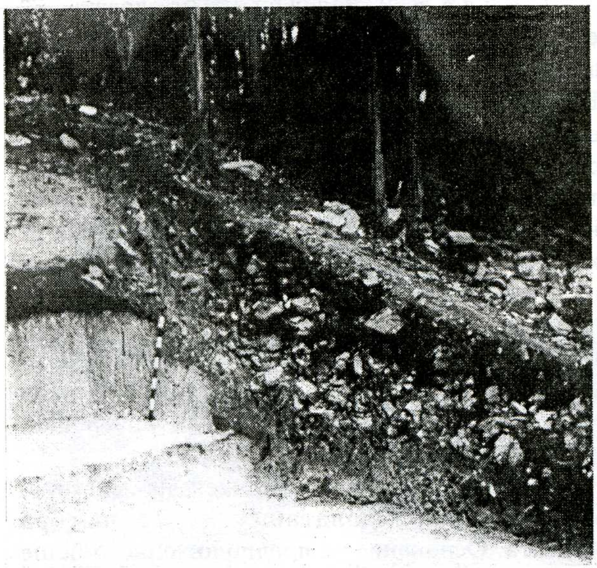

• Обр. 4. Пластът ломени камъни във външния ров на сондаж I на крепостта при с. Кралево, Търговищко

• Fig. 4. La couche de pierres cassées dans le fosse extérieur du sondage I de la forteresse près de Kralevo

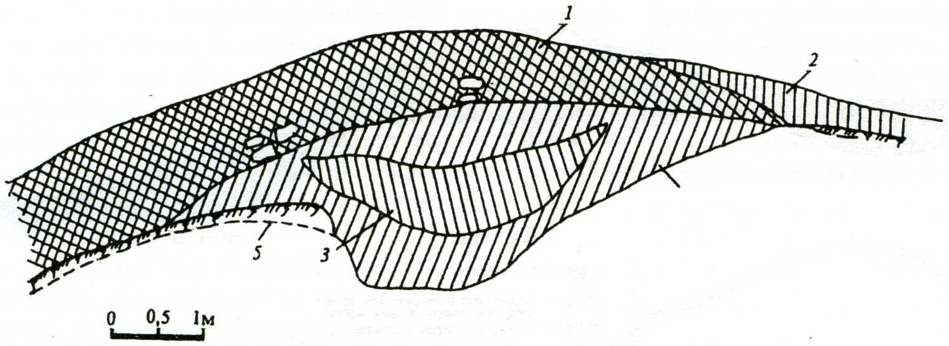

• *Обр. 5. Профил на крепостната стена в сондаж II на крепостта при с. Кралево, Търговищко*
• ***Fig. 5. Profil de l'enceinte du sondage II de la forteresse thrace près du village de Kralevo, de la région de Targovistè***

се разпилели най-вече надолу по стръмния склон, а друга част – към вътрешното пространство на крепостта. На профила се очертават като най-горен слой с дължина 7 м и височина до 0,90 м. За разлика от сондаж I тук от двете страни на стената няма ровове – на юг, от външната страна е невъзможно, пък и излишно поради стръмния и скалист терен, а от вътрешната страна вероятно не е било нужно.

В сондажа бяха открити фрагменти от местна битова керамика със сив и сивочерен цвят, работена на колело, и от съдове с шнуровиден орнамент, работени на ръка. Фрагментите са характерни най-общо за V-III в. пр. н. е. Намираха се и отделни животински кости.

Сондаж III. Заложен в „Цитаделата" на единственото място, където между многото дървета и храсти има малка и равна поляна. Размери 5 х 4 м. Оказа се, че културният слой е много тънък – 0,25-0,30 м. След него започва стерилна бледожълтеникава почва. В източната и югоизточната част на сондажа попаднахме на глинена подова замазка, силно разрушена от корените на дърветата. Намерих и фрагменти от стенна мазилка, по които личат леглата на дървени пръти. Бяха открити и няколко дребни фрагменти от местна битова керамика, характерни за V-III в. пр. н. е. Изводът е, че на това място е имало глинобитна постройка, силно разрушена впоследствие.

Сондаж IV. Заложен на мястото, където се предполагаше, че се намира портата. Основание за предположението беше характерното за подобни случаи при други крепости хлътване или прекъсване на куртината на крепостната стена, което тук беше добре изразено. Предположението се оказа точно. Портата е силно разрушена, от нея са запазени само основите на два успоредни зида (обр. 6). Те представляват лица на двете страни на прекъснатия каменен зид на стената, след които той продължава във вида, описан при сондаж I. Разстоянието между двата зида, което е и ширина на портата, е 2,50 м (обр. 7). Дължината на единия зид е 6,90 м, на другия – 6,40 м. От вътрешната страна на по-дългия зид е направено правоъгълно уширение с дължина 2,10 м и ширина 0,28 м, конструктивно свързано със зида. На срещуположния зид такова уширение не бе забелязано. На 2,20 м от външния край на портата и почти в средата между двата зида отвесно е забит камък с размери 0,28 х 0,23 х 0,25 м (обр. 7). Вероятното му предназначение е да спира и да бъде опора на двете въртящи се крила на дървена врата. Други данни за размера и конструкцията на

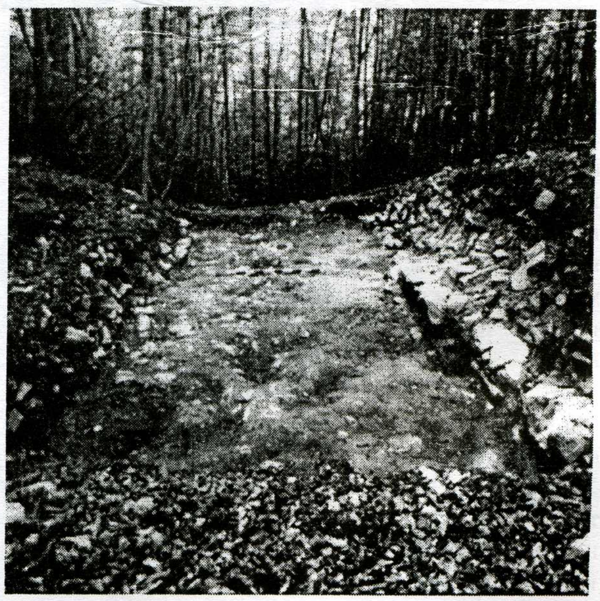

• *Обр. 6. Портата на крепостта при с. Кралево, Търговищко*

• ***Fig. 6. La porte de la forteresse thrace près du village de Kralevo, de la région de Tărgovište*** портата липсваха. В сондажа бяха открити дребни керамични фрагменти, между които един от дръжка на амфора със запазен печат и един биконичен прешлен за вретено.

Сондаж V. Заложен е на 80 м югоизточно от портата. Размери 4 х 3 м. Резултат – подобен на сондаж III. И тук дебелината на културния слой не надвишава 0,30 м. Открити бяха следи от глинена подова замазка, силно разрушена от корените на дърветата. Намираха се дребни фрагменти от битова керамика със сив и сивочерен цвят, работена на колело, и от керамика, работена на ръка. Има основание да се предположи, че и на това място е имало разрушена глинобитна постройка.

Резултатите от ограничените по брой и мащаби сондажни проучвания дават възможност да се направят изводи относно датировката на крепостта и нейната типологична класификация.

За датирането важно значение имат откритите амфорни печати:

1. Печат с правоъгълна форма и размери 0,027 х 0,020 м. Фрагментиран, по средата с емблема – животно (куче?), в ход надясно. Над емблемата ΘΑΣ[ΙΩ]Ν. Цвят керемиденочервен. От вътрешния ров на сондаж I. Инв. № 3919. Табл. I-1.

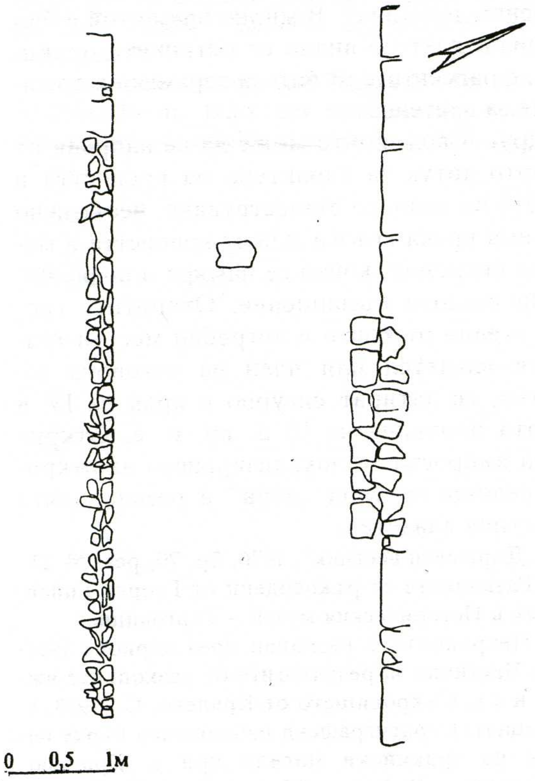

• *Обр. 7. План на портата на крепостта при с. Кралево, Търговищко*

• *Fig. 7. Plan de la porte de la forteresse thrace près du village de Kralevo*

2. Печат с правоъгълна форма и размери 0,030 и 0,020 м. По средата емблема – тризъбец, наляво. Над емблемата ΘΑΣΙ ΩΝ, под нея [ΘΑ]Σ ΩΝ. Цвят керемиден. От вътрешния ров на сондаж I. Инв. № 3920. Табл. I-2.

3. Печат с правоъгълна форма и размери 0,025 х 0,015 м. По средата монограм А. Ясно личи буквата А, над нея – водоравна хаста, вдясно – отвесна хаста, която се съединява с водоравната под прав ъгъл. Цвят – керемиден. От вътрешния ров на сондаж I. Инв. № 3922. Табл. I-3.

4. Печат с правоъгълна форма и размери 0,030 х 0,022 м. По средата емблема – глава на рогато животно (букраний?). Изглежда анепиграфен, но по-вероятно е буквите да са изтрити или да не са се отпечатали. Цвят – светлокафяв. От външния ров на сондаж I. Инв. № 3923. Табл. I-4.

5. Печат с правоъгълна форма и размери 0,047 х 0,025 м. По средата емблема – елипса, вътрешното пространство на която е заето от три пресичащи се прави: двете диагонално една спрямо друга, третата – отвесна. Над емб-

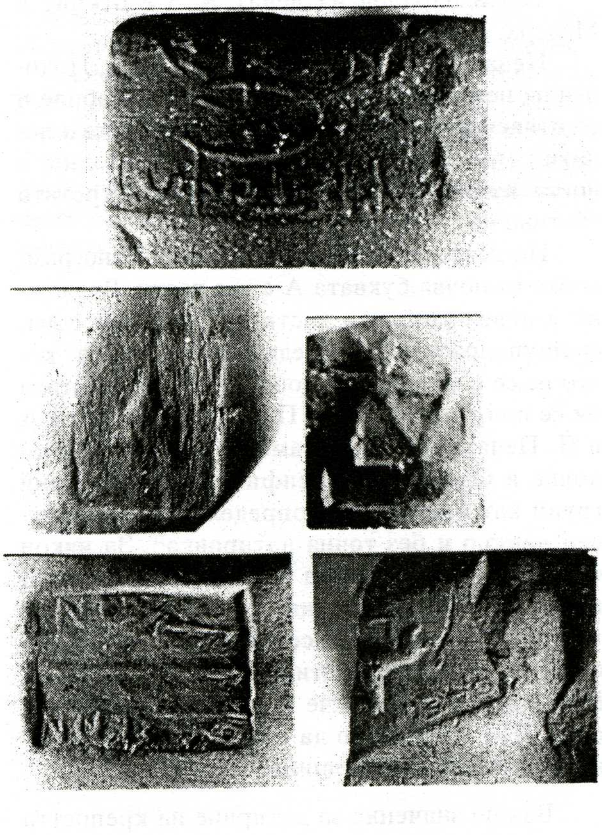

• *Табло I. Амфорни печати от крепостта при с. Кралево, Търговищко*

• *Tableau I. Sceaux d'amphores provenant de la forteresse thrace près du village de Kralevo, de la région de Târgovište* лемата [Θ]ΑΣΙ[Ο]Ν, под нея 'ΑΡΙΣΤΟΦ Ω[Ν]. Цвят кафявочервеникав. От сондаж IV (портата). Инв. № 3921. Табл. I-5.

Три от печатите, №№ 1, 2 и 5, са с изписан етникон ΘΑΣΙΩΝ и няма никакво съмнение, че принадлежат на амфоропечатането на остров Тасос. Спадат към втората голяма група печати на същия остров, наречена „късна“, която се отнася към времето след 340 г. пр. н. е. до към края на II в. пр. н. е.[4] За по-точното им датиране значение има изписването на буквата сигма, която в описаните по-горе печати е ъглеста с хасти, а не лунарна. Това според М. Дебиду означава, че печатите са не по-късни от 300-290 г. пр. н. е.[5]. Следователно трите печата могат да бъдат датирани още по-точно в периода след 340 г. пр. н. е. до 300-290 г. пр. н. е. Печат, подобен на № 2 – емблема тризъбец и епонимно име ΘΑΣ ΩΝ е открит в Кабиле. Л. Гетов го датира още по-детайлно в периода 325-310 г. пр. н. е. [6]. Няма никакво основание да не се приеме същата датировка и за кралевския печат. Тя се потвърждава и от печат със същото епонимно име, открит в Севтополис[7].

Точен паралел на печат № 5 е открит в Мадара. Датиран е в IV в. пр. н. е.[8].

Печат № 4 най-вероятно е тасоски. Подобен на него, но с надписи, е открит в Кабиле и се отнася към групата на късните тасоски печати[9]. Друг подобен, открит в Севтополис, с доста изтрити надписи, е датиран в третата третина на IV в. пр. н. е.[10].

По-неясен е печат № 3. Той има монограм, който включва буквата А с две хасти. Възножно е освен тези две хасти да има още една, срещуположна и успоредна на отвесната, която не се е отпечатала добре и не личи. Тогава би се получила буквата П, а монограмът от А и П. Печатите с монограми от Кабиле, Севтополис и Одесос са класифицирани в отделни групи като печати с неопределен производствен център и без точна датировка[11]. За някои от тях се допуска, че са от III – началото на II в. пр. н. е.[12]. Кралевският е намерен заедно с тасоски печати, които се датират към последните четири десетилетия на IV в. пр. н. е. Може да се приеме, че и той е от същия период. Не е изключено да е продукт и на тасоска керамична работилница.

Важно значение за датиране на крепостта имат и фрагментите от чернофирнисов кантарос, открити във вътрешния ров на сондаж I. Под устието личи украса от лавров венец, изпълнен в барботинна техника. Този вид кантароси са известни от некропола на Аполония. Класифицирани са в отделен тип, № VI, вариант А, и се отнасят към края на IV и началото на III в. пр. н. е.[13]. Подобни на тях са открити в Севтополис[14], Кралево[15] и др. и се датират към същото време – края на IV и началото на III в. пр. н. е. Фрагментите от местна битова керамика не противоречат на тази датировка. Липсата на керамика от други епохи и на останки от градежи на хоросан я потвърждават.

Крепостта при Кралево типологично може да бъде отнесена към тракийското понятие „диза“. Наличието на вътрешно укрепено място, т. нар. „цитадела“, я приближава към следващия вид тракийско укрепено място – „тюрсис“ или „кула“. Приликата обаче в случая е само в този детайл от плана на крепостта. Видимата липса на солидни каменни или други градежи както в самата „кула“, така и извън нея показват, че в нея няма място, което да е обитавано от аристократично семейство. Сравнително големите размери на крепостта – 33 дка, тънкият културен слой, липсата на солидни градежи и следите от глинобитни постройки дават основание да се допусне, че тя спада към типа укрепени места, издигани от местен владетел. Използвани като стражеви пост или гарнизонно седалище, укрепен пункт, който би служил за отбрана и излази по време на военни действия[16]. В мирно време той е бил обитаван, както е видно от останките от жилища, фрагментите от битова керамика и прешлените за вретено.

Друг извод, който може да се направи от казаното дотук за характера на крепостта и времето на нейното съществуване, несъмнено е, че има пряка връзка между крепостта и могилния некропол, който се намира в подножието на същото възвишение. Откритите гробове, в един от които е погребан местен тракийски владетел или член на неговото семейство, се датират сигурно в края на IV и първата половина на III в. пр. н. е. Открит остава въпросът за локализирането на откритото селище от типа „пàра“ и резиденцията на местния владетел.

[1] „Държавен вестник“, 1976, бр. 70, рег. № 23.

[2] Разкопките са ръководени от Георги Гинев, уредник в Историческия музей – Търговище.

[3] Некрополът е разкопан през периода 1974-1986 г. Частично за резултатите от разкопките вж. Г. Гинев. Съкровището от Кралево. С., 1983, с. 64. Същият: Стратиграфски наблюдения върху насипите на тракийски могили при с. Кралево, Търговищко. – В: Хелис, III, ч. I, С., 1994, 123-136.

[4] Л. Гетов. Амфори и амфорни печати от Кабиле (IV-II в. пр. н. е.). С., 1995, 17-18.

[5] Наблюденията и изводът са направени от М. Дебиду, тук цитиран по А. Балканска. Амфори и амфорни печати. – В: Севтополис, I, С., 1984, с. 118, бел. 28.

[6] Л. Гетов. Цит. съч., с. 30, № 43.

[7] А. Балканска. Цит. съч., с. 147, № 7.

[8] Д. Дечев. Антични надписи. – В: Мадара, I, С., 1934, 166-167, т. 4, обр. 150.

[9] Л. Гетов. Цит. съч., с. 30, № 43.

[10] А. Балканска. Цит. съч., с. 148, № 13.

[11] Л. Гетов. Цит. съч., с. 104; А. Балканска. Цит. съч., с.125, т. 5; М. Лазаров. Амфорните печати от Одесос. – ИНМВ, X(XXV), В., 1974, с. 42.

[12] А. Балканска. Пак там.

[13] Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. В: Аполония, С., 1963, с. 197, № 480.

[14] М. Чичикова. Антична керамика. – В: Севтополис, I, С., 1984, 68-69, табл. XV.

[15] Непубликувани. Намерени с монета на Филип II Македонски.

[16] Ал. Фол. Демографска и социална структура на Древна Тракия, С., 1970, с. 166, абз. 1.

Forteresse thrace située près de Kralevo, village de la région de Targoviste

G.Guinev

(Résumé)

En 1988-1989 l'auteur avait effectué des sondages archéologiques de la fortification située près du village de Kralevo, dans la commune de Tárgovište. On supposait que l'ouvrage datait de l'époque antique tardive. Cinq sondages ont été faits: trois de l'enceinte et deux dans l'espace interieur.

L'enceinte est constituée d'un remblai de terre sur lequel est éleve un mur de pierre. L'auteur de cet ouvrage est de 2,70 m. La partie ouest de l'enceinte est renforcée par deux fossés, l'un situé à l'exterieur, l'autre à l'intérieur.

La couche culturelle dans l'espace intérieur est mince: 0,025-0,030 m. Deux des sondages ont revele des recouvrements d'argile du plancher fortement endommagés et des fragments de crépi sur la muraille, preuves certaines de l'existence de construction d'habitation en argile.

Tous les sondages ont mis au jour de nombreux fragments de céramique d'usage domestique, locale et importée, qui se rapportent vers la seconde moitié du IV^e – la premiere moitié du III^e siècle av. n. è. Des objets caracteristiques d'autres époques n'ont pas ete trouvés.

Cette forteresse appartient aux places fortifiées qui repondent au concept thrace de „diza". Les fragments céramiques et l'absence de découvertes appartenant à d'autres époques historiques ont donné raison à l'auteur d'admettre que la forteresse avait existé pendant la deuxième moitié du IV^e et la première moitié du III^e siècle av. n. e.

Големият надпис от Севтополис

Методи Манов

През 1953 г. при разкопките на тракийския град при с. Копринка, Казанлъшко (сега под водите на язовир), в една от залите на двореца е открит изключително интересен надпис върху камък, от който се разбира, че проучваният град всъщност е неизвестният от други извори Севтополис – столицата на Севт III.

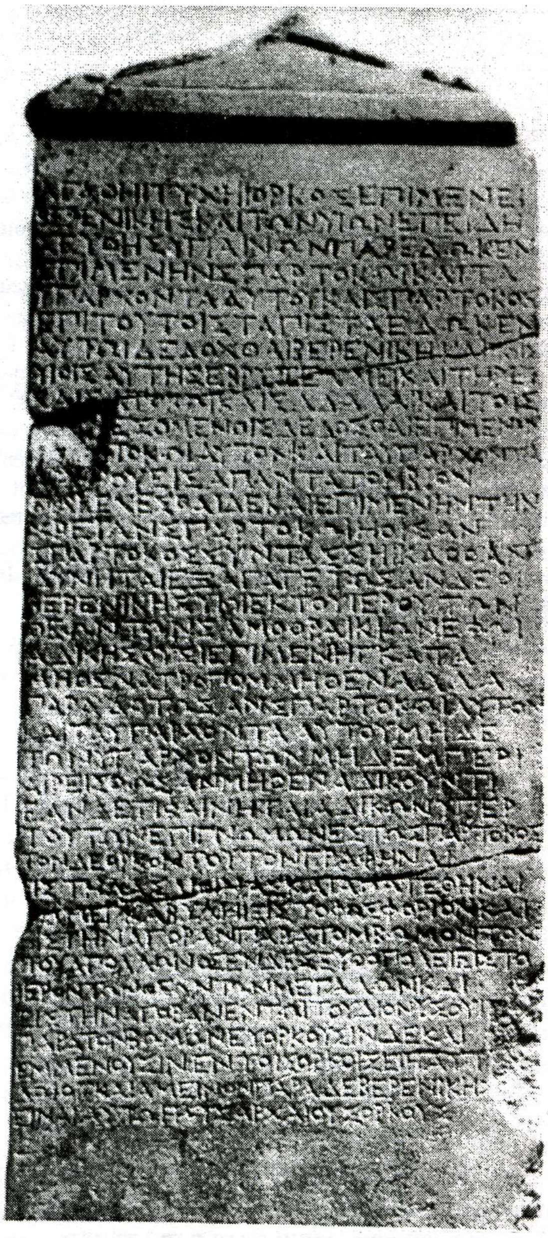

• *Обр. 1. Надписът от Севтополис*

• *Fig. 1. L'inscription de Seutopolis*

Изминаха повече от четиридесет години от откриването на този забележителен епиграфски паметник, но въпреки това редица моменти от неговия текст все още остават неясни и предизвикват многобройни дискусии. Тук ще се опитам да дам отговор на въпросите и решения на проблемите, които поставя този надпис, като същевременно ще разгледам и данните за лицата, споменати в него, в просопографски план.

Надписът представлява клетвен договор и е изписан върху мраморна плоча, счупена на три части, украсена с фронтон и акротерии (сега отчупени), и е с размери: вис. 0,63 м, шир. 0,25 м, деб. 0,06 м. Височина на буквите: 0,007 – 0,01 м. В момента се съхранява в НАМ – гр. София, под инв. № 8408.

Основните публикации на разглеждания епиграфски паметник досега са направени от Д. П. Димитров, Г. Михайлов, М. Тачева и В. Велков[1]. Напоследък и в чуждата историография се появи обширна публикация на въпросния паметник, написана от К.-Л. Елверс[2] (обр. 1).

Превод: *„На добър час. Клетва на Береника и синовете и относно Епимен: Тъй като, когато Севт (III) бе в добро здраве (т. е. бе жив), предаде на Спарток Епимен и неговите имущества, а Спарток му даде клетва (гаранция – на Севт III) относно тези неща[3], Береника и нейните синове – Хебризелм, Терес, Саток и Садала, (и техните потомци – ?) решиха: да предоставят Епимен на Спарток – него и имуществата му – за цял живот. На Епимен се вменява в дълг да служи на Спарток или на тези, на които Спарток (му) заповяда, доколкото (му) позволяват силите. А синовете на Береника да изведат от храма на Самотракийските богове Епимен, при което да не му причиняват вреда по никакъв начин изобщо. А да го предадат на Спарток заедно с имуществата му и да не присвояват нищо от имуществата му, при положение че той не извърши никаква неправда (нищо нередно). Но ако се появи съмнение, че той (Епимен) върши нещо нередно, по отношение на тези неща Спарток да бъде арбитър.*

Тази пък клетва да бъде написана на каменни плочи (4 на брой), (които) да бъдат поставени – (една) в (град) Кабиле във Фосфориона, (друга) на агората при олтара на Аполон, а (трета) – в Севтополис – в храма на Великите богове и (четвърта) – на агората в храма на Дионис до олтара.

А на заклелите се и на тези, които спазват клетвите, да им бъде за добро и за щастие, а от страна на Береника да останат в сила по отношение на него и старите (предишните) клетви (т. е. Береника да спази и старите клетви, дадени от Севт III на Спарток по отношение на Епимен).“

Ἀγαθῆι τύχηι. ὅρκος Ἐπιμένει
Βερενίκης καὶ τῶν υἱῶν· ἐπειδὴ
Σεύθης ὑγιαίνων παρέδωκεν
Ἐπιμένην Σπαρτόκωι καὶ τὰ
5 ὑπάρχοντα αὐτοῦ καὶ Σπαρτόκος
ἐπὶ τούτοις τὰ πιστὰ ἔδωκεν
αὐτῶι, δεδόχθαι Βερενίκηι καὶ τοῖς
υἱοῖς αὐτῆς Ἑβρυζελμει καὶ Τηρει
καὶ Σατοκωι καὶ Σαδαλαι καὶ τοῖς
10 ....εσομένοις· δεδόσθαι Ἐπιμένην
[Σπαρ]τόκωι αὐτὸν καὶ τὰ ὑπάρχοντα
[αὐ]τοῦ εἰς ἅπαντα τὸν βίον.
παρέχεσθαι δὲ καὶ Ἐπιμένην τὴν
χρείαν Σπαρτόκωι ἢ οἷς ἂν
15 Σπαρτόκος συντάσσηι καθ᾽ ὃ ἂν
δύνηται. ἐξαγαγέτωσαν δὲ οἱ
Βερενίκης υἱοὶ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῶν
θεῶν τῶν Σαμοθραικίων ἐφ᾽ ὧι
ἀδικήσουσιν Ἐπιμένην κατὰ
20 μηθένα τρόπομ μηθέν. ἀλλὰ
παραδότωσαν Σπαρτόκωι αὐτὸν
καὶ τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ μηδὲ
τῶν ὑπαρχόντων μηδὲμ περι-
αιρείσθωσαν μηθὲν ἀδικοῦντι.
25 ἐὰν δέ τι φαίνηται ἀδίκων ὑπὲρ
τούτων ἐπιγνώμων ἔστω Σπαρτόκος.
Τόν δὲ ὅρκον τοῦτον γραφῆναι
εἰς στήλας λιθίνας καὶ ανατεθῆναι
ἐμ μὲγ Καβύληι εἰς τὸ Φωσφόριον καὶ
30 εἰς τὴν ἀγορὰν παρὰ τὸμ βωμὸν τὸν
τοῦ Ἀπόλλωνος, ἐν δὲ Σευθοπόλει εἰς τὸ
ἱερὸν τῶν θεῶν τῶν Μεγάλων καὶ
εἰς τὴν ἀγορὰν ἐν τῶι τοῦ Διονύσου ἱερῶι
παρὰ τὸμ βωμόν· εὐορκοῦσιν δὲ καὶ
35 ἐμμενοῦσιν ἐν τοῖς ὅρκοις εἴη αὐτ...
λῶιον καὶ ἄμεινον παρὰ δὲ Βερενίκης
εἶναι αὐτῶι τοὺς ἀρχαίους ὅρκους.

Тук трябва да се отбележи, че в оригиналния старогръцки текст са необходими две възстановки на липсващите букви от думи – в ред 10-и и в ред 35-и. Но докато в ред 35-и липсващите букви лесно могат да се възстановят и думата да добие вид като αυτ οις, то в 10-и ред възстановяването на липсващите букви е доста трудно, но в общи линии съм съгласен с възможните два варианта (най-малко) на възстановка, предложени от К.-Л. Елверс[4] като [ἀεί] 'εσομένοις или [παρ] εσομένοις. Освен това В. Велков е допуснал грешка в изписването на първата дума в 14-и ред на надписа, която в неговия гръцки текст е δύνητα, но грешката е поправена от К.-Л. Елверс, който е изписал правилната форма δύνηται.

Датировка: Трудностите при датирането на този надпис не са никак малко. Г. Михайлов смята, че надписът е от самия край на IV век пр. н. е.[5], Ал. Фол – от последните 10-15 години на IV век пр. н. е.[6], а напоследък датировката му бе изместена значително по-късно, като за време на сключването на договора бе посочено 283-281 г. пр. н. е.[7]. Впрочем тук трябва да се изтъкне, че за точното му датиране трябва да се вземат предвид повече имащи отношение един към друг факти. В тази връзка найважна е датата на смъртта на Севт III, тъй като е очевидно, че надписът е бил изготвен непосредствено след нея, защото изразът „... когато Севт (III) бе в добро здраве...“ е евфемизъм, който би трябвало да означава „... когато Севт (III) бе жив...“, още повече че глаголът, от който е образувано причастието, може да има и значението „жив съм“. Точната година на смъртта на Севт III все още не е установена и заради колебанията около проблема за т. нар. постумни монетни емисии, съдържащи името на Севт III. Според едни автори след смъртта на Севт III са отсичани монети от неговите наследници, с портретния образ на владетеля на лицевата им страна и с изображението му като конник, придружено от изписване на името му –, върху обратната им страна[8]. Според други обаче всичките монетни емисии на Севт III са отсечени само приживе на същия владетел[9]. Ако Севт III е починал между 301-297 г. пр. н. е., то е напълно логично да се мисли, че надписът трябва да е бил изготвен и поставен също в тези години. Впрочем искам изрично да напомня някои съществени факти, долавящи се от самия надпис, които макар и отбелязвани, странно се забравят при определянето на поточната му датировка. Става въпрос за ситуацията около статута на Береника и нейните синове. Тук не е от значение дали Береника е родственица на Антигон Монофталм или пък на Лизимах. Важното е, че може да се смята, че Севт III я е взел за жена някъде около и след 323 г. пр. н. е. или дори по-късно – до около 313 г. пр. н. е. При това положение, за да бъде спазено условието, долавящо се от надписа – макар и наистина повече хипотетично, – че Береника е била регентка на своите деца по времето на изготвянето на клетвения договор, то всичките ѝ четирима синове би трябвало да са били непълнолетни, т. е по-млади от 20-21 години. Ето защо, каквито и изчисления да бъдат правени, струва ми се, че ако решим да приемем датировката от 283-281 г. пр. н. е., то тя не би отговаряла на данните от надписа, защото всичките синове на Береника тогава биха били на около и повече от 30-40-годишна възраст, като най-големият от тях би следвало да е заел вече престола на баща си. От друга страна, трудно може да се възприеме ситуацията, че ако Севт III е починал все пак някъде най-късно около 297 г. пр. н. е., то Спарток ще чака чак до 283-281 г. пр. н. е., за да напомни на Береника и синовете ѝ за стария договор между него и Севт III за предаването на Епимен. Мисля, че датирането на надписа ще е по-удачно, ако се съобразим и с още един, привидно маловажен факт. Това е посоченото вече положение, доловено от надписа, че Спарток е „по-силната от договарящите се страни“[10] към времето на сключването на договора. Според мен това би могло да се случи най-вероятно в 301 г. пр. н. е., когато Лизимах е бил зает с решаващата битка в Мала Азия срещу Антигон I Монофталм (323-301 г. пр. н. е.) и последният е бил убит в голямата битка при Ипсос. Ето защо смятам, че не е изключено Севт III да е починал в 302 или 301 г. пр. н. е., защото той не е успял да се притече на помощ на своя съюзник Антигон Монофталм по никакъв начин, което иначе би трябвало да намери място сред сведенията на древните автори.

Σεύθης – Тук това е Севт III – продължителят на одриската държавна традиция, владетел, който, като се съди по направените археологически проучвания[11], както и от комбинирането на данните от нумизматичния материал и епиграфските паметници, рязко е изместил центъра на традиционните одриски владения. Той дори е построил своя столица, спомената изрично в надписа – Севтополис, следвайки модата на съвременната му епоха, диктувана главно от македонските владетели от Филип II и Александър Велики насетне.

Кога точно Севт III е успял да се закрепи във военно-политическо отношение в долината на дн. Казанлък, днес не може да се отговори абсолютно точно. Във всеки случай това място е сполучливо избрано, макар и вероятно по принуда. Тук поради сравнителната му изолираност и естествената защитеност е могъл да намери убежище Севт III след злощастните събития за Тракия през 341 г. пр. н. е. Смята се, че Севтополис е построен върху малко тракийско селище, вероятно опожарено от Филип II, като градът е бил издигнат и укрепен едва след битката между Севт III и Лизимах – след смъртта на Александър – около 323-322 г. пр. н. е.[12].

По-осезателно се усещат активните действия на Севт III чрез сведенията на Диодор за бунта в Тракия, подклаждан и от стратега за Тракия от 331 г. пр. н. е. – Мемнон[13]. Някои автори смятат, че един фрагментарен почетен декрет на Атина, датиран в 330 г. пр. н. е., е най-ранният писмен (в случая – епиграфски) паметник, в който се споменава Севт III като баща на Ребулас и Котис – синове от негов по-ранен брак[14]. Но напоследък тази датировка на въпросния декрет се подлага отново на силни съмнения[15], които аз съм склонен да възприема напълно, смятайки, че в надписа от Атина по-скоро става въпрос за по-млад брат на Котис I, като по този начин лицето с името Севт би трябвало да се идентифицира със Севт I[16]. Ето защо мисля, че по-надеждно сведение, в което можем да видим Севт III като бъдещ владетел, е съобщеното от Полиен[17] за Севт III (споменат като „хипарх“ на Керсеблепт). Тук обикновено значението на думата „хипарх“ се приема като „подчинен на царя наместник, действащ от негово име“, което на практика е почти идентично с парадинаст. Може да се мисли, че в едно сведение на Страбон[18] също става дума за Севт III, но това не е сигурно поради факта, че имената на одриските владетели там са подредени явно в нарушен и объркан хронологичен ред. След отправянето на Александър Македонски на изток срещу Персия, на Балканите се появила повече от благоприятна ситуация за изява на самостоятелни владетели от различни племена, особено в Тракия. След неуспешните походи на Зопирион в 329/328 г. пр. н. е. в Тракия, през 325 г. пр. н. е. той бил убит от гетите, което било достатъчен повод за вдигането на въстание на траките, предвождано от Севт III[19]. Две години по-късно – през 323 г. пр. н. е., с 20 000 пехотинци и 8000 конници Севт III влязъл в сражение с Лизимах, но изходът от двубоя не бил много ясен[20]. През 313 г. пр. н. е. (най-вероятно) Севт III, този път подпомагайки широка анти-Лизимахова коалиция, инспирирана по всяка вероятност от Антигон Монофталм, е трябвало отново да воюва срещу Лизимах, за съжаление по-неуспешно, сражението е станало вероятно край един от старопланинските проходи[21].

Впрочем от Севт III са известни сравнително голямо количество монети, които след публикуването на монетите от Севтополис се оказа, че се разпределят на 7 различни типа[22]. Но въпреки че в сведенията си за този тракийски владетел Диодор нарича Севт III „βασιλεύς τῶν θρακῶν“, т. е. „цар на траките“, както се вижда от монетите, тази титла не е била притежавана от Севт III. В големия надпис от Севтополис името на Севт III също не е придружено от някаква титла, а на практика епиграфският паметник е последното, известно засега свидетелство, отразяващо данни за живота и дейността на Севт III, при това по всяка вероятност изготвено след неговата смърт.

Тук ще представя и останалите лица, които са споменати в големия надпис от Севтополис.

Εβρυζελμις – Очевидно е, че единият от синовете на Севт III и Береника носи същото име като одриския владетел, предшественик на Котис I. Въпреки усилията на В. Бешевлиев[23] да установи някаква закономерност при даването на имената при траките и особено в самата одриска династия, все още не може да се намери единна и сигурна схема за това, защото очевидно тя не съществува и е много трудно да се правят каквито и да било сигурни интерпретации и изводи въз основа само на отделни факти, както е и в случая. Трудността тук произтича и от обстоятелството, че днес ние не можем да твърдим категорично чий син е Севт III, т. е. кой е неговият баща. Може само да се предполага, че той е бил вероятно по-млад син на Котис I освен Керсеблепт, но това не е сигурно. В. Бешевлиев е забелязал, че сравнително често тракийските владетели от ранната одриска династия са давали имена на своите синове, които са идентични с имената на техни братовчеди или чичовци. Мисля, че Хебризелм I (387/6-384/3 г. пр. н. е.) е бил син на Севт II или може би дори на Севт I[24], но едва ли на Меток (Аматок I), както го е представил В. Бешевлиев в своите стеми[25]. Ето защо е напълно закономерно Севт III да е поставил на един от синовете си име като това на някой от неговите предци на одриския престол. Обаче освен споменаването на името му в този надпис, не е известно нищо повече за този син на Севт III.

Τηρης – Това име също и още по-осезателно се вмества в традициите за даването на „царски“ имена в одриската династия, носено още от смятания за основоположник на Одриската държава Терес I и очевидно затова и предпочитано за редица представители на тази най-могъща династия в Тракия. Впрочем тук бих искал да обърна внимание на твърде любопитния факт, че приблизително по едно и също време трима различни владетели, контролиращи различни части от Тракия, дават на някой от синовете си името Терес – това са Керсеблепт, Аматок II и Севт III, като Севт III на практика е от една генерация с останалите двама и с Берисал и вероятно е бил по-малък брат на Керсеблепт.

Смятам, че е най-правдоподобно да видим и едно сведение на Полиен[26] за съюзниците на Антиох II Теос при Кипсела през 254 г. пр. н. е. – Терес и Дромихет, точно този Терес, сина на Севт III. От текста на Полиен се вижда, че традицията одрисите да взаимодействат с гетите е наследена в случая пряко от практиката на Севт III. Споменатият с характерното за гетите име Дромихет може би е бил син или внук на едноименния си съвременник на Лизимах. Ако допуснем, че в един графит върху глинена амфора, открита в Кабиле[27], може би става въпрос за същия Терес, обозначен като баща на Садала, то могат да се направят интересни хипотези за съдбата на някои представители на одриския династически дом на Севт III. Изхождайки от неясната съдба на династа Спарток от Кабиле[28], струва ми се, не е невероятно след неговата смърт да е възникнал спор относно владеенето на Кабиле между наследниците на Спарток – независимо дали са негови родственици или не – и наследниците на Севт III, както, разбира се, и не без участието на нашествениците келти около 279-277 г. пр. н. е. Т. е. не изключвам възможността Терес, който би трябвало да е синът на Севт III, да е имал аспирации към района на Кабиле, както и към Севтополис, и вероятно е използвал похода на Антиох II Теос в Тракия[29] за постигане на своите цели. Колкото и да са несигурни и рисковани тези хипотези и в случая да не могат да бъдат подкрепени с допълнителни данни, смятам, че те не са невъзможни.

Σατοκος – Очевидно Севт III е дал на един от синовете си същото име, каквото е имал синът (един от няколкото?) на Ситалк – Саток. Но от този факт въобще не следва, че автоматично трябва да търсим произхода на Севт III пряко от наследниците на Ситалк?! За съжаление и за този син на Севт III не се знае конкретно нищо повече.

Σαδαλας – Това тракийско име, дадено на един от синовете на Севт III, се появява за първи път тук в надписа от Севтополис, като се предполага, че то е от ирански произход и отразява източните малоазийски връзки на

Севт III – чрез съпругата му – елинистическата принцеса Береника, произхождаща най-вероятно от двора на Антигон Монофталм, срещу когото воювали всички останали диадохи[30]. Впрочем Д. Дечев смята[31], че името Σαδαλας представлява разширение на засвидетелстваната втора съставка – σαδης. Главно Г. Михайлов смяташе[32], че този син на Севт III е идентичен със Садала от известния Месамбрийски надпис[33], но Хр. Данов е на мнение, че в него са споменати пет тракийски владетели от племето асти[34]. Засега все още не може да бъде направена категорична идентификация на лицата с име Садала от Севтополския и от Месамбрийския надпис поради липсата на сигурни допълнителни данни за анализ. Надписът от Месамбрия ще продължи да поставя доста дискусионни проблеми (още повече че той не е запазен в началната си част и в края), докато не бъде открит поне един от споменатите изрично в него други четири надписа, за които с положителност се знае само, че трябва да са се намирали в храма на Аполон в Месамбрия, наред с този в чест на Садала.

Впрочем Г. Михайлов е предположил[35], че в един надпис, открит при с. Баткун, Пазарджишко (за съжаление по-късно изгубен), също се споменават четиримата синове на Севт III и Береника, въпреки че в запазения по преписи текст – само втората половина от надписа, тъй като първата е била много повредена, не се чете нито едно конкретно име. Освен това Г. Михайлов е сметнал, че въпросният надпис е издаден от името на град Филипопол. От този епиграфски паметник се разбира само, че едно лице и неговите братя (четиримата синове на Севт III – ?) са били почетени с поставяне на каменна плоча, която е именно тази с надписа, от който научаваме още, че те са трябвало да бъдат увенчавани с венец – най-вероятно златен, всяка година по време на някакъв голям празник, а плочата с надписа да бъде поставена в храм на Аполон[36]. От текста на надписа и от местонамирането му обаче не става ясно дали този храм на Аполон е във Филипопол или при Баткун, откъдето е известно едно голямо тракийско светилище, посветено на Асклепий, при това функционирало през римската епоха[37]. Може само да се съжалява, че този надпис е бил много повреден в началните му редове, а по-късно и изгубен.

Σπαρτοκος – Този тракийски владетел очевидно е резидирал в Кабиле, както може да се съди по данните на надписа от Севтополис и по монетосеченето на Спарток, изследвано подробно напоследък[38]. За Спарток В. Бешевлиев казва, че може би е близък роднина на Севт III или дори негов брат[39]. Това твърдение ми се вижда твърде рисковано, като тук допускам и приемам възможността той да му е просто съперничещ родственик, а като се изхожда от царското му име – очевидно и представител на доста разклонената одриска династия в епохата на явна децентрализация в Тракия и на Балканите[40]. Дали пък, в духа на търсенето на непременна пълна стема, да не мислим, че Спарток е син на Аматок II или на Терес II? В тази връзка искам да направя и следните разсъждения. Защо да не предположим например, че плененият от Филип II и държан за заложник в Пела син на Керсеблепт, който би могъл да бъде Терес, по-късно да е имал поне двама сина и следвайки традициите на именуванията в одриската династия, да е дал името Ситалк на единия, който вероятно е споменатият у Ариан и у Курций Руф предводител на военен отряд[41], подчинен на Александър Македонски, а другият – Спарток, евентуално да е бил поставен като противостоящ на Севт III в Кабиле от македоните. В този контекст изглежда се вписват и сложните взаимоотношения между Севт III, Спарток и споменатия в надписа очевидно елинистически функционер – Епимен. Всички тези хипотези засега обаче не могат да се подкрепят с изрични данни.

В научната литература все още има спорове относно точната датировка на монетосеченето на Спарток. Едни автори смятат, че монетите на този тракийски владетел са сечени в периода 295-290 г. пр. н. е.[42]. Други автори напоследък постигнаха съгласие, че монетосеченето на Спарток е осъществено за твърде кратко време между 281-279/277 г. пр. н. е. и при всички случаи е започнало едва след смъртта на Лизимах в 281 г. пр. н. е., като върху своите монети Спарток е изписал освен името си и титлата βασιλεύς[43], която липсваше в разглеждания тук надпис от Севтополис.

За съпругата (втора?) на Севт III – Береника, засега само може да се предполага, че е родственица на Антигон I Монофталм, както мислеше главно Г. Михайлов. Не е изключена обаче възможността тя да е от друг елинистически македонски двор.

Би трябвало да се кажат няколко думи и за основния „виновник“ за сключването на клетвения договор, отразен върху камък в големия надпис от Севтополис – Епимен. Тук първо искам да изкажа категоричното си несъгласие с мнението на К.-Л. Елверс[44], че преводът в началото на надписа като „Клетва на Береника и нейните синове относно Епимен...“ е неверен, а правилният според него превод е „Клетва на Береника и нейните синове, дадена на Епимен“. Очевидно е от целия текст на надписа, че Епимен всъщност е обект на клетвения договор и освен това към момента на сключването му той на практика е почти напълно безправен субект, затворен в храма на Самотракийските богове. Пак от текста на същия надпис се вижда, че и по-рано – когато Севт III е бил жив, е бил сключен клетвен договор, и то именно между двамата локални тракийски династи – Севт III от Севтополис и Спарток от Кабиле, като Епимен пак е бил само обект на този договор.

Хипотезата, че ΕΠΙΜΕΝΗΣ не е лично име, а реалия, свързана с функциите на регент[45], бе отхвърлен от Г. Михайлов[46]. Смята се, че Епимен вероятно е бил елинистически военачалник, опитал се да узурпира властта в този регион на Тракия, но поради неуспеха на плановете му е бил принуден от обстоятелствата да потърси убежище (азилум) в един от храмовете на Севтополис[47]. Защо обаче той е бил необходим на Спарток – от текста на надписа не става ясно. Може би е бил по-скоро заплаха за Спарток в Кабиле и именно действията на Епимен по-рано вероятно са били пряко насочени срещу този тракийски владетел, като след неуспеха им той е потърсил спасение в Севтополис при съперника на Спарток – Севт III. Там очевидно се е ползвал с неговото благоволение и закрила, щом като той не го е предал веднага на владетеля от Кабиле. Впрочем в големия Севтополски надпис ясно е казано, че при задължаващия първи клетвен договор, сключен лично между Севт III и Спарток, Епимен е бил предаден веднъж на Спарток. Според мен вероятно предаването му е било организирано по такъв начин, че Епимен е успял да избяга и да се завърне отново в Севтополис, поради което Спарток е бил принуден да изчака смъртта на Севт III, за да може да направи отново опит да получи Епимен, притискайки Береника и́ нейните синове чрез нов клетвен договор, в който изрично е споменат и предишният. Ето защо мисля, че при втория договор (открития в Севтополис), въпреки многобройните уговорки за евентуалното служене на Епимен в полза на Спарток, след като Епимен е бил предаден на последния, може би скоро след това е бил екзекутиран.

Изключено е Епимен да е бил необходим на Спарток, за да може последният да сече монети[48], тъй като между евентуалната година на изготвянето на големия Севтополски надпис – около 301/300 г. пр. н. е., и годината, в която или след която се смята, че Спарток е започнал да сече своите монети – 281 г. пр. н. е., съществува дистанция от около 20 години. Освен това искам да обърна по-голямо внимание на думата ὑπάρχοντα, създаваща затруднения на някои автори при превода ѝ[49]. Мисля, че най-удачният ѝ в случая превод е по-общото значение на „имущества“, а не предложеното от някои автори абстрактно значение „привилегии и прерогативи на хипарх“[50]. Увереността ми произтича от самия текст на надписа, където едва ли може да става въпрос за евентуално частично или цялостно отнемане на абстрактни привилегии и прерогативи на Епимен от страна на наследниците на Севт III, при това да е осъществено по физически начин. Терминът ὑπάρχοντα има и друго значение, което не е отбелязвано досега, а именно „военни средства“, т. е. пари, предназначени за заплати на войници при водене на военни действия[51]. Ето защо според мен най-вероятно в Севтополския надпис става въпрос за значителни парични средства, които може би Епимен е заграбил от Кабиле – вероятно като началник на македонския военен гарнизон в града и след неуспешния си опит за преврат срещу Спарток той е успял да избяга заедно с тях в Севтополис. Изглежда не случайно Спарток държи именно на тези заграбени от Епимен средства, които неизменно придружават Епимен и от които наследниците на Севт III не бива да присвояват нищо. Тяхната значимост за Спарток е явна както в първия сключен между него и Севт III договор, така и в новия клетвен договор, като тези имущества (т. е. парични средства) са споменати четири пъти.

Проблемите, свързани с взаимоотношенията между Севт III и Спарток, са засегнати многократно от всички, занимавали се с този интересен период от тракийската история[52]. След всичко казано досега големият надпис от Севтополис сигурно ще продължи да поставя нови въпроси и дискусионни проблеми, за които за съжаление на този етап от изследванията на тракийската древност ще бъде трудно да се правят категорични оценки и изводи, докато не бъдат открити нови археологически паметници, носещи писмена информация, свързана с ранноелинистическата епоха в Тракия.

---

[1] Д. П. Димитров. Към въпроса за религията на траките от ранноелинистическата епоха. – ИПр. 1957, № 2, 65-81; G. Mihailov. IGBulg. III/2, 1964, 146-149, n. 1731; М. Тачева. История на българските земи в древността. Част 2. С., 1987, с. 17; В. Велков. Кабиле. Т. 2. С., 1991, с. 8.

[2] K.-L. Elvers. Der „Eid der Berenike und ihrer Söhne": eine Edition von IGBulg. III 2, 1731. – Chiron, 1994, Band 24, 241-246.

[3] Самите действия или клаузите на договора (според мен – М. Манов), а не за имуществата на Епимен – както е у Г. Михайлов и у М. Тачева.

[4] K.-L. Elvers. Op. cit., p. 261.

[5] G. Mihailov. Comm. ad IGBulg. III/2, n. 1731, p. 148.

[6] Ал. Фол. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, с. 116.

[7] М. Тачева. История на българските земи..., с. 21.

[8] К. Димитров. Хероизация на тракийски владетел в монетната иконография. – Векове, 1988, № 1, 14-16.

[9] Й. Юрукова. Монетите на тракийските племена и владетели. С., 1992, 85-103. За това, че постумни монети на Севт III няма и че препечатаните Севтови монети върху Касандрови и Лизимахови датират от последното десетилетие на IV век пр. н. е., вж. Й. Юрукова. Монетосеченето на Севт III. – Нумизматика, 1979, № 1, 3-12.

[10] М. Тачева. История на българските земи..., с. 18.

[11] Д. П. Димитров. Тракийският град Севтополис. – В: Севтополис 1, С., 1984, 11-17.

[12] Д. П. Димитров. Към въпроса за религията на траките от ранноелинистическата епоха. – Исторически преглед, 1957, № 2, 65-81; 70 сл.

[13] Diod. XVII, 62, 4-8; 63, 1-2; Ал. Фол. Тракия и Балканите..., с. 188.

[14] IG II^2, n. 349; G. Mihailov. Comm. ad n. 1731, p. 148.

[15] K.-L. Elvers. Op. cit., p. 249 sq. с цит. там лит.

[16] Я. Тодоров. Тракийските царе. – ГСУ, ИФФ, 29, с. 7, 1-80; 34; Ал. Фол. Тракия и Балканите.., с. 107; С. Топалов. Одриското царство от края на V до средата на IV в. пр. н. е. Приноси към проучване на монетосеченето му и историята му. С., 1994, с. 103, който освен това главно въз основа на монетите прави предположение, че Котис I е бил син на Севт I.

[17] Polyaen. VII, 32.

[18] Strab. VII, frg. 48.

[19] Diod. X, 1, p. 44; Ал. Фол. Тракия и Балканите..., с. 53; Й. Юрукова. Монетите на тракийските..., с. 84.

[20] Diod. XVIII, 14, 2-4; Ал. Фол. Тракия и Балканите..., с. 190.

[21] Diod. XIX, p. 73; Ал. Фол. Тракия и Балканите..., с. 191.

[22] К. Димитров. Антични монети от Севтополис. – В: Севтополис 2, С., 1984, 7-136; Й. Юрукова. Монетите на тракийските..., с. 85.

[23] В. Бешевлиев. Проучвания върху личните имена на траките. С., 1965, 5-15.

[24] Според С. Топалов. Одриското царство..., с. 100, категорично може да се каже, че Хебризелм (387/6-384/3 г. пр. н. е.) е бил син на Севт I и брат на Котис I.

[25] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 7.

[26] Polyaen. IV, p. 16.

[27] Н. Танчева. Печати и графити върху амфори от Кабиле, – Археология, 1975, № 3, 23-30; 28 сл.; Ал. Фол. Тракия и Балканите..., с. 120.

[28] М. Тачева. История на българските земи..., 22-26; Д. Драганов. Монетосеченето на Кабиле. С., 1993, 11-24.

[29] За този поход вж. Й. Юрукова. Политическата обстановка в Югоизточна Тракия през средата на III в. пр. н. е. по нумизматични данни – Археология, 1982, № 2, 1-7.

[30] G. Mihailov. Comm. ad n. 1731, p. 148; Ал. Фол. Тракия и Балканите..., с. 116.

[31] D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976^2, p. 409.

[32] G. Mihailov. Comm. ad n. 1731, p. 148.

[33] G. Mihailov. IGBulg. I^2 (1970), n. 307.

[34] Хр. Данов. Към историята на Тракия и Западното Черноморие от втората половина на III до средата на I в. пр. н. е. – ГСУ, ФИФ, 47, 2, 1952, 105-166; 110-140.

[35] G. Mihailov. IGBulg. III/1, n. 1114.

[36] Надписът от Баткун е разгледан по-подробно в дисертационния ми труд „Просопография на траките в циркумпонтийския ареал (по епиграфски данни от VI век пр. н. е. до 45 г. от н. е.)". С., 1995, под № 44.

[37] D. Concev. Le sanctuaire thrace près du village de.Batkon. S., 1941.

[38] Д. Драганов. Монетосеченето..., 11-24.

[39] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 7; 10.

[40] Ал. Фол. Тракия и Балканите..., с. 116.

[41] Arrian. Anab. I, 28, 4; II, 5, 1; II, 9, 3; III, 12, 4; Curt. Ruf. X, 1, 1.

[42] K. Dimitrov. Balkans and „East Celts". – A Survey of Numismatic Research 1985-1990, Special Publication № 12, Brussels, 1991, p. 270.

[43] М. Тачева. История на българските земи... 26 с лит.; Й. Юрукова. Монетите на тракийските..., с. 111-115 с лит.; Д. Драганов. Монетосеченето..., 11-24.

[44] K.-L. Elvers. Op. cit., p. 255, Anm. 48, следвайки изглежда и латинския превод на Г. Михайлов, в който впрочем има редица неточности.

[45] L. Ognenova. Quis autem erat Epimenes? – Klio, 1980, 62, № 1, 47-48.

[46] G. Mihailov. Epigraphica thracica. – Philologia (Sofia), 1984, № 16, 3-15; 3-5.

[47] G. Mihailov. Comm. ad n. 1731. p. 148; В. Велков. Надписи от Кабиле. – В: Кабиле 2, С., 1991, 7-53; 8.

[48] М. Тачева. История на българските земи..., с. 21.

[49] Пак там, с. 21.

[50] Пак там, с. 21.

[51] Ал. Милев, М. Войнов, Д. Дечев и др. Старогръцко-български речник. С., 1943, с. 841.

[52] Ал. Фол. Тракия и Балканите..., passim; Л. Гетов. Монета на тракийския династ Спарток от Кабиле. – Нумизматика, 1980, № 3, 27-31; Д. Драганов. Монетосеченето..., с цит. предишна лит.; K. Dimitrov. Balkans... с цит. предишна негова лит.; М. Тачева. История на българските земи..., с. 26 сл. с цит. лит.; K.-L. Elvers. Op. cit. с цит. там. лит.

La grande inscription de Seutopolis

M. Manov

(Résumé)

L'objet de l'analyse dans cet article est „la grande inscription" de Seutopolis contenant 37 lignes en grec ancien qui fut découverte en 1953 lors des fouilles de la ville thrace (auj. près de la ville de Kazanlak, en Bulgarie), dirigées par l'acad D. P. Dimitrov.

En se fondant sur le texte de l'insription et sur l'analyse des faites placés dans un contexte historique plus vaste, et en prenant aussi en considération l'opinion de J. Juroukova, à savoir que les monnaies de Seut III refrappées sur les monnaies de bronze de Lysimaque et de Cassandre datent de la dernière décennie du IV^e siècle av. n. è., l'auteur arrive à la conclusion que l'inscription de Seutopolis avait été exécutée autour de 301/300 av. n. è., après la mort de Seut III et vraisemblablement après la bataille près d'Ipsos en Asie mineure en 301 av. n. è. dans laquelle fut tué le seul souverain hellénistique, allié de Seut III, Antigone Monophtalme. C'est probablement l'événement dont avait profité le souverain thrace, Spartok de Kabile, pour contraindre la femme de Seut III, Bérénice et ses fils de Seutopolis, de conclure un nouveau traite et de lui livrer Epiménès. C'est la raison pour laquelle l'auteur estime que Seut III était mort autour de 302 ou de 301 av. n. è.

L'auteur considère ici, sur un plan prosopographique, les donnees de toutes les personnes mentionnées dans l'inscription.

La figure la plus discutable dans l'inscription est celle du nom grec d'Epiménès. La plupart des auteurs pensent qu'il était probablement quelque chef militaire hellenistique qui avait tenter d'usurper le pouvoir dans cette région de la Thrace, mais l'échec de ses plans l'avait contraint de chercher asile (asylum) dans le temple des dieux samothrace de Seutopolis. De l'avis de G. Mihailov, les actions d'Epimenes etaient dirigees contre Seut III. Mais l'auteur du present article considère qu'il est plus vraisemblable qu'Epiménès ait agit contre Spartok, car il ressort clairement du texte de l'inscription qu'Epiménès a été déjà livre une fois à Spartok, mais il se peut qu'il se fût enfuit peu après a Seutopolis. C'est la que se situe l'hypothèse qu'Epiménès était chef de la garnizone militaire macedonienne de Kabile, qui avait essayé d'organiser un coup d'etat contre le représentant probable du pouvoir macédonien à Kabile et sa région, le souverain thrace local Spartok.

Malgré tout ce qu'on vient de dire jusqu'ici, la grande inscription de Seutopolis va continuer à poser de nouvelles questions et des problèmes discutables dont il serait malheureusement difficile, à cette étape des recherches sur l'antiquité thrace, de donner des réponses catégoriques avant que d'autres monuments archéologiques portant une information écrite liée a l'époque de l'antiquité hellénistique en Thrace ne soient découverts.

По въпроса за градските дефиниции в късноантичните извори за диоцезите Тракия и Дакия

Венцислав Динчев

Селищната организация в пределите на Римската империя в периода на Принципата е отражение на наложения политически строй, базиращ се върху институцията на римското гражданство. Спецификата в селищния живот на териториите на отделните провинции по това време, включително на тези в източната и централната част на Балканския полуостров, се дължи на различията в степента на политическото и социално-икономическото им развитие до включването им в империята, както и от местоположението и значението им за империята. Така при автономните в самоуправлението си градски центрове – опората на римската политическа система, е налице ясна диференциация относно произход, статут, вид и степен на автономната организация. Тази диференциация е отразена и в съответната терминология – **colonia, municipium, civitas foederata** и т. н. Всички останали видове селища, които не притежават градски статут и които са под административната юрисдикция на градските центрове, се назовават общо с термина **vicus** или с гръцкия му еквивалент *kome**. Военните части – другата опора на римската власт, са настанени в укрепени гарнизони, които по правило са недостъпни за цивилно население. Особено многобройни в пограничните провинции – като Горна и Долна Мизия например, значителните гарнизони и най-вече лагерите на легионите също имат широки административни правомощия над околните територии.

С началото на Домината, след тежката криза от средата на III в., започва преходът към един нов модел на политическо устройство на империята. Той се съпровожда с поредица от реформи и законодателни актове в различни сфери на обществения живот, чиито резултати обаче невинаги съвпадат с първоначалния им, обикновено консервативен замисъл. Определено влияние върху общото развитие, особено на балканските късноантични диоцези и провинции, оказват събитията и обстоятелствата от външнополитическо естество. Към средата на V в. или най-късно към края на V в. – началото на VI в. промяната в политическата система на Източноримската/Ранновизантийската империя е вече факт. В това отношение късноантичните балкански диоцези и провинции отново се отличават, като промяната в тях е особено изразителна. Широката административна, икономическа и културна автономия на градските центрове – отличителна черта на по-ранната политическа система, вече не съществува. В различните си аспекти местното управление е поето предимно от лица – представители на държавната администрация. Градските съвети, доколкото са се запазили такива, са със силно редуцирани правомощия, а градските магистрати, доколкото все още са избирани такива, са инкорпорирани в системата на държавната администрация. Засилена е ролята на военните командири. По-големите военни гарнизони вече стационират предимно в градските центрове. Нов важен фактор в обществения живот става църквата. Висшите църковни служители в провинциите се превръщат в своеобразни дубльори на държавната администрация с голямо значение в местното, включително в градското управление.[1]

Промените в обществото и в организацията на градския живот в частност се отразяват в съответната селищна терминология. Това твърдение е безусловно вярно и не буди възражения в съвременната историография. Нужно е обаче да се уточни, че градските дефиниции и другите селищни определения в късноантичните извори отразяват въпросните промени не само и не толкова като резултат, а като процес със сложен и нерядко противоречив характер. Общите тенденции в селищното развитие през късната античност водят до занижени критерии за градския статут и до известно размиване на границата между градската и неградските форми на живот в съзнанието на съвременниците, отразено в изворите. От гледна точка на съвременната историография, в контекста на собствено изворовия анализ, този въпрос се свежда до формално-логическите и общоисторическите основания за достоверността или адекватността на някои градски дефиниции в късноантичните извори.[2] Разбира се, тук не визираме столиците на късноантичните провинции и другите значителни градски центрове, а някои селища от по-малък мащаб, определени за първи път като градове в късноантичните извори.

---

* По-нататък термините на латински и гръцки разграничаваме чрез шрифт по демонстрирания тук начин.

* * *

С промяната в същността на политическата теория – от „гражданин – пълноправен и привилегирован член на обществото“, към „гражданин – поданик“, и със силното редуциране на автономното градско самоуправление изчезва и диференциацията между градовете относно произход, статут, вид и степен на автономия. В законодателните актове и другите извори от късната античност те се назовават с общи синонимни термини – civitas, urbs, *polis*, *astiu*.[3] Различията в изворите сега се свеждат до отличаване на особеното положение на даден градски център в системата на териториално-административното управление на империята или са в чисто количествен аспект, като отражение на реалната селищна и демографска величина на даден градски център.

Сред градските центрове в диоцезите Тракия и Дакия с привилегировано административно положение са преди всичко провинциалните столици. За отразяването на това им положение е използван понякога терминът *metropolis*. С този термин са отбелязани при Хиерокъл например столиците на Крайбрежна Дакия и Вътрешна Дакия – Рациария и Сердика[4]. В стремежа си да отличат пространствения мащаб и демографската величина на даден градски център, късноантичните автори често използват определения като „голям“, „обширен“ или „многолюден“[5]. Когато това отличаване е с негативен смисъл, късноантичните автори обикновено използват умалителни термини. Така Прокопий например използва термина *polihnion* за Акве – известен градски център в Крайбрежна Дакия[6]. Същият автор нарича още *polihnia* (мн. ч.) Кратискара, Куимедава и Ремесиана – центрове във Вътрешна Дакия[7]. С умалителния също термин *polisma* Йоан Антиохийски пък назовава Залдапа – градски център в Долна Мизия с вероятна локализация при днешното с. Абрит, Добричко[8].

В контекста на количествените разграничения в терминологията следва да се обясни и използването на някои необичайни за градовете названия – oppidum, *ohiuroma* или *phrourion* например, които иначе са с почти идентично съдържание – „крепост“, „укрепено място“. Понякога тези термини са използвани и за известни на Балканите антични и късноантични градски центрове. Така например Деултум, основан като римска колония още през I в. сл. Хр., е наречен от Амиан Марцелин oppidum[9]. Дуросторум, лагер на легион от I в. и муниципиум от II в., е назован от Прокопий *ohiuroma*, в случая заедно с други две селища – *ohiuromata* (мн. ч.)[10]. Пак Прокопий, изреждайки построените или поправените от император Юстиниан *phrouria* (мн. ч.) в провинция Хемимонт, споменава наред с другите – без да го разграничи от тях, и значителния градски център Анхиало[11]. Примерите за подценяване чрез подобни термини на известни градски центрове в късноантичните извори и особено при Прокопий не са рядкост. В случая тези термини могат да се приемат като равнозначни на „неголям град“ или „малък град“.

Подценяването чрез тези термини или например чрез умалителните *polihnion* и *polisma* на известни градски центрове е показател за недостатъчна осведоменост или за някакви лични акценти в отношението на съответните автори към съответните градове. Възможността за проява на подобен субективизъм обаче се обуславя от промените в принципа на градските дефиниции през късната античност, които пък са следствие от промените в обществения изобщо живот на Балканите по това време. Същевременно може да се допусне, че проявленията на несигурност и неадекватност в терминологията са били двупосочни. След като имаме случаи на подценяване чрез посочените термини на доказани градски центрове, то нормално е да се очакват преувеличения и в обратната посока – към надценяване чрез градски названия, като civitas или *polis* например, на неадекватни по мащаб и значимост селища. Това предположение визира преди всичко част от появилите се в късноантичните извори градски дефиниции на неградски дотогава селища или военни лагери, а основанията за неговото допускане не са само формално-логически.

Базисните обществени промени през късната античност водят до скъсяване на дистанцията между градовете и останалите селища[12]. Постепенното стесняване на автономията на градовете и усилването на ролята на държавата и църквата в тяхното управление води обективно към редуциране на техния административен и културен приоритет над останалите селища. Социално-икономическото развитие на градовете през късната античност – особено към и след края на IV в., съпровождано с понижаване на стандарта на материалната им култура, е в същата посока. Тези процеси са в основата и на един странен на пръв поглед феномен – значително по-голѐмият в сравнение с периода II-III в. брой на селищата, които се споменават като „градове“ в късноантичните извори[13]. Общият регрес в развитието на градския живот през късната античност води до занижени изисквания към градския статут и до обявяването за градове на селища, чиито мащаб и значимост не са съответствали на по-ранните критерии за градско обитаване.

Действителното увеличение на градските центрове вследствие на изтъкнатите причини, т. е. за сметка на реално понижената долна граница на градската форма на живот, не изчерпва обаче изцяло обяснението на въпросния феномен. В случая следва да се има предвид и нарасналата несигурност в изворите, респективно – в принципите на административната и селищната организация през късната античност, относно самата граница между градското и неградското обитаване.

Впечатлението за несигурност определено се засилва и дори прераства в убеденост за неадекватни градски дефиниции при анализа на някои по-късни съчинения. Така сред използваните от Теофилакт Симоката в началото на VII в. селищни термини преобладават определено градските дефиниции – най-вече съответните по падеж и число производни на *polis*. Тук би могло да се възрази, че авторът разглежда или изрежда преди всичко големите селищни центрове, т. е. действителните градове. Безспорно, част от споменатите в неговите **Historiae** центрове от Тракия и Дакия са именно такива – Рациария, Филипопол, Берое, Диоклетианопол и т. н.[14] Градските дефиниции за други центрове обаче не са познати от по-ранните и по-надеждните в това отношение извори. Това се отнася например за Ятрус, който Симоката нееднократно определя за „град“[15]. Това се отнася също и за Асемус, на който е посветен един подробен разказ и който авторът нарича ту „град“ (*polis*), ту „градче“ (*polisma*)[16]. В случая е наложителна съпоставката с подробния също откъс за Асемус на историка и дипломата Приск от V в. Във въпросния откъс Приск използва за Асемус само термина *phrourion*[17].

Може би най-подходящият пример за обезценяването на градските дефиниции е небезизвестната **Cosmographia** на т.нар. анонимен автор или географ от Равена. Макар и съставено към края на VII в. и/или началото на VIII в., това съчинение следва жанрово формата на по-ранни образци и онагледява тенденциите в развитието на късноантичната историография. То ни представя един твърде обширен списък на „градове“ (**civitates**) от Балканския полуостров, чиито общ брой чувствително надхвърля не само броя на известните тук градски центрове от II-III в., но и числото на „градовете“, отбелязани в изворите от V-VI в. В подкрепа на изтъкнатата по-горе убеденост е достатъчно да разгледаме само част от списъка за един по-ограничен район – за западния черноморски бряг например. Така наред с Анхиало, Одесос, Дионисопол или Томи, като „по-значителни градове“ – според собственото определение на автора, тук са посочени и Тира, Ерите (под формата **Erete**), Бизоне (под формата **Bizoi**), Тимум, Триса...[18] Градските дефиниции за последните обаче не са познати от късноантичните извори, а възможността за придобиването им, т. е. за значителен просперитет на споменатите селища през VII в., е малко вероятна.

Обявяването на дадено селище за град или основаването на нов град през късната античност е в прерогативите единствено на върховния администратор на империята – на императора. В законодателните актове обаче няма фиксиран регламент относно критериите и процедурата за обявяване на нов град. В късноантичните изобщо извори има конкретни описания и конкретни разпоредби за конкретни случаи. Най-добрият пример в това отношение за Балканския полуостров са сведенията за основаването на известната Юстиниана Прима и за привилегирования ѝ статут вследствие на императорското благоволение – подробният разказ на Прокопий и новелите от 535 г. и 545 г., делегиращи специални права на нейния епископ, издигнат в ранг на архиепископ.[19] Дългогодишните археологически проучвания на т. нар. Царичин град в днешна Сърбия не само позволиха локализирането тук на Юстиниана Прима, но и подкрепиха изворовите данни за времето на нейното основаване и за нейното значение като административен и култов център в диоцеза Дакия и в префектурата Източен Илирик изобщо[20].

Конкретно за днешната българска територия подобни сведения в законодателните актове от IV-VI в. – за придобиване на градски статут или за основаване на нов град, липсват. Сведенията от този род, а не просто упоменаването на нови градове, са ограничени и в останалите извори и ги дължим пак на Прокопий. Така авторът съобщава, че в провинция Долна Мизия император Юстиниан „построил град, който по-рано не съществувал, и го нарекъл по името на императрицата Теодоропол“[21]. Известният пасаж за Белурос в провинция Родопа, който „нашият император (Юстиниан – В. Д.) превърнал... в град“ е пример за добиване на градски статут от неградско дотогава селище[22]. Локализацията на Теодоропол и Белурос все още не е установена и съответните твърдения на Прокопий засега не са археологически проверени, но и сами по себе си те пак показват, че няма основания да се предполага някаква строго регламентирана официална политика при създаването на нови градове.

В съчиненията на късноантичните автори и в официалните становища на централната власт, регистрирани в законодателството, особено значение се придава на ролята на църквата в градския живот. Съгласно известния закон на император Зенон от края на V в., всеки град трябва да има „на всяка цена отделен и собствен епископ“, а наличието на епископ се подчертава като условие за съществуването на самия град: „...никому... да не бъде позволено дори и чрез императорска заповед да лишава който и да е град от правото на собствена епископия, от определената му територия или от някакво друго право и по този начин да го подчинява на други градове“[23].

Свързването на епископската институция с административната организация на градския живот е от съществено значение за характера и насоките на развитието на градовете през IV в. и особено след края на IV в. В античните по произход градски центрове епископската институция се явява наследник на ръководните органи на античната градска община. Във възникналите през късната античност нови градски центрове епископската институция е факторът, който легитимира техния градски статут[24]. Следователно може да се допусне, че с градските дефиниции на селищата в късноантичните извори и особено на тези селища, които сега се появяват в изворите като „градове“, се визира на първо място привилегията им да са епископски седалища. В този смисъл може още да се приеме, че всички известни „градове“, включително новите такива, в късноантичните извори за Тракия и Дакия – например в известния **Synecdemus** на Хиерокъл, действително са били седалища или центрове на епископии[25].

Проблемът обаче за реалната градска принадлежност на тези селища не приключва с признаването им за епископски центрове. През късната античност епископите не винаги резидират в градовете, а епископиите – основните клетки в териториално-административната организация на утвърдилото се като единствена религия християнство, не са само градски. Известно е например, че в ред източни и африкански провинции на империята активна дейност са развивали и епископи, чиито седалища са били не градове, а големи села или полуградски селища. Тези епископи са известни обикновено от изворите като **chorepiscopoi** (мн. ч.), а центровете, в които са резидирали – като *metrokome, kome megiste, komopolis* и т. н.[26] Известни данни за селски епископии могат да се открият и в късноантичните извори за балканските диоцези и провинции. Така Прокопий съобщава, че в провинция Европа, в района на Атира, определена от него като „град“ (*polis*), има „селище, което местните жители наричат Епископия“ и което, подобно на „околните селища“, било неукрепено. В случая „селище“ и „селища“ са предадени със съответните по падеж и число производни на термина *horion*. По-нататък авторът описва подробно укрепяването на въпросната Епископия[27]. Самото име на селището предполага функционирането му като епископски център. Може да се допусне още, че то е и локален административен – спрямо „околните селища“ център. Същевременно от използваните термини от контекста на целия пасаж е ясно, че селището Епископия не е градски център, включително и след укрепяването му. Пак при Прокопий, сред изредените тридесет и пет „укрепления“ (*phrouria*) в областта на Акве в провинция Вътрешна Дакия е споменат и Меридиум (под формата *Meridio*)[28]. Според единадесетата новела на император Юстиниан, същото „укрепление“е седалище на епископ, под чиято опека до 535 г. е бил дори епископът на Акве[29]. Очевидно епископът на Меридиум е бил значима фигура в църковната йерархия на Вътрешна Дакия, но въпреки това неговото седалище – самият Меридиум, не е град.

Вероятно епископията на Меридиум е изключение предвид несъответствието между нейното голямо значение – поне за известен период (от ? до 535 г.) и селищния характер на нейния център. Вероятно повечето селски епископии са били с по-ограничено локално значение, подобно на това на споменатата *Епископия* в провинция Европа. В случая за нас е по-важно обаче самото наличие в късноантичните диоцези Тракия и Дакия на епископии, чиито центрове не са били градове. Сигурно доказано чрез представените примери, то по принцип поставя под въпрос градската същност на част от засвидетелстваните в изворите късноантични епископии, респективно – поставя под въпрос истинността или адекватността на градските дефиниции за част от известните тук селищни центрове и особено за част от тези центрове, които за първи път са наречени „градове“ в някои от късноантичните извори.

Във връзка с увеличения брой на селищните центрове в Тракия и Дакия, отбелязани като градове в късноантичните извори – в Хиероклиевия Synecdemus например, считан за основен извор за административното деление и градската география на империята през VI в., е налице една твърде интересна ситуация, която досега не е получила убедително обяснение в историографията. В късноантичните провинции, включващи територии от днешна Северна България – Крайбрежна Дакия, Долна Мизия и Скития, броят на известните от изворите градове, включително и античните по произход, е по-голям от броя на същите в късноантичните провинции, включващи територии от днешна Южна България – Вътрешна Дакия, Тракия, Родопа и Хемимонт. Това съотношение се дължи преди всичко на значително по-големия брой нови „градове“, отбелязани в късноантичните извори и приети от съвременната историография като такива, за територията на север от Стара планина[30]. Особено се отличава крайната североизточна провинция Скития, за която Хиерокъл отбелязва общо петнадесет града – най-много в сравнение с всички останали провинции на диоцезите Тракия и Дакия[31]. При безспорно по-неблагоприятните политически условия за селищния, включително и за градския живот в граничните провинции на север от Стара планина, тази ситуация е явен парадокс. Обяснението ѝ трябва да се търси в особеностите на административната организация на граничните провинции, дължащи се на причини от военно, църковно, а вероятно и от етническо естество. В собствено селищен аспект обаче тази ситуация означава, че изискванията и критериите за градския статут на селищата не са били еднакви от двете страни на Стара планина. Тя е нагледен пример за липсата на единство в принципите на административната и селищната организация, т. е. за наличието на известна несигурност и неяснота в тях. Подобни ситуации, дължащи се на сходни или несходни конкретни причини, не са изолирано явление за късната античност. Те могат да се констатират и при сравнението на данните за някои други балкански провинции на империята[32].

Анализът на късноантичните извори показва, че градските дефиниции в тях са преди всичко признак за административно отличаване на съответните селища. В този смисъл днес може да се приеме, че упоменатите като „градове“ в изворите за диоцезите Тракия и Дакия селища действително са били административно отличени, т. е. че изворите са коректни в това отношение. Нужно е обаче да се уточни, че в някои случаи това отличаване се дължи повече на особеностите на обществения живот в съответните провинции, а не толкова на реалните характеристики на самите селища. Особеностите в организацията и в живота на част от късноантичните провинции са позволили именно административно отличаване в един или друг аспект и на реално неградски селища. Това обяснява появата на градските дефиниции на последните в изворите. Друг е въпросът, че дори административно отличени – като епископски седалища например, тяхната реална административна значимост е била в общи линии адекватна на техния мащаб и в този смисъл те пак не са били равностойни на същинските градски центрове от това време. Едва ли е случайно, че ръководното положение точно на Томи, на столицата на провинция Скития, в църковната организация на същата е фиксирано изрично и в законодателството[33].

* * *

Анализът на изворите за диоцезите Тракия и Дакия доказва наличието на известна несигурност в използваните градски дефиниции, респективно – във възгледите на съответните автори и техните съвременници относно градския статут на едно или друго селище, относно самата същност на градския статут и на градската форма на живот през късната античност и особено през V-VI в. Анализът доказва, че градските дефиниции в късноантичните извори по принцип не са безспорни, че с градските дефиниции в тях не винаги се означават селища с реален градски мащаб. Това е и основната цел на предложената статия. Някои от приведените по-горе примери издават негативното ни отношение към градските дефиниции на някои селища, но тук не се стремим към едно разгърнато в поконкретен план изследване. Обсъждането на конкретните въпроси за обективната характеристика на конкретни селища, упоменати като „градове“ в един или друг извор, респективно – за достоверността или адекватността на техните градски дефиниции, предполага наличието на археологическа информация. Обсъждане на тези и други подобни въпроси – при използване именно на археологическа информация, възнамеряваме да предложим в следващите си публикации[34].

[1] Общо за състоянието и развитието на късноантичните градски центрове виж например: **Г. Л. Курбатов, Г. Е. Лебедева.** Город и государство в ранней Византии (IV-VI вв.) – В: Становление и развитие раннеклассовых обществ. Ленинград, 1986, с. 112, сл.; **W. Liebeschuetz.** The end of the ancient city. – In: The City in Late Antiquity. London and New York (1992), 1996, p. 1 sq. Виж цит. там литература. Виж и цит. по-долу в бел. №24 изследвания. За развитието на градския живот в късноантичните диоцези Тракия и Дакия виж: **V. Velkov.**, Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials). Amsterdam, 1977; V. Popovic. Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost-Illyricum vom 5. bis 7 Jahrhundert n. Chr. – In: Palast und Huette. Mainz, 1982, S. 545 ff.; **G. Dagron.** Les villes dans I'Illyricum protobuzantim. – In: Villes et peuplement dans I'Illyricum protobuzantim (Collection de I' Ecole francaise de Rome, 77). Roma, 1984, p. 1ss; **B. Bavant.** La ville dans de nord de l'Illyricum (Pannonie, Mesie I, Dacie et Dardanie) – In: Villes et peuplement..., 1984,p. 245 ss; **P. Lemerle.** Conclusion. – In: Villes et penplement..., 1984, p. 501 ss; **A. Poulter.** The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire. – In: The City in..., 1996, p. 99 sq.

[2] В историографията за късноантичните диоцези Тракия и Дакия, а и за Балканите като цяло на този въпрос все още не е отделено нужното внимание. Единични са засега случаите, когато се изтъква наличието на известна несигурност или индиферентност в селищната терминология на късноантичните извори по отношение на градовете, военните крепости и укрепените неградски селища. От българските изследователи тази тенденция изтъква В. Велков, но той визира или само градската форма на живот и съответната терминология, или само неградските укрепени селища и военните крепости, и не поставя проблема за разграничаването в изворите на градовете от неградските укрепени центрове. Виж: **В. Велков.** По някои проблеми на късноантичното село в Тракия. – ИПр, 1956, кв. 5, с. 104, сл.; **V. Velkov.** Les campagnes et la population rurale en Thrace au IV-e – VI-e siecles. – Buzantinobulgarica, 1, 1962, p. 52-53; Op. cit., 1977, p. 73. Известно отношение към обсъждания въпрос имат и някои от публикациите на П. Коледаров. Така, според автора, с използваните в изворите термини **castrum,** ***kastron*** и ***phrourion*** се означават и „села", и „крепости" или „укрепления" с военни функции, и „центрове от градски тип" или „начална форма на градски селища": **P. Koledarov**. On the Initial Type Differentiation of Inhabited Lacalities in the Central Balkan Peninsula in Ancient Times. – Etudes Historiques, III, 1966, p. 45-46; **П. Коледаров.** Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII до XVIII в. – ИИБИ, 18, 1967, с. 89, сл. Това твърдение обаче не се обосновава и остава без съществена стойност за късната античност поради стремежа на автора да подведе под общ социално-икономически знаменател всички селищни изяви след праисторията до късното средновековие включително, при което историческата специфика се свежда предимно до езиковите различия на селищните термини – гръцки, латински, български, турски. Ясно е, че тази „солидна" методологическа основа не дава възможност за позитивен анализ на късноантичната селищна терминология. Не може да доведе до позитивен резултат и налагането на един класификационен модел, в който по авторова презумпция известните от изворите селищни термини се обясняват само като реални или потенциални „градски селища" и „самостоятелни (полевъдни) поселения). Виж: **P. Koledarov**. Op. cit., 1966, p. 31 sq.; Place-name Classification in the Central Part of the Balkan Peninsula in the Midle Ages. – In: Actes du I-er congres intern. des etudes balkaniques et sud-est europeenes. T. III. Sofia, 1969, p. 277 sq.;. **П. Коледаров.** Цит. съч., 1967, с. 89, сл. Отделни аспекти на проблема за адекватност на селищните термини, включително и на градските дефиниции в късноантичните извори за Балканите, са разисквани и от някои чужди изследователи. Г. Курбатов например изтъква разликите в определенията за малките градове „даже при едни и същи автори, които наричат един и същ център ту град (***polis***), ту крепост (**castrum**)". Г. Л. Курбатов. Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV-VII вв. Ленинград, 1971, с. 60. Подобна теза споделя и Ж. Дагрон. Анализирайки например селищната терминология в **De aedificiis**, авторът посочва, че при Прокопий има известно объркване относно разграничаването между ***polismata*** (мн. ч.) и ***ohiuromata*** (мн. ч.). **G. Dagron**. Op. cit, 1984, p. 8

[3] Виж например V. Velkov. Op. cit, 1977, p. 73.

[4] Hier., Synecd., 654,3; 655,2 (по: ГИБИ, II, 1959, с. 92, 93).

[5] Относно посочените определения, използвани за градове от Тракия и Дакия, виж: V. Velkov. Op. cit, 1977, p. 86 sq. Виж и цит. там извори.

[6] Proc., De aedif.; IV, 6 (по: ГИБИ, II, с. 166).

[7] Proc., De aedif., IV, 1 (по: ГИБИ, II, с. 157).

[8] Ioann. Antioch., 14, 103 (по: FHG, 5, p. 32).

[9] Amm. Marsell, XXXI, 8,9 (по: ЛИБИ, I, 1958, с. 174).

[10] Proc., De aedif., IV, 7 (по: ГИБИ, II, с. 169).

[11] Proc., De aedif., IV, 11 (по: ГИБИ, II, с. 177).

[12] Този феномен не се дължи само на промените в градската форма на живот. Той се дължи и на нарастващото значение на полуградските селища, които след края на IV в. са почти задължително укрепени. Развитието и характеристиките на полуградските селища – от днешната българска територия в частност, са предмет на изследване в

други наши публикации: **В. Динчев**. Полуградските неукрепени селища през римската, късноримската и ранновизантийската епоха (I – VII в.) в днешните български земи. – История, 1996, № 3/4, с. 99, сл.; Обществените звена в структурата на ранновизантийските укрепени селища в днешната българска територия. – В: Петнадесет години българо-германски археологически проучвания в Карасура, под печат.

[13] Този факт не е пропуснат от съвременните историци, но обикновено се пропуска неговото обяснение. Общ списък на градските центрове в Тракия и Дакия, съставен според късноантичните извори, виж например: **А. Фол**, В. Велков – В: История на България, т. I, София, 1979, 428-429.

[14] Откъсите от съчинението на Теофилакт Симоката, в които се описват събития и селища на Балканския полуостров, ползваме по: **ГИБИ**, II, с. 292 сл.

[15] Theoph. Sim., VII, 1; VII, 13 (по **ГИБИ**, II, с. 333, 345).

[16] Theoph. Sim., VII, 1 (по **ГИБИ**, II, с. 333-334).

[17] Prisc., 7 (по **ГИБИ**, I, 1954, с. 94 сл.).

[18] Rav. Anon., IV, 6 (по: ЛИБИ, I, с. 391-392).

[19] Proc., De aedif., IV, 1 (по: **ГИБИ**, II, с. 156-157); Iust. №v., XI, CXXXI (по **ГИБИ**, II, с. 47, сл., 71).

[20] За резултатите от проучванията на Царичин град виж: **Н. Петровић**. О урбанизму Царичиног града. – Старинар, XV-XVI, 1964/1965, с. 62, сл.; **N. Duval**. L'architecture religieuse de Tsaritchin grad dans le cadre de l' Illyricum oriental au VI-e siecle. – In: Villes et peuplement..., 1984, p. 399 ss; **N. Duval** et. a Tsaritchin grad. T. I. Roma, 1984, **B. Bavant** et a. Tsaritchin grad. T. II. Belgrad, 1990. Виж там и цит. други изследвания.

[21] Proc., De aedif., IV, 7 (по **ГИБИ**, II, с. 168-169).

[22] Proc., De aedif., IV, 11 (по **ГИБИ**, II, с. 175).

[23] Cod. Iust., I, 3 (по **ГИБИ**, II, с. 21-22).

[24] По въпроса за ролята на църквата и поспециално на епископската институция в градския живот през късната античност виж например: **D. Claude**. Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert. München, 1969, S. 85 ff., 121 ff.; **Г. Л. Курбатов**. Цит. съч., 1971, с. 134-135, 161, 167, 182, 184 сл., 207 сл.; **G. Dagron**. Le chritiasnisme dans la ville byzantine. – Dumbarton Oaks Papers, 31, 1977, P. 5-6, 10, 19 ss; Op. cit., 1984, p. 10, 14 ss; **A. Hohlweg**. Bishof und Stadtherr im fruehen Byzanz. JOBG, XX, 1977, S. 51 ff; **W. N. Bayless**. Synesius of Cyrene: A Study of the Role of the Bishop in temporal Affairs. – Byz. Studies. P. 2., 1977, p. 147 sq; **Г. Л. Курбатов, Г. Е. Лебедева**. Город и государство в Византии в эпоху перехода от античности к феодализму. – В: Город и государство в древних обществах. Ленинград, 1982, с. 62, сл.: Цит. съч., 1986, с. 124, сл.; **J. Cecka**. Zum Macht – und Einflussbereih der Kirche im spaetroemischen und fruehbyzantinischen Staat. – In: From Late Antiquity to Early Buzantium. Praha, 1985, S. 65 ff., **W. Liebeschuetz**. Op. cit., 1996, p. 14-15, 18-19, 32-33. **A. Cameron**. The Mediterranean World in Late Antiquty AD 395-600. London and New York, 1996, p. 61 sq. По-конкретно за значението на епископската институция за късноантичните градски центрове на Тракия и Дакия виж например: **V. Velkov**. Op. cit., 1977, p. 245 sq. **Л. Йорданова**. Ролята на епископската институция в късноантичния град на тракийския диоцез и двете Дакии (IV-VI в.). – Thracia antiqua, 5, 1979, с. 143 сл.; **G. Dagron**. Op. cit., 1984, p. 10, 14 ss; **К. Марков**. Духовен живот в българските земи през късната античност (IV-VI век). София, 1995, с. 41 сл.

[25] Hier., Synecd., 632-637, 654-657 (по: ГИБИ, II, с. 88, сл., 93-94).

[26] По въпроса виж например: **A. H. Jones**. The Later Roman Empire (284-602). Oxford, 1964, p. 877 sq.; The Declin of the Ancient World. London and New York (1966), 1996, p. 252-253, 256, **Г. Л. Курбатов**. Цит. съч., 1971, с. 29 сл., 37 сл.; **G. Dagron**. Entre village et cite: la bourgade rurale des IV-e – VII-e siecles en Orient. – Koinonia, 3, 1979, p. 44 ss, **W. Liebeschuetz**. Op. cit., 1996, p. 32. Виж цит. там извори и други съвременни изследвания. За хорепископите виж още: **Н. Кочев**. Християнството през IV – началото на XI век. Проблеми на проникването и утвърждаването му на Балканския полуостров. София, 1995, с. 131 сл.

[27] Proc., De aedif., IV, 7 (по **ГИБИ**, II, с. 171-172).

[28] Proc., De aedif., IV, 4 (по **ГИБИ**, II, с. 163).

[29] Iust. nov., XI (по **ГИБИ**, II, 1958, с. 49). На това епископско седалище е обърнато известно внимание в съвременната историография. Виж: **V. Velkov**. Op. cit., 1977, p. 87, n. 311; **G. Dagron**. Op. cit., 1984, p. 8, n. 38.

[30] За отбелязаните в Хиероклиевия Synecdemus „градове" от посочените провинции на диоцезите Тракия и Дакия виж по-горе бел. № 25. За количественото съотношение на селищата от посочените провинции, приети от съвременната историография за градове, виж например цит. съч. в бел. № 13.

[31] Hier., Synecd., 637 (по ГИБИ, II, с. 90).

[32] Така докато за провинция Първа Македония Хиерокъл изброява 32 града, то за приблизително еднаквите или малко по-малките по територия провинции Дардания и Превалитана авторът посочва само по 3 града, а за провинция Панония – само 2 града: Hier., Sunecd., 638, 639, 640, 655, 656, 657 (по **ГИБИ**, II, с. 90 сл., 94). Очевидно е, че колкото и да са се отличавали условията в Първа Македония от тези в последните три провинции, съотношението в броя на посочените градове не може да е реален показател за различията в развитието на градския живот и не може да се използва директно за селищни и исторически изобщо изводи.

[33] Cod. Iust., 1, 3, 35 (по **ГИБИ**, II, с. 21-22). За другите извори, отразяващи особеното положение на Томи в църковната организация на късноантичната провинция Скития, виж пак там, с. 22, бел. 1. Въпросът за броя на епископите на късноантична Скития все още е дискусионен в съвременната историография. Част от учените, позовавайки се дословно на изворите, твърдят, че провинцията е имала само един епископ със седалище в Томи. Виж например: **К. Марков**. Цит.съч., 1995, с. 43, и цит. там литература. Други приемат, че през VI в.в Скития са

създадени още 14 епископии със седалища посочените от Хиерокъл центрове. Виж например: **Л. Йорданова.** Цит. съч., 1979, с. 149 и цит. там други изследвания. Подкрепяме второто становище и считаме, че отбелязването на тези центрове или поне на част от тях в Хиероклиевия Synecdemus е именно поради отличаването им в църковно-административно отношение. Наличието на известна самостоятелност на местните църковни общини „на пресветите църкви... в провинция Скития“ се подразбира впрочем и от самия закон на император Зенон. Това обаче не поставя под въпрос доминиращото положение на епископа/митрополита на Томи в църковната организация на провинцията. По съответстващ начин – като подведомствени епископии на митрополията в Томи, са представени въпросните центрове и в Notitiae episcopatuum. Виж при: **Н. Кочев.** Цит. съч., 1995, с. 155, 175. Предвид обсъжданите в тази статия проблеми е нужно да се спомене, че подведомствените епископи не се отличават в статута си от хорепископите. Те са именно помощници на главния епископ, т. е. на митрополита в църковното управление на подведомствената му територия. Следователно предположението, че част от тези епископи могат да резидират в неградски селища, е съвсем резонно.

[34] В резюмиран вид част от тезисите по тези въпроси съм обнародвал в автореферата на дисертацията си: **В. Динчев.** Поселищното развитие през късноантичната епоха (IV-VI в.) в Тракия и Дакия (по археологически данни). Автореферат на дисертация. София, 1996, с. 9 сл. Надявам се, че статиите ми за класификацията на градските центрове и за обективното разграничаване на градовете от неградските укрепени селища през късната античност ще се появят в следващите книжки на сп. „Археология“.

Sur la question des definitions urbaines dans les sources de la basse antiquité, concernant les dioceses de la Thrace et de la Dacie

Ventzislav Dintchev

(Résumé)

L'augmentation du nombre des localités avec des définitions urbaines dans les sources des IV^e-VI^e siècles, relatives à la partie orientale et centrale de la péninsule balkanique est due, dans une grande mesure, à la limite inférieure réellement diminuée de la forme de vie urbaine dans ces régions au cours de la période envisagée. L'interprétation de ce phénomène, cependant, doit tenir compte aussi de l'incertitude accrue dans les sources, respectivement dans les principes de l'organisation administrative et urbaine, en ce qui concerne la limite elle-même entre l'habitat urbain et l'habitat non-urbain.

L'analyse des sources de la Basse antiqité montre que les définitions urbanes qu'elle renferment sont avant tout un indice de différenciation administrative des localités respectives. Nous pouvons admettre aujourd'hui que les localités mentionnées comme „villes“ dans les sources relatives aux dioceses de la Thrace et de la Dacie, etaient reellement différenciées administrativement, c'est-à-dire que les sources sont correctes sous ce rapport. Il importe cependant de préciser que, dans certains cas, cette différenciation est due bien plus aux particularités de la vie sociale des provinces respectives et beaucoup moins aux caractéristiques réelles des localités elles – mêmes. Les particularités dans l'organisation et dans la vie d'une partie des provinces de la Basse antiquité, par exemple les provinces frontalières, ont permis une différenciation administrative, sous un aspect ou sous un autre, de localités réllement non-urbaines. Ceci expique l'apparition des définitions urbaines de ces dernières dans les sources. Rappelons que même administrativement différenciées, comme des centre épiscopaux, par exemples, leur importance administrative réele était généralement adéquate à leur grandeur, et. en ce sens, elles n'étaient pas non plus équivalentes aux véritables centres urbains de cette période.

Архитектура, първоначално предназначение и преустройства на Червената църква край Перущица

Ст. Бояджиев

За съществуването на рушевините на Червената църква се знае още от началото на XIX в.[1], но първите професионални научни проучвания започват по време на разкопките от 1921 г., проведени с помощта на Томас Уитмор. Като се изключи появата на многобройните гробове, съсредоточени предимно в северозападната част на сградата, и няколко-

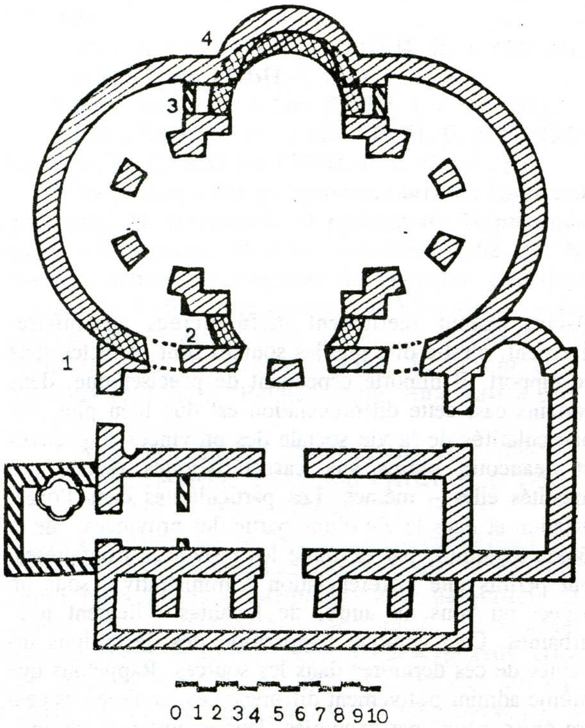

• 1. Исторически план по Д. Панайотова с допълнения на автора
• 1. Plan historique d'après D. Panajotova, revu et complété par l'auteur

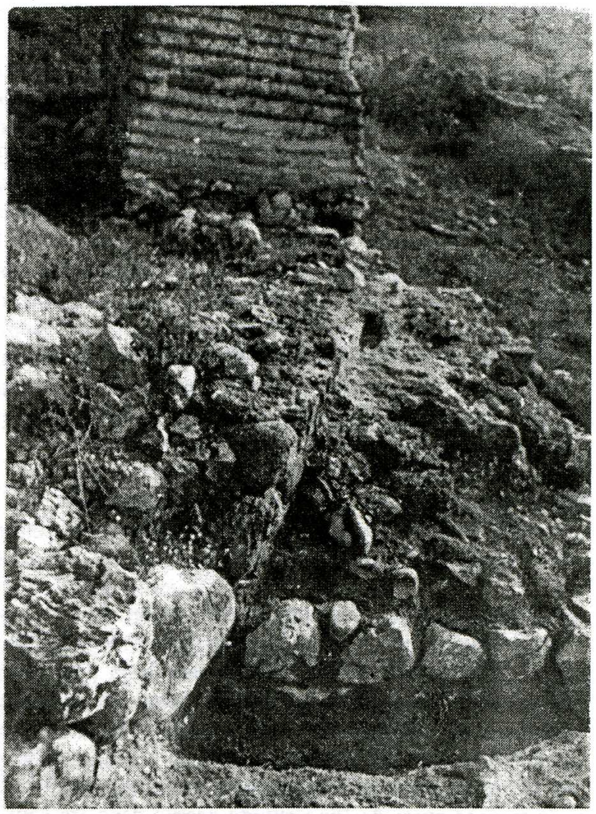

• 2. Неконструктивно долепване на притвора до западната конха
• 2. Adjonction non liaisonnée entre le narthex et la conque occidentale

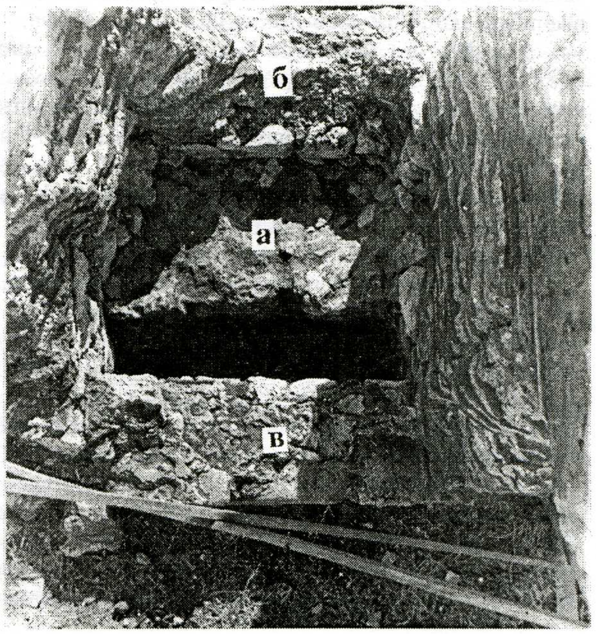

• 3. Сондаж при т. 3 на плана: „а". Останки от първичната източна конха; „б" Останки от новата апсида (втори строителен период); „в" зид от III период, задънващ протезиса
• 3. Sondage au point 3 du plan: „a" Restes de la premiere conque orientale; „б" Restes de la nouvelle abside (deuxième période de construction); „в" mur de la troisième période de construction constituant le fond de la prothèsis

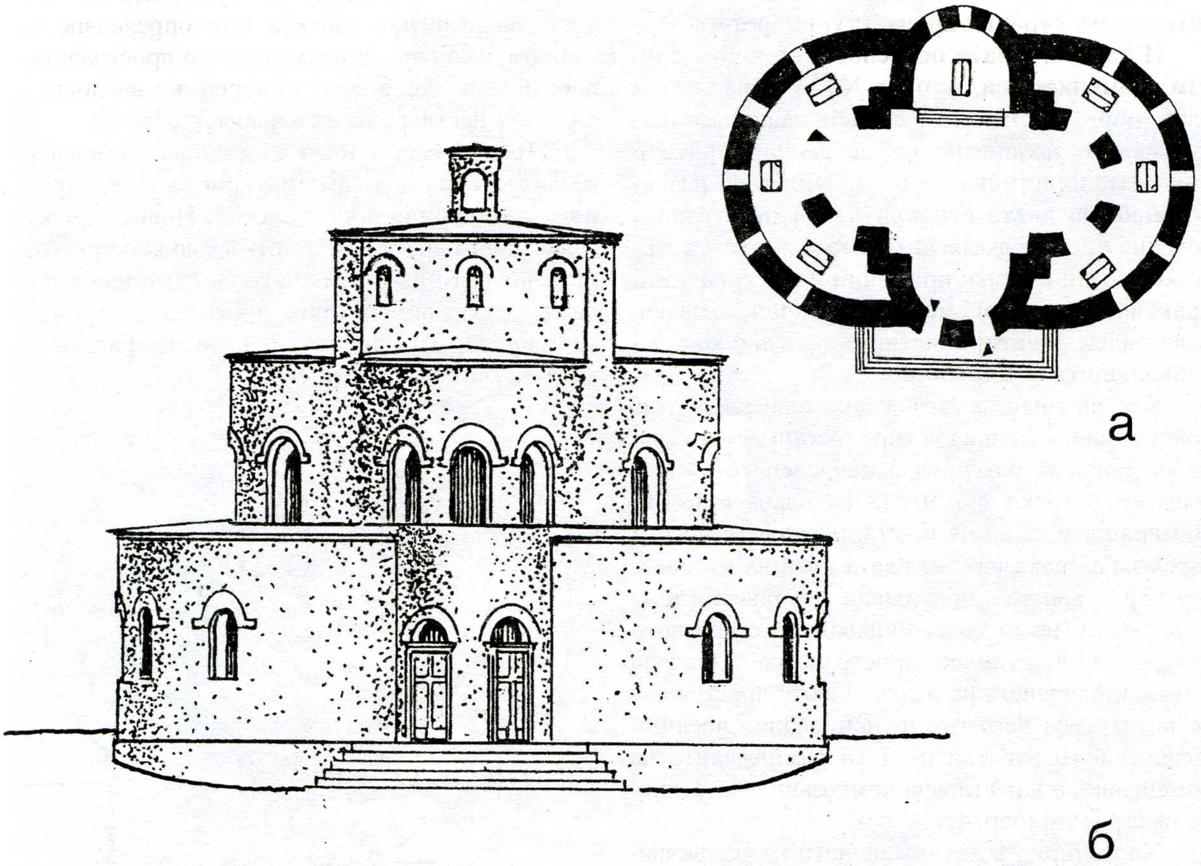

• *4. Възстановка на първичния мартирион: а) план, б) западно лице*

• *4. Restauration du premier martyrium: „а“ plan; „б“ facade occidentale*

то архитектурни дяла и скулптурни къса от мрамор, съществената придобивка от разкопките е цялостното разкриване на рушевината, обстоятелство, което позволява на Сергей Покровски да заснеме първия точен план и запазената част от надстройката.

По същество разкопките не донасят нищо ново, което да промени тълкуванията на проучвателите, работили преди 1921 г., защото оцелелите данни в надстройката остават същите, както и преди тази дата[2]. Те остават незабелязани и след 1946 г., когато излиза студията на А. Флоров[3] и когато по-следващите изследвачи правят своите опити да внесат нови тълкувания относно архитектурния облик на първичната сграда[4].

През шестдесетте години имах възможността неколкократно да посетя паметника. Тогава можах да забележа редица особености, които не само че ми позволиха да доловя облика на изчезналите архитектурни форми, но и да открия нови данни, останали неразкрити по време на разкопките през 1921 г. Те недвусмислено показват, че в първоначалния си вид Червената църква е имала значително по-различен вид. Появиха се дадености, от които се вижда, че първоначалната сграда е била съборена на места до основи, а новата е легнала в по-голямата си част върху останките на първата, като същевременно към нея са пристроени нови обеми. Това свое тълкувание върху архитектурата на Червената църква изложих на XIV Византоложки конгрес, състоял се в Букурещ през 1971 г.[5] В него насочих вниманието си по-скоро към въпроса за терасовидното покритие, като посочих архитектурно-строителните данни, обуславящи неподозирания дотогава архитектурен образ на сградата.

В настоящото изследване се спирам по-подробно на взаимовръзката между архитектурните форми на първоначалната сграда и култовия ритуал, извършван в нея. Тази връзка проследявам и след настъпилото обемно-пространствено преустройство, когато сградата се уголемява. Но за да се изяви по-прегледно този процес, е необходимо да се разгледат онези данни, които безспорно доказват непознатите досега странни архитектурни форми.

И така, първата особеност, на която спирам вниманието си, е точка №1 от приложения план (обр. 1). В нея ясно се наблюдава неконструктивното долепване на двуделния притвор към четирилистника (обр. 2). При това разположение на двете основни части на сградата логично е, според изискванията на архитектурно-композиционните принципи и литургичната практика, да се приеме, че първично замислен и изграден е четирилистникът заедно със заобикалящите го коридори.

Как по-точно е изглеждало плановото устройство на първичния четирилистник, се изяснява от данните, разкрити в направените от мен сондажи в точки №2 и №3 на плана (обр. 3). Намиращите се в тях по-стари зидове с посока изток-запад показват, че двата края на дъговидните пространства, обикалящи северната и южната конхи, не са се съобщавали със средното квадратно подкуполно пространство. От своя страна изолирането на подкуполното пространство подчертава неговото функционално предназначение и го изтъква не като разпределително помещение, а като главна композиционна единица на сградата (обр. 4а).

Характерно е издължаването на напречната ос на сградата за сметка на главната – тази с посока изток-запад. Както е известно, по този начин са устроени най-ранните мартирии, които обаче в преобладаващите случаи са с правоъгълни планове и подчертана ос на симетрия. Обикновено това е широко отворена апсида, в която се излагат мощите на мъченика за поклонение[6].

Как е изглеждал първият мартирий в Перущица ще се опитам да установя, като използвам възстановения образ на преизградената църква, чиито останки притежават достатъчно надеждни данни за тази цел. Обстоятелството, че преизградената църква повтаря плана на по-старата постройка, означава, че и обемните решения на двете са били еднакви. Незначителните изменения като пробиването на стените, прекъсващи връзката между обиколните „коридори“, или създаването на предапсидно пространство пред източната конха с нищо не затрудняват възстановяването на обема на първичната сграда.

Наличните данни, а именно височината на зенита на северната арка (нейния екстрадос), който се изравнява с горния ръб на прилежащите ѝ пандантиви, много точно определят равнището, на което ляга куполът. Максималната височина, до която достига зенитът на последния, също се получава точно чрез изправянето на радиуса на куполната окръжност. Затруднение изниква при определяне на точната височина на подкуполното пространство поради обстоятелството, че теренът е наклонен и подовата настилка не е съхранена (обр. 4б).

Представената дотук възстановка е безспорна, но тя отразява само интериора на квадратното подкуполно пространство. Новото тълкуване, което предлагам, се отнася до конструктивните похвати на покритието не само над купола, но и над някои други части на постройката (обр. 5). То определя и вида на фасадното въздействие на цялата сграда.

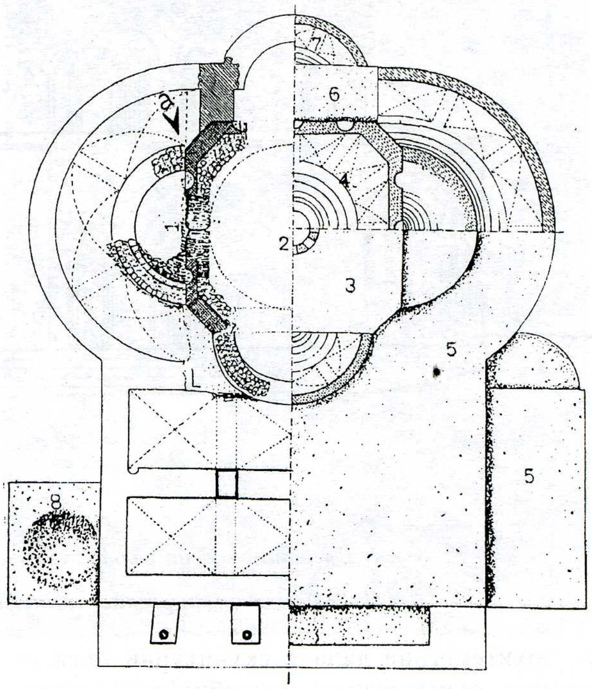

• 5. Водоравни разрези и погледи на различни равнища: 1 – поглед над северната арка и С-И пандантив, 2 – разрез през лантерната, 3 – покривът над Ю-З четвъртина на квадратното помещение, 4 – разрез през Ю-И четвъртина на купола, 5 – поглед над западната половина на южния „коридор“, южната половина на притвора и новото мартириално помещение, 6 – покривът над южната половина на предапсидното пространство, 7 – разрез през южната половина на олтарната апсида, 8 – поглед над пристроената кръщелна

• 5. Plans à des niveaux differents: 1. vue sur l'arc Nord et le pendantif Nord-Est; 2. coupe sur la lanterne; 3. vue sur le quartier Sud-Ouest de l'espace carré; 4. coupe sur le quartier Sid-Ouest de la coupole; 5. vue sur la toiture de la moitié occidentale du „corridor“ Sud, la moitié Sid du narthex et le nouveau martyrium; 6. vue sur la moitié Sud de l'espace préabsidial; 7. coupe sur la moitié du chevet; 8. vue sur le toit du baptistère

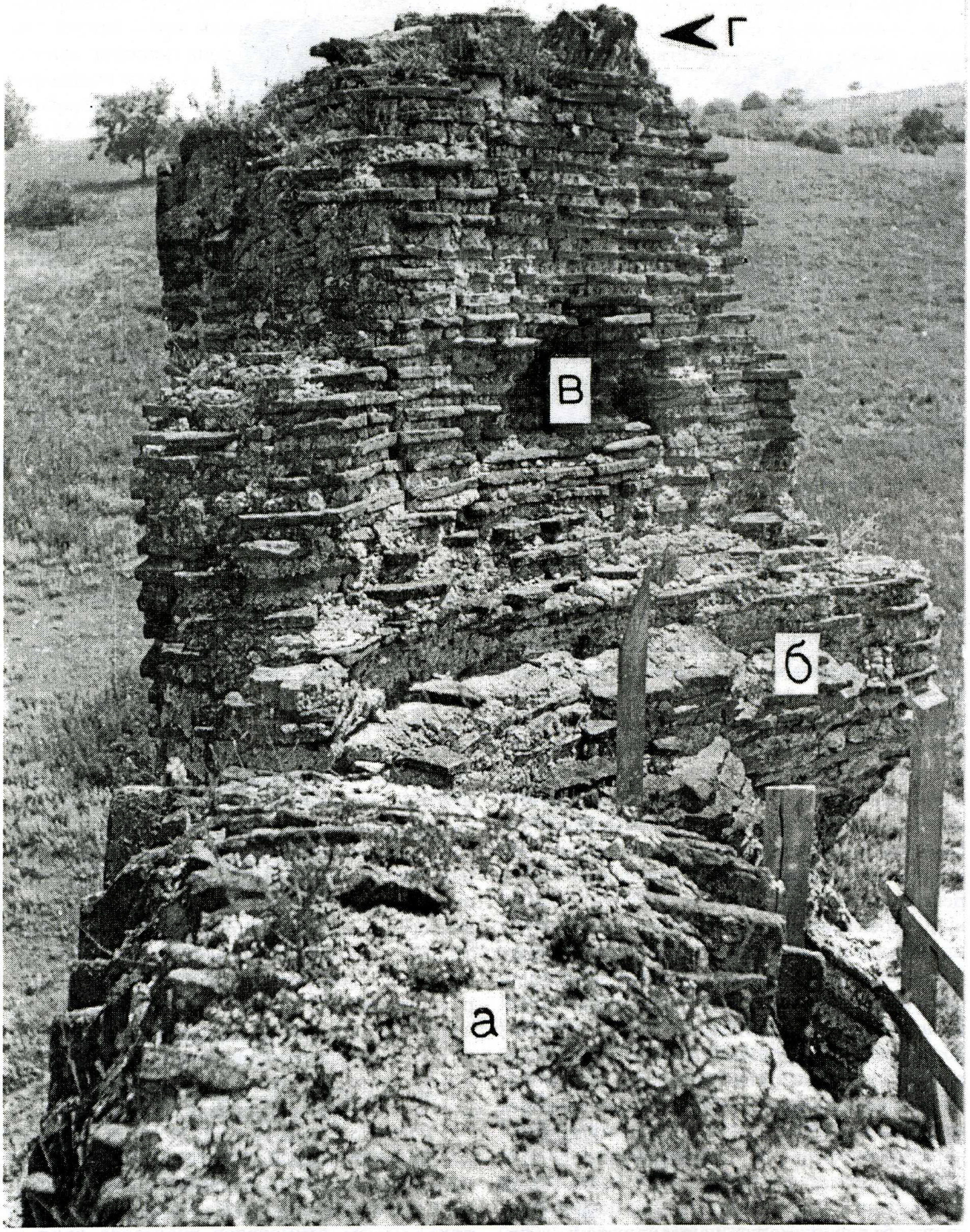

• 6. С-И скосен ъгъл на сградата на равнището на петите на купола: „а“ екстрадос на северната арка; „б“ пандантив; „в“ вътрешно гладко лице на облекчителната кухина над пендантива; „г“ косо поставени тухли от балдахиновото сводче над пандатива

• 6. L'angle Nord-Est tronqué au niveau de la naissance de la coupole: „а“ extrados de l'arc septentrional; „б“ face lisse de la maçonnerie en briques à l'interieur de la cavité de decharge au-dessus du pendantif; „г“ briques dressees de champ subsistant de la voûte en baldaquin au-dessus du pendantif Nord-Est

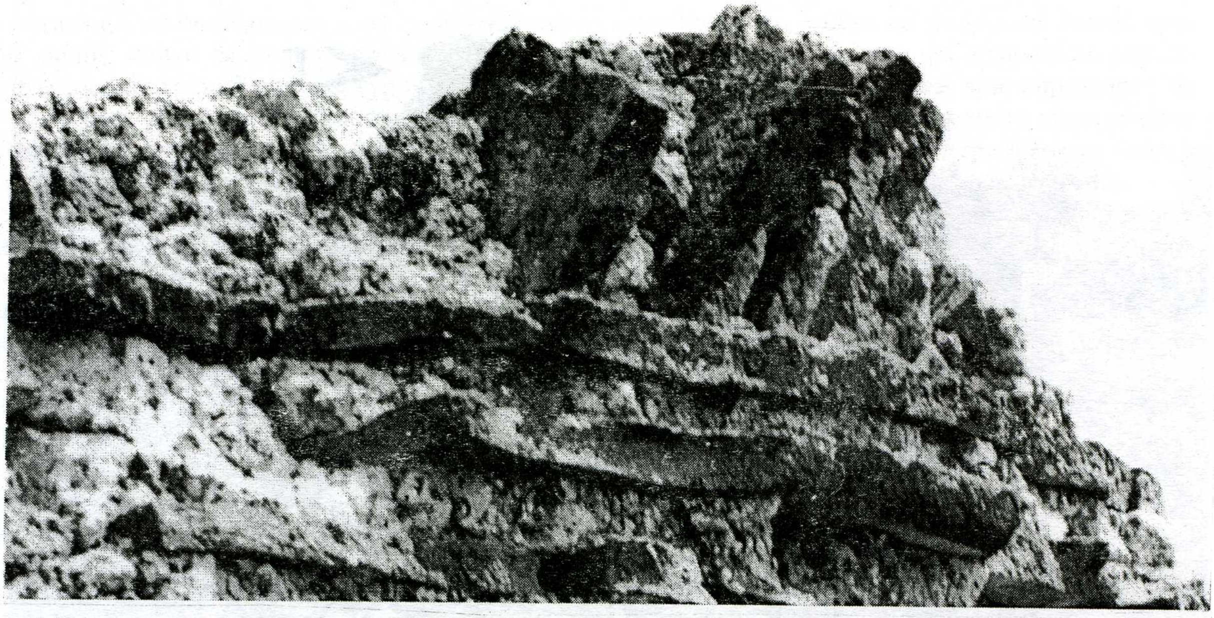

• *7. Косо поставени тухли от балдахиновото сводче над пандатива – детайл*

• *7. Brique dressées de champ de la voûte en baldaquin au-dessus du pendantif Nord-Est*

Първата съществена особеност, допринасяща за разкриване устройството на покритието над купола, се наблюдава в своеобразното скосяване ъглите на подкуполния квадрат, което няма нищо общо с традиционния осмостенен барабан, носещ купола. В действителност тук въобще няма място за барабан, който да извиси външно изявена полусфера над равнището на общото покритие. По-внимателното наблюдение върху зидарията на стърчащия североизточен скосен ъгъл показва, че не само външното му лице е гладко иззидано, но и вътрешното е гладко оформено (обр. 6). Този на вид дребен факт е от решаващо значение, защото означава, че между вътрешното лице на скосения ъгъл и също така гладко оформения екстрадос на купола се образува празно пространство, което понастоящем остава открито, но първоначално е било засводено. Петите на това малко своеобразно сводче все още могат да се видят върху най-горните тухлени редици на разглеждания скосен ъгъл (обр. 6 и 7).

За вида и начина на изграждане на тази разновидност сводести покрития с почти отвесно поставени тухли ще стане дума по-долу. Сега ще обърна внимание, че равнището на зенита на това малко сводче почти се изравнява със зенита на купола, вследствие на което се образува плосък терасовиден покрив, леко заоблено наклонен по четирите посоки (обр. 8 и 9).

Обстоятелството, че куполът израства непосредствено от горния ръб на големите носещи го арки, не допуска възможността на това равнище да се отварят прозорци. Единствената възможност да проникне пряка дневна светлина в подкуполното пространство е отварянето на опейон в зенита на купола, над който по всяка вероятност се е издигала кула-лантерна[7].

Терасовидни, но също така леко заоблени, са били и покривите над двата обиколни „коридора“. Това се доказва от две много ярко изявени подробности в зидарията, лежаща върху запазените части на екстрадоса на свода, покриващ северния „коридор“. При първия случай това изпъква от начина, по който оцелялата водоравна покривна ивица лежи непосредствено под долния край на трите прозореца, осветляващи северната конха. Издаващата се водоравно близо един метър покривна площ, там, където при нормалните случаи тя би следвало да бъде наклонена, е вече първото указание за нейното преднамерено почти водоравно разположение, съобразено с оттичането на атмосферните води (обр. 10).

Второто доказателство се намира в южния край на северния „коридор“ – там, където той се свързва с масива на западната конха. В изпъкналия западен ъгъл над равнището на сводестите пети е оцелял тухлен масив. Той има две гладко оформени лица, разположени под прав ъгъл. Към южното лице се издига люнет, който ограничава сводестото покритие в тази му част. Обстоятелството, че отвесният ръб на ъгловия масив надвишава зенита на сводестото покритие, е безспорно доказателство за

„терасовидното“ изграждане на покривите и над обиколните „коридори“ (обр. 11). В противния случай – при наклоняване на покривните площи, ъгловият масив би стърчал съвсем неоправдано над тях, което освен че не е целесъобразно, но е и грозно.

Малко по-различно е устроено покритието над източната конха, която е преустроена при изграждането на втората църква. Както проличава от сондаж №3, първоначалната източна конха е била конструктивно свързана в ъглите с източната стена на квадратното пространство. При преустройството тя е била съборена и преизградена малко пò на изток. Тогава е било създадено предапсидното пространство и олтарът станал по-дълбок. По-късно били обособени парабемите. За тази цел задънващите „коридорите“ първоначални стени били пробити, а малко зад тях били изградени нови (обр. 9).

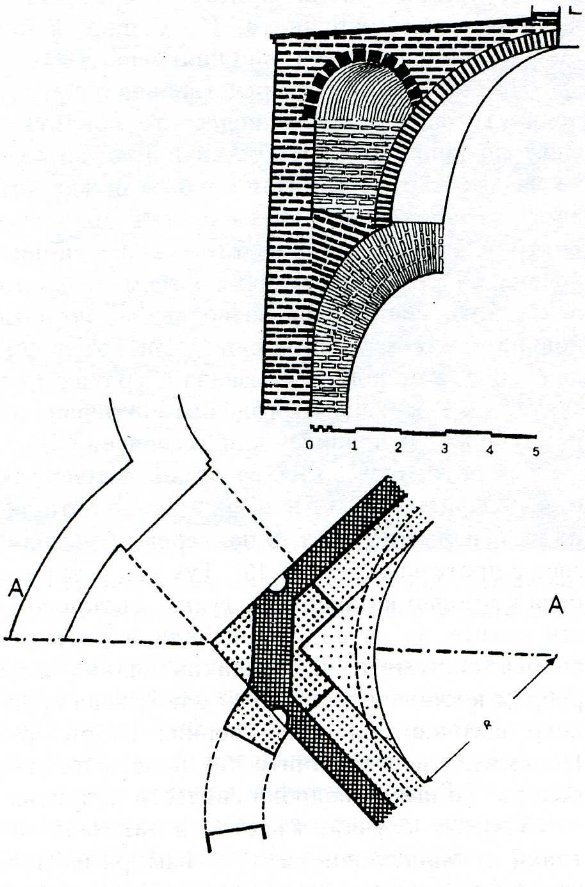

• *8. Диагонален разрез през С-И ъгъл на квадратното пространство и купола*

• *8. Coupe sur la bissectrice de l'angle Nord-Est de l'espace carré et de la coupole*

Новата конха, която е била вече пригодена за олтарна апсида, е съобразена с присъщите ѝ изисквания, а именно да бъде подчинена на свода на предапсидното пространство. За точната ѝ височина свидетелстват следите от хоросана на зидарията на предапсидното пространство, отпечатал се върху екстрадоса на падналата челна арка на апсидната конха (обр. 13).

В духа на цялостното покриване със заоблени тераси олтарната апсида е била устроена по същия начин, включително и с облекчителното изпразване на пълнежната зидария (обр. 9, т. „б“).

Че действително и на това място е имало облекчително изпразване на пълнежната зидария се вижда пределно ясно от хлътналия ъгъл, съхранен в точката, в която северният край на апсидната дъга се е свързвал с прилежащата стена на протезиса. Долният край на този ъгъл съвпада с равнището на петите на апсидната четвъртсфера, а това равнище отговаря на „дъното“ на изпразнената зидария. Както се вижда на снимката (обр. 12), останките от дъговидната стена на апсидата, съхранили се по външното лице на квадратното пространство, се издигат почти до зенита на челната арка на апсидата, факт, който бележи равнището, на което е лежал терасовидният покрив. От тази точка нагоре лицето на квадратното тяло е гладко. То се изравнява с лицето на челната арка на свода, покриващ предапсидното пространство. По всяка вероятност под въпросната челна арка се е отварял триделен прозорец (обр. 13).

По всяка вероятност облекчителни кухини е имало и в зидарията над четвъртсферите на двете странични конхи – северната и южната. Основание да допускам тази възможност дава видът на зидарията по външното лице на северната стена на квадратното помещение. В двете точки, на които северната конха се свързва със стената на височина около 1 м над петите на покриващата я четвъртсфера (докъдето понастоящем е запазена дъговидната стена на конхата), тухлените редици по лицето на квадратното помещение са нарушени. Обстоятелството, че нарушението е само в обсега на връзката на дъговидната стена със стената на квадратното помещение, е достатъчно показателно, за да се приеме, че външното лице на дъговидната стена е обхващало почти изцяло четвъртсферата, като само малка част от екстрадоса ѝ се е показвал над обобщената леко заоблена плоскост на покрива (обр. 14). По същия начин ще да са били устроени симетричната южна конха и западната.

От направения дотук архитектурен анализ проличава, че главното четирилистно тяло на преустроената Червена църква предс-

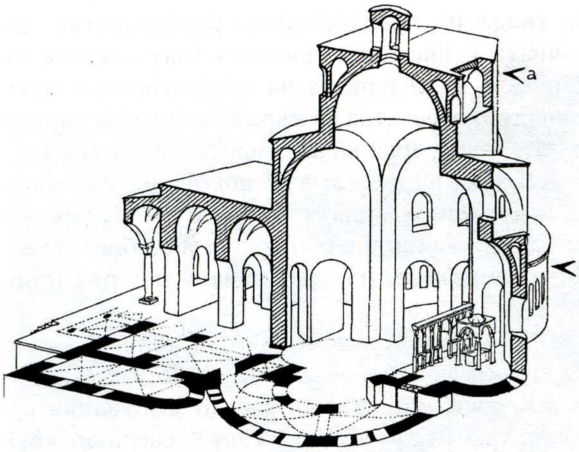

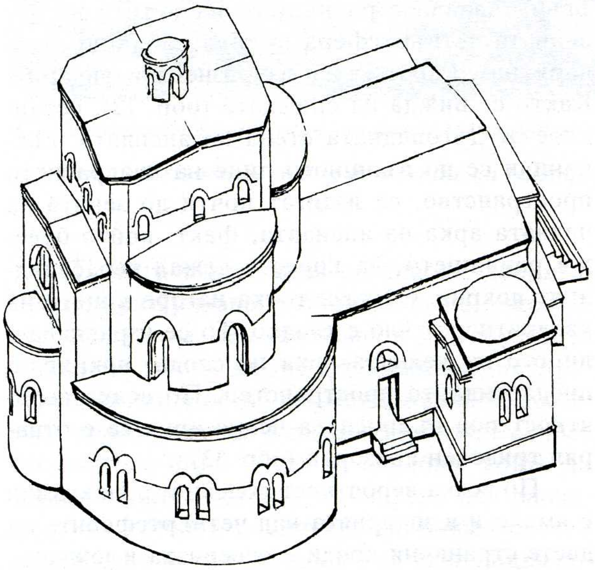

• 9. Аксонометричен разрез през надлъжната ос на църквата, т. „а“ – засводената кухина над С-И пандантив

• 9. Coupe axonomètrique sur l'axe longitudinal de l'édifice: „a“ voûte sur la cavité au-dessus du pendantif Nord-Est

• 10. Аксонометричен изглед на църквата от С-И

• 10. Restauration axonométrique de l'église. Vue du Nord-Est

тавлява внушително, стъпаловидно издигащо се тяло. Това оригинално архитектурно съчетание, което всъщност отразява вида на първичния мартирий, е господствало над простиращия се пред западната му страна „двоен“ притвор. Пристрояването на притвора е замислено в отговор на култовите изисквания, възникнали към края на IV в.[8] Ето защо той е конструктивно свързан с преизградeното основно четирилистно тяло. Следователно логично е да се приеме, че и над „двата“ притвора се е простирал общ терасовиден покрив.

Изходните данни, определящи неговото устройство, се наблюдават по външното лице на западната конха на четирилистника, където малко под равнището на големите прозорци на северната конха са оцелели петите на интересуващото ни покритие. Това, което най-напред се откроява тук, са петите на широка тухлена арка, разположена северно от надлъжната ос на сградата. Несъмнено подобна арка е имало и на юг от надлъжната ос, така че дължината на „вътрешния“ притвор е била разчленена на три полета, покрити със самостоятелни куполи, при което средният е по-широк от страничните. По същия начин ще да е бил покрит и „външният“ притвор.

По-особен интерес представлява начинът, по който са изградени сводестите покрития. Сигурни данни предлагат останки от засводяване на няколко места. Най-ярко се виждат от двете страни на западната поясна арка във „вътрешния“ притвор, където тухлите са подредени на ребро с лек наклон към поясната арка. Тази система на засводяване, позната под названията „балдахинов“ или „бъчвовиден“ свод, е широко използвана в Тракия през IV-VI в. и е особено пригодна за покриване на помещения с неправилен или дъговиден план[9].

Второто място, където е засвидетелстван бъчвовидният свод, се намира на външното лице на северната конха, в непосредствена близост с протезиса (обр. 15-16). Тук над четирите реда конзолно издаващи се тухли, съставляващи петите на свода, са оцелели наредените според системата на балдахиновидния свод ребром поставени тухли. Той е покривал крайното източно поле на северния „коридор“. Несъмнено и следващите две полета на „коридора“ са имали подобни сводести покрития.

Третият случай, където са запазени останки от балдахинов свод, се намира на най-високата точка на рушевината – на върха на скъсения североизточен ъгъл на квадратното пространство. Изправените на това място ребром тухли нямат друго предназначение, освен като съставна част на балдахинов свод. Че тази сводеста разновидност е повсеместно използвана в сградата се вижда най-добре още от това, че тя присъства напълно запазена дори и в арката или по-скоро – свода над отвора, свързващ западния край на „коридора“ със средното квадратно пространство.

Като приемам, че обемно-пространственият образ на първата постройка е вече изяснен, ще се опитам да проследя взаимовръзката между архитектурната среда и ритуала, от-

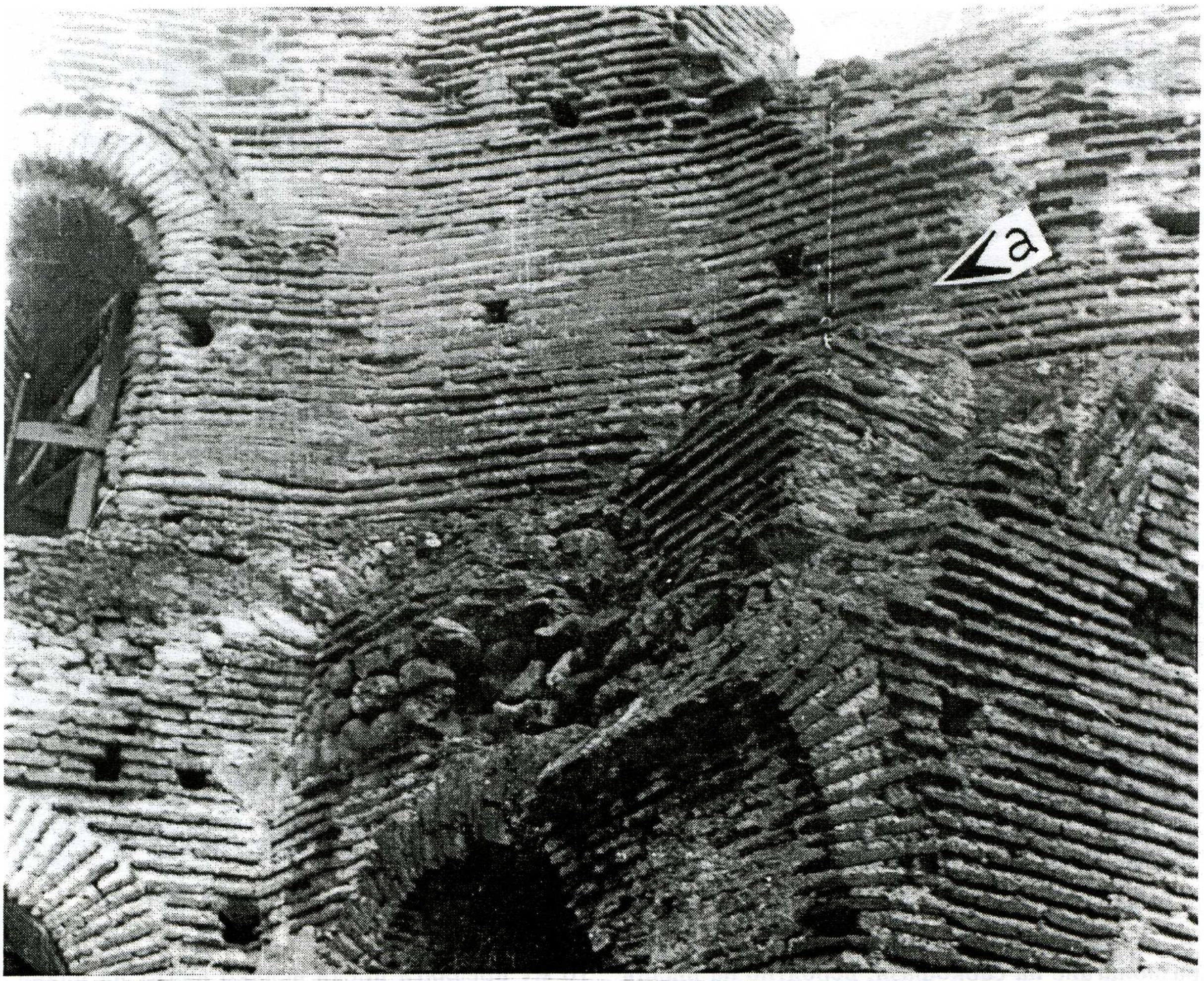

• *11. Тухлен масив, изравняващ се със зенита на съседните му сводове*
• *11. Maçonerie en briques surmontant le zenith des voussures attenantes*

разяващ почитта, отдавана към положения в нея мъченик. За тази цел следва да се проследят паметници с подобно архитектурно решение, чието предназначение е познато.

Както е добре известно, след 313 г. християнските архитекти възприемат почти изцяло разновидностите на архитектурните решения на монументалните хероони. Тъй като на българска почва досега не са известни подобни паметници от това време, насочвам вниманието си към примери, обнародвани от Монтано. Сред голямото разнообразие на планови решения, за дадения случай от значение са примерите, чиято композиционна ядка представлява четирилистник. В два случая, познати ми от Грабар[10], четирилистникът не е обхват от обиколни „коридори“. Примерът под №49 е с четири конхи, събиращи се непосредствено в ъглите на вписания квадрат. Една от конхите, в която е пробит единственият вход, е с по-дебела дъговидна стена, чиито външни очертания са вписали правоъгълник. В левия спрямо входа ъгъл е вместена двураменна стълба, достъпна извън конхата, обстоятелство, което поставя под съмнение двуетажността на тази конха.

При втория пример (№50) ъглите на квадрата свободно се изразяват, тъй като диаметърът на конхите е по-малък от квадрата. Чрез тази си особеност посоченият пример се доближава повече към първоначалния мартирий в Перущица.

Както вече бе посочено, и двата антични хероона не са опасани с обиколни „коридори“. Вероятно този тип мавзолеи са предвидени за приютяване само на един античен херой. Когато постройката е трябвало да съхрани мощите на повече херои, може би членове на потомствени патриции, тогава са били използвани друг тип постройки, при които в средното пространство е бил поставян саркофагът само на най-изтъкнатия херой, а саркофазите на останалите били разпределени в обиколните помещения. Разновидност на многоклетъчни мавзолеи обнародва Монтано[11] (обр. №69-72). На обр. №95 е показано общо

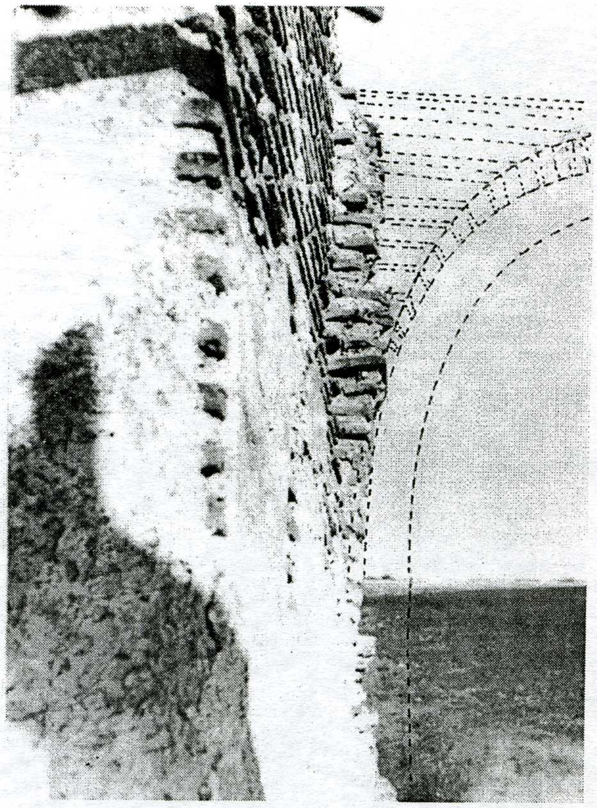

• ***12. Останки от челната арка на апсидата. Поглед към изток***

• ***12. Traces de l'arc de tête absidial. Vue vers L'Est***

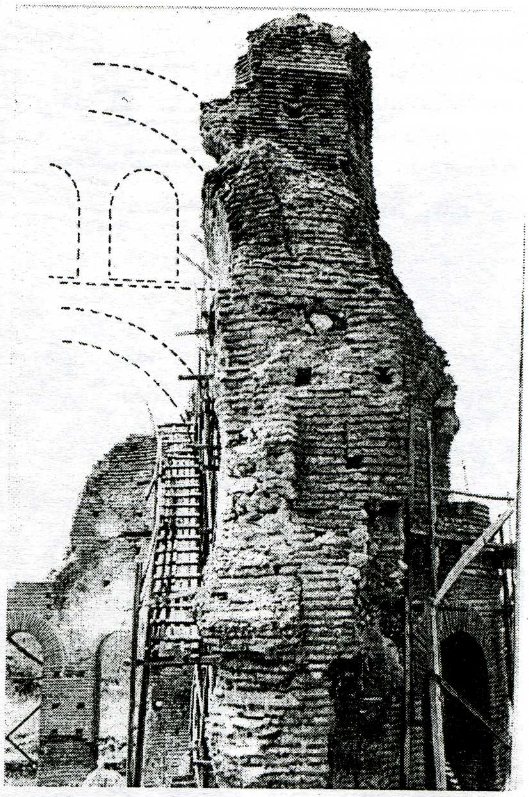

• ***13. Останки от челната арка на апсидата. Поглед към запад***

• ***13. Traces de l'arc de tête absidial. Vue vers L'Ouest***

разполагане на саркофази, вероятно на висши римски военноначалници, загинали в битки.

По всичко личи, че първоначалният мартирий в Перущица е бил пригоден да съхранява мощите на повече мъченици. Това становище се подкрепя от факта, че първоначално двата края на обиколните „коридори" са били затворени и следователно не са били замислени като деамбулатории. Приобщаването им към средното пространство е ставало през шестте широки отвора, пробити в дъговидните стени на северната и южната конхи. Така в по-тържественото, покрито с купол, средно квадратно помещение ще да е било съсредоточено изпълнението на култа към мъчениците. Възможно е пред източната апсида да е бил поставен саркофагът на най-изтъкнатия мъченик, а мощите на останалите мъченици ще да са били разположени в дъговидните „коридори", така че всеки саркофаг да стои в ос с насрещния отвор в дъговидните стени на конхите. По този начин всичките шест мъченици са били лесно достъпни за поклонниците.

За датировката на първичния мартирий край Перущица писмени данни няма. Убедителни основания за времето на изграждането му предлага преди всичко видът на плана. Сложното съчетание на квадратни и кръгли пространства, разположени симетрично около главната композиционна ос, е определящият белег на римските монументални сгради през Късната античност[12]. С признаването на християнството за равноправна религия започва усилено строителство на култови сгради, сред които и такива, които съхраняват паметна на мъчениците, пролели кръвта си за утвърждаването на вярата. Ето защо смятам, че и в Мизия, и в Тракия строителството на монументални сгради, включително и на мартирия край Перущица, е станало около средата на IV век, но преди Юлиян Отстъпник (361-363). По всяка вероятност през краткото време на управлението му възстановилите властта си езичници съборили не само мартирия край Перущица, но и много други ранни християнски култови сгради. Това предположение се потвърждава от следите на преизграждане в редица явно насилствено съборени култови постройки, като например първия мавзолей под „Св. София" в София[13], мартирия, открит в изкопите на бившия Партиен дом в София[14], първата от двете базилики под Еленската

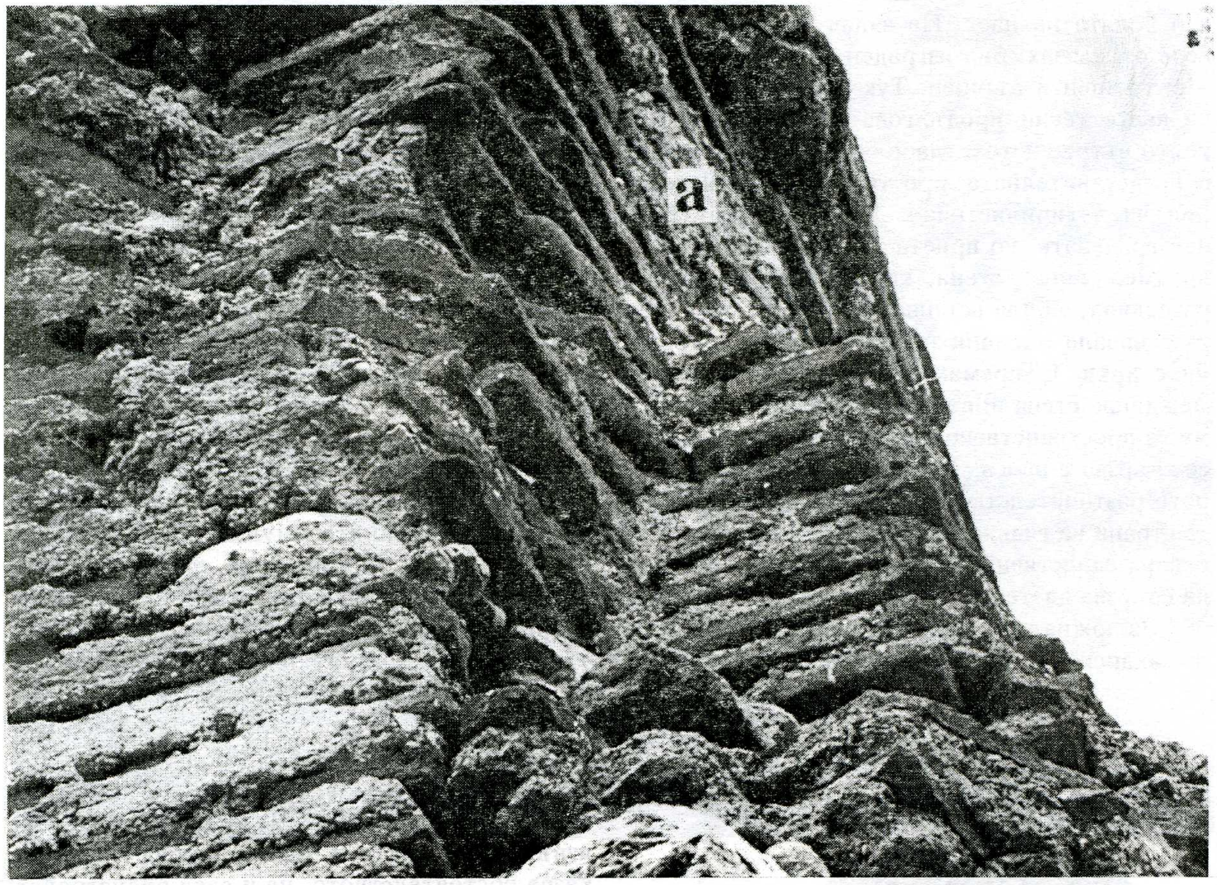

• *14. Детайл от образ 17*

• *14. Detail de la fig. 17*

църква край Пирдоп[15], четирилистника в Стара Загора (античната Августа Траяна)[16], новоразкрития от Ж. Аладжов и колектив мартирий край Карнобат и др. в пределите на България. Сред множеството разрушения по цялата някогашна Римска империя ще се спра на т. нар. Подземна ротонда в Картаген[17], от която имам лични наблюдения. Този твърде представителен мартирий се състои от два етажа, като долният, който е вкопан в земята, служи за мартирий на неизвестен мъченик, а горният – за кръщелна. През раннохристиянския период наслояването на кръщелни над гробове се осмисля, като се приема, че чрез покръстването покойникът възкръсва за нов отвъден живот[18].

След смъртта на Юлиян Отстъпника християните възобновили църковното строителство. Разрушените храмове били възстановени, а мартириите и мавзолеите, които според нуждите на първоначалното си предназначение не са били пригодени за евхаристична служба, през този период се съобразяват с нейните изисквания. За тази цел на запад от първоначалните постройки били прибавяни обикновено продълговати наоси, каквито са случаите при малкия мавзолей под „Св. София“ в София, мартирия под бившия Партиен дом, също в София.

Но и след преустрояването на мартириите в същински църкви, пригодени за евхаристична служба, стремежът да се притежават и излагат за поклонение свети мощи не престава. Обикновено заедно с обема на изгражданата нова църковна постройка се създава помещение, пригодено да съхранява светите мощи. До към VII в. то е доста голямо и представително помещение, пред което потокът от поклонници безпрепятствано може да протича.

Така е била оформена и преустроената Червена църква. При нея обаче поради поособения план на четирилистника издължаването на наоса на запад се възпрепятства от наличието на прилежащата конха. Отварянето в дъговидната ѝ стена на подходящ широк отвор, който да обедини квадратното подкуполно пространство с евентуален продълговат трикорабен наос, е било технически неизпълнимо, ето защо подкуполното пространство поело ролята на наос. На запад от него, както вече отбелязах, бил изграден „двоен“ притвор – вътрешен и външен. Тук обаче ще поясня, че двете тесни продълговати помещения, от които вътрешното е слабо осветено, са в разрез с представителната пространствена композиция на четирилистника. Явно е, че въобще неизградената, но приета за съборена до основи „междинна“ стена, която се смята, че ги разделяла, е била всъщност стилобат, на който са стъпвали масивни зидани стълбове, свързани с арки. С премахване на въображаемата междинна стена притворът добива полагащото му се пространствено оформяне и непринудено се свързва с наоса. Така се избягва безсмисленото разточителство на пространството от двете страни на главната ос на сградата, където се отваря единствената врата, която би следвало да свързва двете въображаеми помещения.

За южната стена на обединения притвор на зидарска връзка е пристроено продълговато помещение, пригодено да приеме свети мощи. Обаче новото мартириално помещение не се свързва пряко с наоса. Всъщност през онзи ранен период това пространствено разделяне не е накърнило с нищо значението на култа към мъчениците.

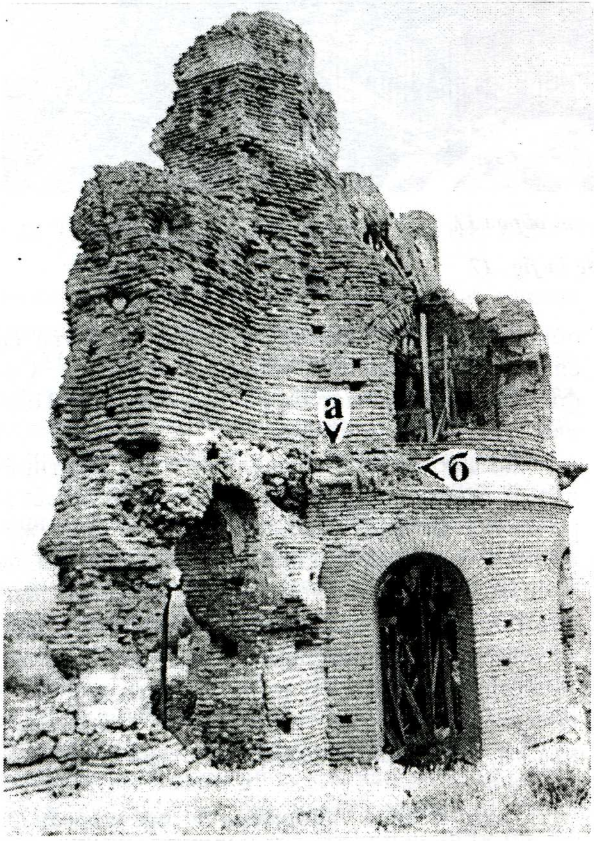

• 15. Поглед към североизточната част на църквата: „а“ крайната източна поясна арка от покритието на северния „коридор“; „б“ облегнатите на нея тухли от балдахинов свод; вж. още т. „а“ от обр. 6

• 15. Vue vers la Nord-Est de la ruine: „a“ arc doubleau oriental de la voûte en baldaquin du „corridor“ septentrional; „б“ briques, dressées de champ qui s'y adossent; voir aussi point „a“ de la fig. 6

По всяка вероятност отделянето на мартириалното помещение от същинската църква може да се обясни с необходимостта да се създадат по-просторни храмове, за да поберат увеличения в края на IV в. брой на християните[19]. По-вероятно, струва ми се, тази промяна се е наложила по чисто функционални съображения, а именно да се въведе по-добър ред в процеса на поклонението, защото в желанието си да измолят божията благодат чрез светите мощи, поклонниците смущавали богослужението. За да се избегне това, в дните, когато се чества мъченическата смърт на светеца – патрон на храма, или паметна на някои от другите мъченици, техните мощи били излагани на поклонение. Тогава те били изнасяни от новото помещение, което е служело по-скоро като хранилище, и били полагани както и преди в най-представителното място, в подкуполното пространство. Че поклонението се е извършвало както и преди на това място показва обстоятелството, че и след преустройството в западната конха на четирилистника били преизградени двете врати – за влизане и излизане на потока от поклонници.

На фона на възобновения архитектурен образ на паметника, който той притежавал през двата си главни периода на съществуване, проследих бегло предполагаемите форми на култова практика, провеждана в битността му като самостоятелен мартирий и като църква, съхранила първичното си предназначение.

В рамките на настоящото ограничено обнародване следва да се отбележат и някои съществени особености на интериора. Вниманието тук се спира на наклона на терена, който дава отражение при оформянето на пода, а оттам и на пространството пред и под източната конха. По всяка вероятност тази естествена даденост е била умело използвана още в първия период, като завишена площадка за полагане на саркофага на най-тачения мъченик. След като са се покланяли на него, вярващите се отправяли към мощите на останалите шест мъченици, чиито саркофази били положени съответно в обиколните „коридори“. Последните обаче поради това, че двата им края са били затворени, са представлявали в действителност обособени полукръгли „изложбени“ помещения.

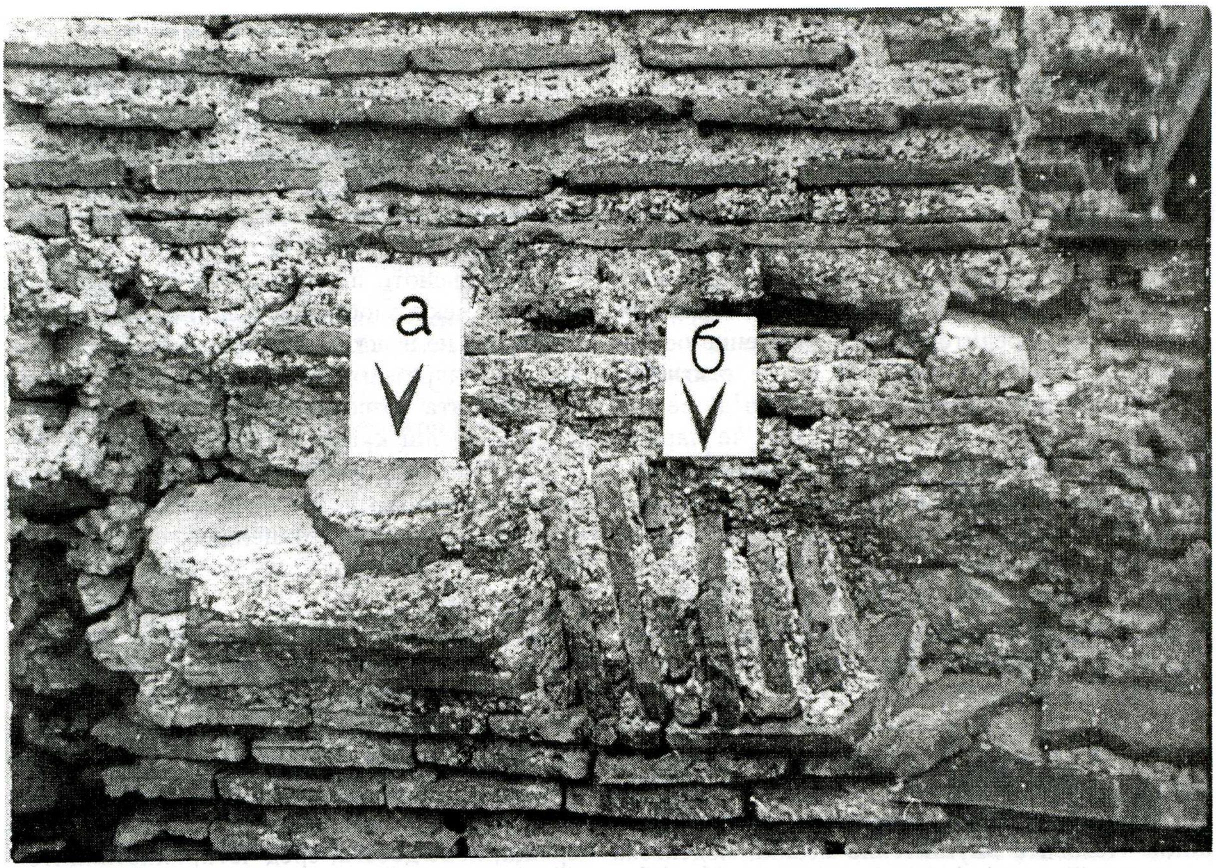

• *16. Детайл от обр. 20*

• *16. Detail de la fig. 20*

От равнището на площадката подът е спадал, вероятно чрез три стъпала. Според вкуса на епохата той е бил настлан с мозаични изображения, олицетворяващи смисъла на мъченическата смърт и символиката на ранното християнство[20]. Все поради наклонения терен пред входа на западната конха се простирала площадка, предшествана от няколко стъпала. Според засвидетелстваната практика[21], възможно е пред дъговидната стена на западната конха да е имало две врати – за влизане и излизане на поклонниците. При преустройството тези врати запазват мястото си.

Долните части на стените както в подкуполното пространство, така и в обиколните „коридори“ са били облечени с мраморни плочи. Над облицовката отвесните площи на стените, балдахиновите сводове и куполът, включително и латерната, са били покрити с мозайка, чиито сцени са взети из репертоара на мартирологията.

През втория период за нуждите на евхаристийната служба бил създаден олтарният хор, заел завишената площадка пред апсидата. Той е бил отделен от наоса с канцел, съставен от мраморни колонки и едри квадратни плочи, отломки от които са открити през 1921 г. Не е изключена съществуващата практика, според която за свети престол да е служел саркофагът с мощите на светеца, при условие че той не е бил унищожен при събарянето на мартирия. При това първично устройство олтарът не е притежавал парабеми. Доказателство е характерът на зидарията, с която са задънени диаконикът и протезисът. Специално при последния задънващата зидария е от ломени камъни, споени с бял хоросан. Изработката е небрежна и се отличава рязко от тухлената зидария на новоизградената църква. Следователно оформянето на парабемите се явява нов, трети пореден строителен период.

През втория строителен период вътрешната украса е по-скромна. Изчезват живописните алегорични сцени с раннохристиянска тематика, изобразени по мозаичната подова настилка. По пода те са били заместени с геометрични фигури, изпълнени също в традиционната мозаична техника, но с по-ниски естетически и технически качества, а стените – със стенописи, чието изпълнение изисква по-скромни средства. Малкото съхранили се до тридесетте години останки от стенописи изобразяват сцени от „Детството Христово" и от „Богоявление". Божието появяване в сцените на тези два тематични цикъла се тълкува като духовна подкрепа на тези, които приемат мъченическа смърт в името Христово. Като се основава на това схващане, А. Грабар[22] поддържа, че Червената църква е пряко свързана с култа към мъчениците и че е построена в V в. Но ако първата част на тази оценка е напълно убедителна, под съмнение остава въпросът с датировката. За да се стигне до най-убедителната датировка, трябва да се вземе под внимание обстоятелството, че парабемите на олтара не са изградени едновременно с общата снага на църквата, а по-късно. Това в действителност означава, че тяхното създаване е станало преди Юстиниан да поеме властта, защото известно е, че по времето на този император литургията се развива и обогатява, а заедно с нея и архитектурната среда, в която се извършва свещенодействието[23].

И така, като се позовавам на посочените наблюдения, стигам до изводите: 1.Началният мартирий е бил изграден непосредствено след 313 г., за да приеме мощите на седем мъченици. Неговата внушителна осанка подсказва големите материални възможности на християнската община, поела грижите за осъществяването на този култов дом, необходим за укрепването на новата религия. Не е изключена помощта на Константинопол, откъдето най-вероятно са дошли архитекти и художници, сътворили тази паметна сграда[24]. 2. По всяка вероятност представителният вид на мартирия и въздействието, което той е оказвал върху околното население, са привлекли езичниците още през първата година от управлението на Юлиян Отстъпник, така че мартирият ще да е бил разрушен в 362 г. Възможно е вследствие смущенията, които Готският въпрос създавал, преизграждането, но вече като църква, да е станало по времето на Аркадий (395-408). Интересно е да се отбележи, че в сходни хронологически граници се развиват събитията и в Сердика, където останките под „Св. София" предлагат убедителни данни за датировката[25]. 3. През сложния период от Аркадий до Юстиниан няма определени данни за съдбата на църквата. Само появата на парабемите подсказва времето на Юстиниан, т. е. най-късно до 565 г. 4. Следващият, четвърти строителен период, е несъмнено появата на кръщелната, пристроена до северната стена на притвора, пряко свързана с него. Трудно е да се определи относителната хронология между парабемите и кръщелната. За първите вече се знае, че се появяват във втората половина на VI в. Кръщелни обаче съществуват и по-рано[26]. Ако се съди по вида на зидарията на двете въпросни части на сградата, която е еднаква (в малката апсидка на кръщелната са използвани тухли), може да се допусне, че тези строежи са едновременни.

По-късното пристрояване на кръщелната към леко заобления плосък покрив над притвора не изисква изравняването на покривите. Квадратното очертание на плана на кръщелната позволява тя да бъде покрита с т. нар. висящ купол с диаметър 3,75 м, чиито стени, дебели 0,80 м, спокойно могат да понесат товара му. По този начин леко заниженият покрив на кръщелната се уравновесява със също така заниженото покритие над притвора.

Решеният по този начин външнопространствен образ на храма получава своеобразен характер, който трудно намира паралели сред познатите четирилистници. Това е така, защото завършеният му образ е резултат на неорганичното прибавяне на правоъгълно тяло към първично замисления план, който не се среща, поне досега, сред четирилистниците.

По естеството си четирилистната ядка е засвидетелствана в две разновидности: 1. Когато конхите се събират в ъглите на квадрата и 2. Когато конхите остават свободни ъглите на квадрата. Тази особеност обаче не е съществeният определящ белег за характера на Червената църква. Измежду всички познати четирилистници тя единствено е съхранила своеобразните уникални облекчителни изпразвания, засвидетелствани в основите на сводестите покрития на обиколните коридори и на олтарната конха, както и в петите на купола.

Именно тези планово-композиционни и конструктивни особености на Червената църква край Перущица позволяват обемно-пространствено възстановяване на редица подобни ней култови сгради, от които са оцелели само плановите очертания или незначителни части от надстройката им. Чрез тях тя добива високо научно значение в областта на историята на архитектурата.

---

[1] По въпроса за Червената църква до 1956 г. вж. **Д. Панайотова.** Червената църква при Перущица. С, 1956, 77 с. и 27 приложения. Този паметник се споменава още и от **N. Okunew** in: Wasmuth Lexicon der Baukunst IV, Berlin, 1932, p. 488; По-късно в труда си Начало на славяно-българската архитектура и история. С, 1943, П. Карасимеонов се спира малко по-подробно на архитектурната същност на паметника

[2] **Ф. Шмидт.** Нови веяния... с. 28; **Б. Филов.** Софийската църква „Св. София“, 136-138; **J. Strzyggowski** Baukunst der Armener. p. 776.

[3] A. Florow. L'Eglise Rouge de Perustica.

[4] Н. Мавродинов. Планът и конструкцията на „Св. София“ в Цариград. 1949-166; Византийската архитектура. С, 1955, 74-75; **М. П. Цапенко.** Архитектура Болгарии. М., 1953, 83-85; **R. Krautheimer** Early Christian and Byzantine Architecture. Harmondsworth Midlesex. First published 1965, p. 166; Third edition 1979, p. 136 ff, № 51; **М. Цончева.** Художественото наследство на тракийските земи. С, 1971, 239-247; **Н. Чанева-Дечевска.** Червената църква край Перущица В: Архитектурното наследство на България, С, 1972, 78-79; Червената църква край Перущица. В: Архитектурното наследство на България, С, 1988, 76-78; **R. F. Hoddinott.** Bulgaria in Antiquity. Benn, 1975, 293-297; **A. Tschilingirov.** Die Kunst des christlishen Mittelalters in Bulgarien. 4 – 18 Jharhundert. Berlin, 1978, 18-19 und 239-246; **П. Бербенлиев**, Архитектурното наследство по българските земи. С. 1987 p. 47-48.

[5] **St. Bojadziev.** L'église Rouge de Perustica et le problème des édifices a toitures en terrasses. Actes du XIV^e CIEB, Bucarest, 1976, 289-293. През 1990 г., след като приема моето становище за преизграждането на църквата с пристроения притвор, Панайотова, като се позовава на устното сведение, предадено ѝ от В. Миков, приема, че преизграждането е станало върху останките на първоначален нимфеум. Ср. **Dora Piquet – Panayotova.** Les tetraconques avec collateraux dans les Balkans des V-VI siècles. Christianisation des formes et innovations. – Jahrbuch für Antike und Christenntum, Johrgang 33, 1990, p. 200 n. 3, p. 201 n. 7. Но изворът, чиито води би следвало да пълнят басейните на предполагаемия нимфеум, се намира на значително по-ниско равнище. И тъй като при разкопките, проведени през 1986 г. от М. Ваклинова, не се разкриха останки от прочутия Архимедов винт, чрез който през античността са изкачвали вода на по-високо равнище, нито пък и останки от басейни, то явно е, че предположението за първичен нимфеум на това място не намира подкрепа от наличните данни. Срв. **M. Valkinova.** L'église rouge de Perouchtitza (Bulgarie) et sa périodisation. Byzantinische Forschungen, XIV, 1, 1989, 637-656.

[6] **A. Grabar.** Martyrium... vol. 1, p. 98 sq, p. 120 sq, p. 595, fig. 35.

[7] По въпроса за кулите-латерни вж. литературата, посочена за църквата „Св. Ечмиядин“ в Сорадир. Ср. **P. Cuneo.** L'Archittetura armena del primo periodo: IV-VII sec. in: Arcittetura medievale armena, Roma, 1968, p. 59; **T. B. Fratadocchi.** La Chiesa di S. Ejmiacin a Soradir, Roma, 1974, 94 p., e 81 disegni.

[8] **A. Grabar.** Op. cit. p. 369 sq.

[9] **Н. Мавродинов.** Византийската архитектура. с. 56 сл.

[10] **A. Grabar.** Op. cit. p. 194, сочи примери от Монтано.

[11] **A. Grabar.** Op. cit. fig. 69-72, fig. 95.

[12] **A. Grabar.** Op. cit. p. 610, fig. 74.

[13] **Ст. Бояджиев.** Християнската гробнична архитектура в Сердика през II-VI в. В: – Българско архитектурно наследство, кн. 1, 1994, с. 20 сл.

[14] Пак там, с. 12.

[15] **Ст. Бояджиев.** Архитектурният образ на Еленската църква край Пирдоп. В: – Приноси към българската археология. С, 1992, с. 32.

[16] **Д. Николов, Кр. Станчев.** Раннохристиянски комплекс в Августа Траяна – Берое. – ИМЮ-ИБ, XV, 29-44; **Ст. Бояджиев.** Християнската гробнична... с. 19.

[17] **St. Boyadjiev.** La Rotonde souterrainne de Damous el Karita à Carthage à la lumière de nouvelles données. – Atti del XIV Congresso internazionale di Archeologia Christiana, Roma, 1978, vol. II, 117-130.

[18] **P. A. Underwood.** The Fontain of Live. DOP V, p. 89; **W. Martini.** Samos Stadt: Thermen. AA, 1972, Heft 2, Berlin 1973, 285-300.

[19] **G. Babic.** North Chapel of the Quatrefoil Church at Ohrid. Its Mosaic floor. – Зборник радова Византолошког института XIII, Београд, 1971, с. 270.

[20] Op. cit., p. 274.

[21] **St. Boyadjiev.** Op. cit. 119.

[22] **A. Grabar.** Op. cit. 240.

[23] **T. F. Mathews.** The Early Churches of Constantinopole: Architecture and Liturgie. Pennsylvania, 1977, 105-107.

[24] **A. Grabar.** Op. cit. p. 316, n. 2.

[25] **Ст. Бояджиев.** Християнската гробнична... с. 27 сл.

[26] **A. Khatchatrian.** Les baptistères, paleochretiéns. Paris, 1962, p. XIII.

Architecture, destination initiale et remaniements dans l'église rouge près de Peruštica

S. Boyadziev

(Résumé)

Les ruines imposantes de cette tétraconque de l'époque paléochrétienne ont sucitées depuis le début du siècle un vif intérêt. Les thèses emmises reposent sur l'aspcect que présente la ruine dans sa superstructure, connue d'antan.

Fort de nouvelles données, obtenues par des sondages effectués dans les années soixantes. L'auteur de cet article les a interprétées somairement aux séances du XIVe CIEB sous le titre „L'église rouge de Pérustica et le problème des toitures en terrasse.“ L'essentiel dans cette thèse est la mise en valeur du fait, que les ruines

de l'édifice actuel reposent intégralement sur celles d'un autre, rasé jadis presque au sol. Le plan de l'édifice primaire n'était constitué que de la partie centrale c'est à dire la tétraconque même, qui est flanquée au nord et au sud par deux „déambulatoires" ce qui étirait le plan dans l'axe nord – sud. Les deus portes adjacentes qui s'ouvraient au milieu de la conque occidentale laissent deviner qu'elles étaient conçues pour faciliter le défilé des pélérins venus s'incliner devant les saintes reliques. Dans ce premier état de l'édifice les deux extremités des déambulatoires ne communiquaient pas avec l'espace central sous la coupole. Seules les trois grandes ouvertures pércées dans les murs curvilignes des conques nord et sud livraient passage vers six sarcophages, logés dans les axes des ouvertures. Probablement un septième contenait les reliques du saint martyrisé le plus vénéré, dont le sarcophage était placé dans la conque orientale.

Sous le regne de Julien l'Apostat le martyrium fut sacagé. Lors de sa réedification il fut agrandi. Pareillement à tous les édifices de ce genre un vaste narthex fut annéxé à la conque occidentale, dont la fome arrondie pénétrait de façon incovenable dans l'espace du narthex. L'adjonction du narthex donna la possibilité d'agencer l'espace carré en nef, tandisque le déplacement de l'abside un peu plus vers l'est donna lieu à l'interpolation du choeur. Grâce à ces remaniements le martyrium fut transformé en église dotée des accessoires pour le service eucharistique. Il est possible que le sacrophage du saint le plus estimé aurait pu servir comme table d'autel. Quant aux reliques des autres martyrs, elles ont été collectionnées dans un nouveau local accolé au mur nord du narthex. Cette première restauration aurait du être effectuée avant le regne de Justinien, vue qu'à ce moment l'évolution de la liturgie n'était pas encore accomplie et que les chevets ne possédaient pas des parabèmes. Plus tard, probablement à la fin du VIe siècle furent instaurés les parabemes, peutêtre en même temps avec le baptistère, dont l'aspect de la maçonnerie est semblable à celle des parabèmes. Une seconde reparation encore plus tardive est a remarquer en divers endroits sur les faces des murs, mais sa présence n'a point occasionné de modifications sérieuses sur la tectonique du monument.

L'effet le plus attractif dans l'Eglise Rouge provient de l'introduction d'un système original dans la construction des toitures. Il s'agit du rehaussement des faces exterieures des murs supportant les voûtes et la coupole. Sur ces rehaussements prennent naissance de petites voussures, dont le zénith atteint presque le sommet des grandes voûtes. Sur leurs extrados reposent des toits en terrasses, mais légerement arrondies et inclinées pour l'écoulement des eaux atmosphériques.

C'est précisement ce type de construction qui atteste à l'Eglise Rouge un aspect architectural insolite. Le cas fortuit que la ruine a pu conservé les parties essentielles de cette structure est une occasion favorable pour l'étude des autres tétraconques, dont les ruines en général ne dépassent pas un mètre de hauteur.

Материали и съобщения

Късконеолитна и раннохалколитна рисувана керамика от долината на Средна Струма

Малгожата Грембска-Кулова

Предмет на настоящето изследване са различните категории рисувана керамика от периода на късния неолит и самото начало на ранния халколит в долината на Средна Струма[1]. Това е керамика с линейна, двуцветна (полихромна), червена плътна или битумна рисунка[2].

Най-често срещана е керамиката с линейна рисунка. Тази категория включва керамика с кафява рисунка върху бежов фон (групи N и L), черна, кафява, бежова и червена рисунка върху червен (в различни оттенъци) или кафяв фон (групи А, В, С, D, Е, F, G, Н, О, R) и черна, кафява или червена рисунка върху сив фон (групи К, М, S, Т). Керамиката „кафяво върху бежово" е позната и с наименованието керамика тип Акропотамос[3]. Тя има две разновидности: керамика с бежова естествена повърхност, и кафява рисунка (група N) и керамика с червена повърхност, покрита с бежова ангоба и кафява рисунка (група L). Керамиката „черно върху червено" е характерна за ранния халколит и носи наименованието керамика тип Галепсос[4]. В долината на Средна Струма керамиката „черно върху червено" се появява по-рано, през периода на късния неолит (група А). По мотиви и форми група А е близка с керамиката тип Акропотамос и е локален вариант на този тип керамика, предхождащ керамиката тип Галепсос.

Керамиката тип Акропотамос е позната от няколко селища в Северна Гърция (обр. 1). За пръв път тя е открита в най-ранните пластове на праисторическото селище Акропотамос (група Е), заедно с черна полирана керамика[5]. Стратиграфската ѝ позиция е уточнена в резултат на системни археологически проучвания на селищата Дикили Таш, Ситагри и Димитра. В Дикили Таш тя е регистрирана в най-ранния пласт – Дикили Таш I, заедно с черна и сива полирана керамика. Други видове орнаментация, характерни за този пласт, са канелюрната и black topped. Пластът Дикили Таш I е синхронизиран с Караново IV, Винча-Тордош, Димини-Цангли и Арапи[6]. В Ситагри керамиката тип Акропотамос е характерна за втория пласт – Ситагри II, но за разлика от Дикили Таш I тук преобладава червената керамика като масов материал. Този пласт е синхронизиран също с Караново IV, Винча Тордош, Димини-Цангли и Арапи, докато по-ранният пласт Ситагри I, с преобладаваща черна и сива керамика, е синхронизиран с Караново III[7]. Керамиката тип Акропотамос присъства в Димитра II и III, като в по-късния пласт се открива заедно със съдове, украсени с графит[8]. Единични фрагменти керамика тип Акропотамос са регистрирани на повърхността на селищата Драма и Стивос[9].

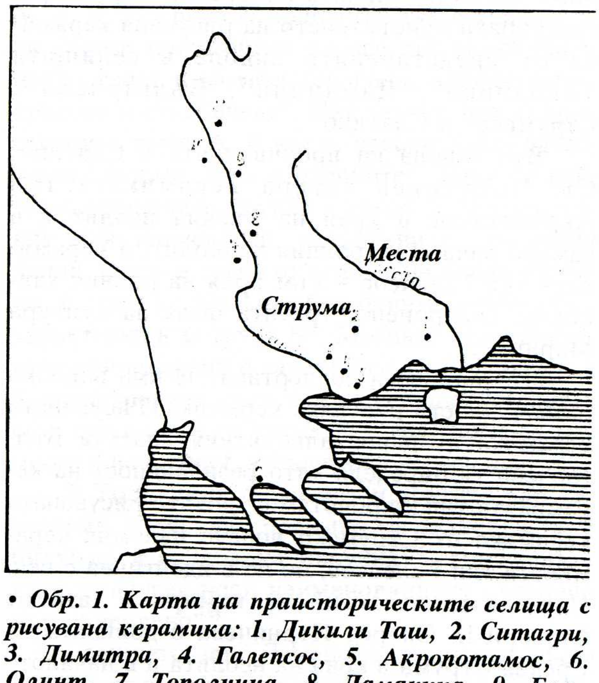

• *Обр. 1. Карта на праисторическите селища с рисувана керамика: 1. Дикили Таш, 2. Ситагри, 3. Димитра, 4. Галепсос, 5. Акропотамос, 6. Олинт, 7. Тополница, 8. Дамяница, 9. Благоевград- Струмско, 10. Българчево, 11. Слатино*

• *Fig. 1. Carte des localités préhistoriques avec céramique décorée: 1. Dikili Tas, 2. Sitagri, 3. Dimitra, 4. Galepsos, 5. Acropotamos, 6. Olynthe, 7. Topolnica, 8. Damjanica, 9. Blagoevtrad-Strumsko, 10. Balgarcevo, 11. Slatino*

Керамиката тип Галепсос се среща на много по-голяма територия – между долното течение на р. Марица и долното течение на р. Вардар, но е регистрирана и в Тесалия – Певкакия[10]. Освен споменатия тип Галепсос са разграничени още два типа керамика „черно върху червено“ – тип Олинт[11] и тип Дикили Таш[12] (обр. 6, а. – р).

Хронологическата позиция на керамиката тип Галепсос е определена на базата на стратиграфски наблюдения в селищата Дикили Таш, Ситагри, Димитра и Певкакия в Тесалия. Тя е характерна за фазата Дикили Таш IIС, Ситагри IIIА и Димитра III, синхронизирани с Димини-Отцаки и класическия период на Димини, както и с култура Марица[13]. Само в Певкакия тя е намерена в пласт от ранната фаза на Рахмани, синхронизиран първоначално с Караново VI[14], а по-късно с края на култура Марица и с Караново VI – Гумелница[15]. Това датиране на керамиката тип Галепсос беше подложено на критика от страна на Х. Тодорова[16].

От другите категории рисувана керамика в Северна Гърция е позната само керамика с двуцветна рисунка (полихромна). Тя е регистрирана в Акропотамос (група D), Галепсос, Ситагри III и Димитра III[17].

Теренните обхождания и археологически проучвания в долината на Средна Струма регистрираха присъствието на рисувана керамика от представените видове в селищата Тополница[18], Дамяница[19], Българчево[20], Струмско[21] и Слатино[22].

Въз основа на проучванията в Слатино, Ст. Чохаджиев датира керамиката тип Акропотамос в края на късния неолит и в самото начало на ранния халколит, а керамиката тип Галепсос – към края на ранния халколит, синхронен с третата фаза на култура Марица[23].

Л. Перничева подчертава, че има няколко разновидности рисувана керамика. Рисуваната керамика от раннохалколитния пласт в Българчево тя определя като разновидност на керамиката тип Акропотамос, докато рисуваната керамика от Струмско повече напомня керамиката тип Галепсос, но не е идентична с нея. Най-близки аналогии тя намира с тази от Ситагри II. Според Перничева в долината на Средна Струма в края на неолита и в началото на халколита се развиват няколко локални варианта на рисувана керамика[24].

Според проучвателите на селището Тополница, керамиката тип Акропотамос е един от основните белези за диференцирането на културата Акропотамос-Тополница, представяща втората фаза на късния неолит (5200/5150 – 4850/4800 кал. ВС) в долината на Средна и Долна Струма[25].

Нашите изследвания показват, че в долината на Средна Струма най-често се среща керамика с линейна украса. В зависимост от цвета на рисунката, повърхността (използване или не на ангоба) и качеството на глината бяха разграничени няколко групи:

А) „Черно върху червено“ – повърхността и ломът са червени, глината е с минерални примеси.

В) „Кафяво върху кафяво“ – ломът е червен, но външната повърхност е покрита с кафява ангоба, глината е с минерални примеси.

С) „Черно върху малиново“ – ломът и вътрешната повърхност са сиви, външната повърхност е с малиново-червен цвят, глината е с минерални примеси.

D) „Черно върху червено“ – ломът и външната повърхност са червени, глината е без примеси.

Е) „Червено върху червено“ – ломът и външната повърхност са червени, глината е с малко минерални примеси.

F) „Бежово върху червено“ – ломът и външната повърхност са червени, глината е с малко минерални примеси.

G) „Черно върху розово“ – ломът е червен, външната повърхност е с розов оттенък, глината е с минерални примеси.

Н) „Кафяво върху кафяво“ – ломът и външната повърхност са кафяви, глината е без примеси.

К) „Черно върху сиво“ – ломът и външната повърхност са сиви, глината е с малко минерални примеси.

L) „Кафяво върху бежово“ – ломът е червен, външната повърхност е покрита с бежова ангоба, глината е без примеси.

М) „Кафяво върху сиво“ – ломът е със светлокафяв цвят, външната повърхност е покрита със сива ангоба, глината е с малко минерални примеси.

N) „Кафяво върху бежово“ – ломът и външната повърхност са с бежов цвят, глината е без примеси.

О) „Черно върху жълто-червено“ – ломът е с червен цвят, външната повърхност е с жълтеникаво-червен цвят в горната част, докато долната част е винаги опушена, глината е с минерални примеси.

Р) „Черно върху жълто“ – ломът и външната повърхност са с жълтеникав цвят, глината е без примеси.

R) „Черно върху виненочервено“ – ломът и външната повърхност са с виненочервен цвят, глината е с минерални примеси.

S) „Червено върху сиво“ – ломът и външната повърхност са със сив цвят, глината е с минерални примеси.

Т) „Кафяво върху сиво-кафяво“ – ломът и външната повърхност са със сиво-кафяв цвят, глината е с малко минерални примеси.

Направеният минералогичен анализ показа значителни различия между групите D, L, N и останалите. В случая става въпрос за импортна (D, L, N) и за местна керамика[26].

Българчево е едно от селищата в долината на Средна Струма със значително присъствие на рисувана керамика. Разграничени са четири етапа в културното развитие на селището: Българчево I – краят на ранния неолит; Българчево II – среден неолит с черна и сива полирана керамика, синхронизирано частично с Караново III (по Георгиев), Караново III/IV (по Николов), БРН-С (по Тодорова) и Ситагри IA; Българчево III – късен неолит с орнаментална техника black topped, като по-ранната му фаза е синхронизирана със Ситагри IB, Сапарева баня II, Димини-Цангли, а по-късната му фаза със Сапарева баня III, Караново IV, Ситагри II; Българчево IV – ранен халколит с графитна и врязана украса, синхронизирано с култура Дикили Таш – Слатино[27].

В Българчево са регистрирани всички категории рисувана керамика. Най-характерна е керамиката с линейна рисунка. Разграничени са девет групи – A, B, D, K, L, M, N, O, P (обр. 2, а – п). Между тях най-често се срещат групите A – 36%, N – 21% и L – 13% (в рамките на категорията керамика с линейна рисунка). Най-ранните фрагменти рисувана керамика принадлежат към групите, използващи светла глина и кафява рисунка (N и M) (обр. 2, к, л, м). Те започват да се появяват от дълб. 1,00 м и присъстват до дълб. 0,60 м (Българчево II и III). Без съмнение това са импорти (група N) и местно производство с високо качество (група M). В групите N и M се срещат само гърневидни съдове с една или две лентести дръжки, къса шия и силно биконично тяло. Понякога в най-изпъкналата част на тялото има пластични израстъци. Най-често срещаните мотиви са две или три успоредни линии, три успоредни гирлянди, концентрични кръгове и спирала. По-късно, между 0,80-0,60 м (начало на Българчево III) се появява група L, в която се срещат същите форми и мотиви (обр. 2, и). От дълбочина 0,60 м нагоре (Българчево III) се забелязва доминиране на групите с червен цвят на повърхността и лома. Първоначално това е група D (дълб. 0,60-0,20 м – Българчево III), която се различава от предишните само по липсата на бежова ангоба (обр. 2, д – ж), а след това и групите A, B и O, които са с местен произход (обр. 2, а – г, н). В Българчево тези групи показват голямо сходство с групите N и L по отношение на формите и мотивите. Интересно за група A е, че тя е по-близка с групите D, L, N в по-ранната фаза, докато по-късно, от 0,20 м (краят на Българчево III и начало на Българчево IV) се появяват нови тенденции, изразени чрез промяна на техниката (широколинейна) и вида на мотивите (защриховани полуелипси). Често явление във всички групи е използването на водниста боя, която лесно попива в глината.

Другите категории рисувана керамика с полихромна украса, украса от червени полета и битумна рисунка (обр. 5, в, д, н, о) са слабо застъпени в Българчево. Те са намерени между 0,40 м и повърхността (краят на Българчево III и началото на Българчево IV).

Тополница е второто селище в долината на Средна Струма със значително присъствие на рисувана керамика. Селището се отнася към периода на късния неолит и е синхронно със Ситагри II, Димини – Арапи и ранно Отцаки, Винча B_1 и B_2, Калояновец[28]. Характеризира се с често използване на техниката black topped. Тук присъстват всички категории рисувана керамика. Сред керамиката с линейна рисунка са регистрирани следните групи: A, B, D, E, G, N, R, S, T. Група N присъства тук с типичните си форми (гърневидни съдове със силно биконично тяло) и мотиви (спирала, концентрични кръгове и стълбичка)[29]. Най-характерна за това селище е група A. В нея се срещат както затворените форми, така и паниците[30]. Едни от най-често срещаните мотиви в група A са триъгълник или полуелипса, запълнени с успоредни линии, както и групи от успоредни линии (броят им достига до 10). Подобни форми и мотиви са характерни и за група B[31]. Мотивът от защриховани триъгълници е характерен и за групите R и S, регистрирани само в това селище. Откриват се и фрагменти от група E с типичните за нея много фини линии, изпълнени в червен цвят.

В Тополница се явяват и другите три категории рисувана керамика (с полихромна, с битумна и с червена рисунка)[32]. Последната категория тук носи наименованието „червено върху червено“[33].

Селището при Дамяница се отнася също към периода на късния неолит. В него са разграничени три фази. Двете по-ранни се характеризират със сива,черна и кафява керамика, докато последната е много добре разграничена чрез масовата поява на червена монохромна керамика. За всички фази е характерна канелюрата и орна-

Обр. 2

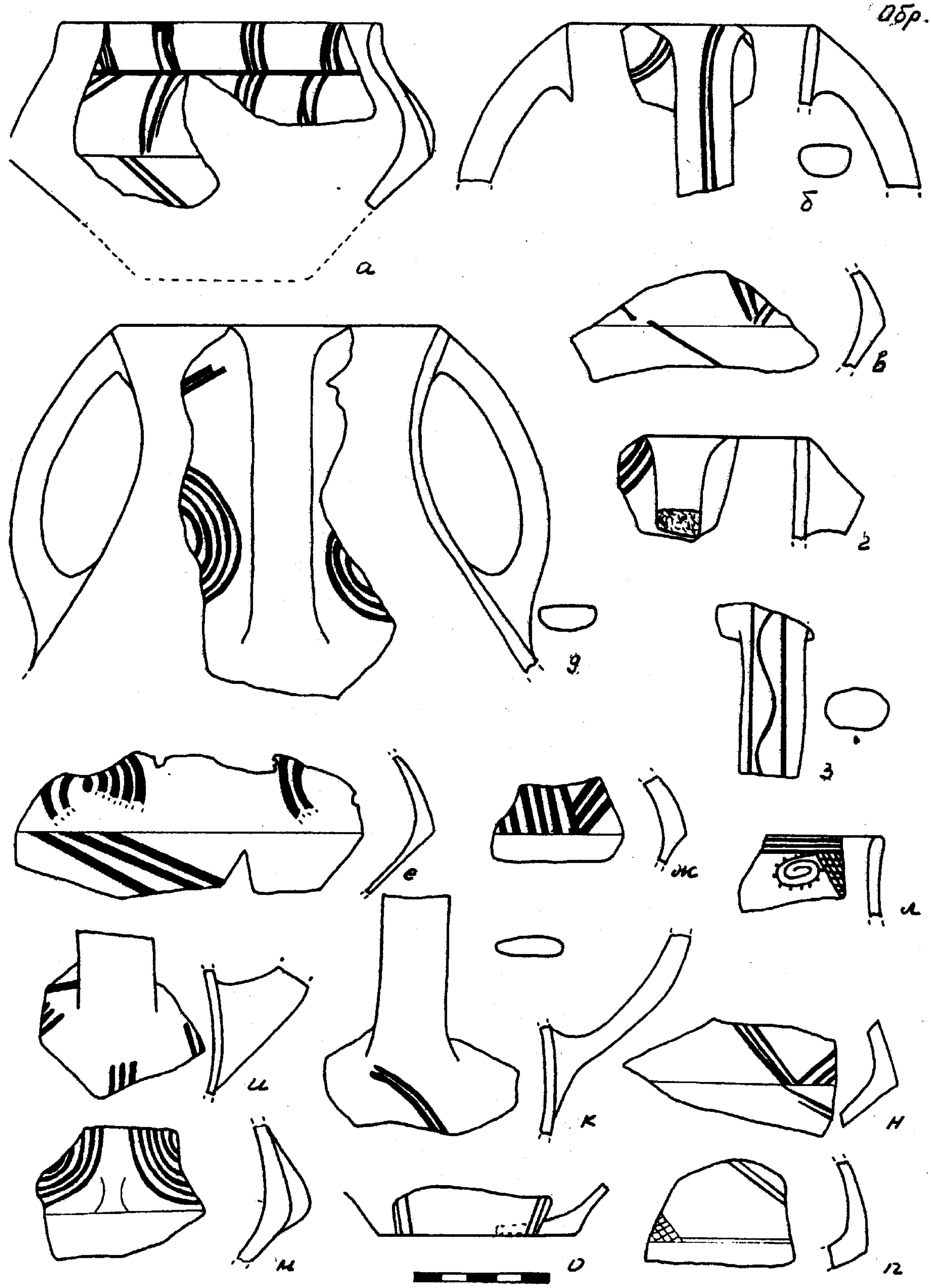

• Обр. 2. Българчево. Рисувана керамика тип „Акропотамос“: а, б – група A, в, г – група B, д, е, ж – група D, з – група K, и – група L, к , л – група M;, м – група N; н – група O, о, п – група P

• Fig. 2. Balgarcevo. Céramique décorée du type „Acropotamos“: a, b – groupe A; c, d – groupe B; e, f, g – groupe D; h – groupe K; i – groupe L; k – groupe M; l – groupe N; m – groupe O; n, o – groupe P

менталната техника black topped. Керамичният материал от Дамяница намира най-близки аналогии със Ситагри II и Анзабегово IV[34].

В Дамяница рисуваната керамика започна да се появява в средата на втората фаза и е често явление през третата фаза. Застъпени са всички категории рисувана керамика, като за отбелязване е широкото им разпространение. В категорията керамика с линейна украса са регистрирани следните групи: A, B, D, E, G, K, L (обр. 3, а-с). Прави впечатление превъзходството на групите с червена повърхност (A, B, D, E, G) и отсъствието на групите със светла повърхност – намерен е само един фрагмент от група L (обр. 3, с). Най-често се срещат фрагменти от група A – 60%. Характерно за нея е голямото разнообразие на форми. Между затворените често се срещат гърнета с две вертикални лентести дръжки (започващи от устието и завършващи на най-широката част на тяло), цилиндрична шия и заоблено тяло, както и нови форми: гърнета със сферично тяло и удебелен отвътре ръб на устието, гърнета със заоблено тяло, къса, слабо извита навън шия и две вертикални дръжки с кръгло сечение, съединяващи устието с тяло. Купите имат слабо профилирано тяло върху кухо конусовидно столче с два срещуположни отвора в него. Мотивите са изпълнени в линейна техника, като се забелязва тенденция към удебеляване на линията – над 3 мм. В отделни случаи това води до запълване на по-големи пространства с черна боя. Най-типичните мотиви са защрихованите полуелипси или триъгълници, както и групи от успоредни линии. Броят на линиите се увеличава и понякога стига до 9. По отношение на формите и мотивите група B, която се характеризира с червен лом и покрита с кафява ангоба повърхност, е много сходна с група A. Фрагменти от този група се появяват още в края на фазата Дамяница II. Останалите групи са слабо представени в Дамяница.

Керамиката с бихромна рисунка е сходна с група A по отношение на глината, формите, а даже и мотивите (обр. 5, а). И в нея най-разпространените мотиви са полуелипси и широки ленти, изпълнени с червена или виненочервена боя, ограничени с черни или кафяви линии.

В Дамяница е доста добре застъпена керамиката с червена рисунка (обр. 5, г, ж, з, и, к). Глината на тези съдове най-често има червен цвят. Орнаментацията е изпълнена с червена или виненочервена боя и е представена от широки ленти или плътно запълнени полета, най-често във вид на триъгълници или полуелипси.

Керамиката с битумна рисунка се различава значително по отношение на глината (кафява, с малко минерални примеси) и формите (най-типична е силно профилирана купа с удебелен среден ръб и две малки лентести дръжки). Срещат се и гърнета с дълга шия и две вертикални дръжки (обр. 5, п, р, с). Орнаментацията е изпълнена с гъста черна боя с органичен произход, като най-често тук се срещат успоредните зигзаг линии, нанасяни чрез матрица. Тази категория керамика се появява във фазата Дамяница II и се развива във фазата Дамяница III.

Рисувана керамика е открита и в Струмско. Това селище се отнася към ранния халколит, синхронизирано е с Винча B – C, Димини – Арапи и началото на Отцаки и е по-ранно от културата Слатино – Дикили Таш. В културния му пласт са разграничени две фази. По-ранната, Струмско II, се характеризира с присъствието на червена монохромна керамика. Водеща техника на украсяване е канелюрната, но се появяват и фрагменти, орнаментирани с графит. В по-късната фаза Струмско I преобладава сива и черна керамика, увеличава се количеството на фрагментите с графитен орнамент, както и врязан[35].

Поради факта, че рисуваната керамика е много сходна с тази от Дамяница, смятаме за целесъобразно да представим и този материал. Рисуваната керамика присъства и в двете фази на селището. Тук са регистрирани три категории рисувана керамика: с линейна, с двуцветна и с червена плътна рисунка. Най-често се среща първата категория. Разграничени са осем групи: A, B, C, D, E, F, G, H (обр. 3, а – у). Характерно за тях е използването само на червена повърхност. При тях се забелязва още по-силно доминиране на група A – 70%. В сравнение с Дамяница, тази група показва тенденция към ограничение на формите до гърнета с две вертикални дръжки. Не присъстват вече широкоотворени форми. Засилва се тенденцията към удебеляване на линиите, което довежда и до промяна в характера на мотивите. Преобладават сложните мотиви, понякога трудни за дефиниране, с тенденция към запълване на по-големи пространства с плътна черна боя, т. е. загубва се линейният характер на рисунката. Тази тенденция се наблюдава в по-късната фаза – Струмско I (обр. 4, г, е, ж, к). Защриховани полуелипси и триъгълници се срещат рядко като мотиви.

В Струмско присъства и категорията керамика с бихромна рисунка (обр. 5, б). Тя е сходна с тази от Дамяница по отношение на глината, формите и мотивите.

Обр.3

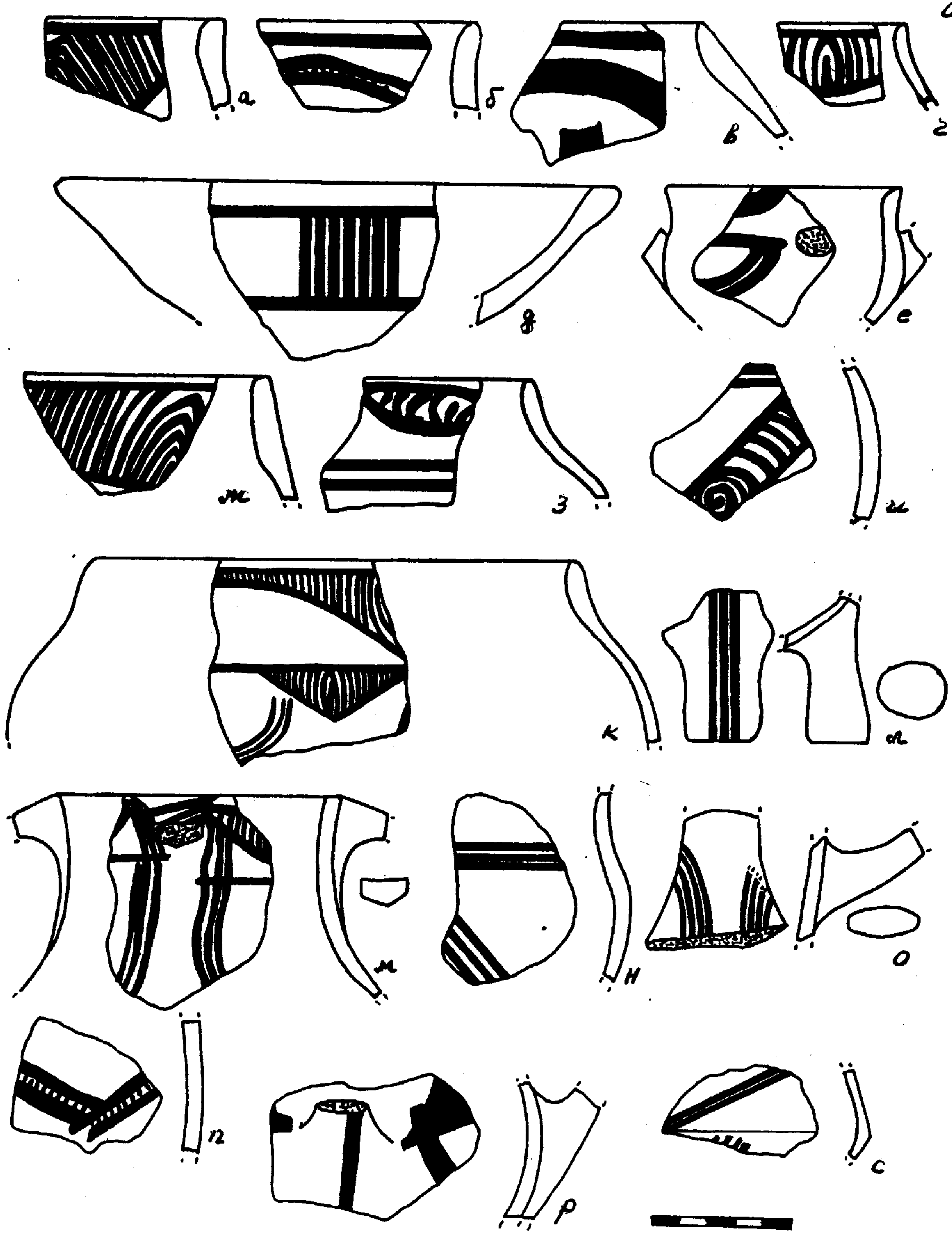

• *Обр. 3. Дамяница. Рисувана керамика тип „Акропотамос“: а- е – група А, ж- л – група В; м, н – група D; о – група E; п – група G; р – група К; с – група L*

• *Fig. 3. Damjanica. Céramique décorée du type „Acropotamos“: a-f – groupe A; g-l – groupe B; m, n – groupe D; o – groupe E; p – groupe G; q – groupe K; r – groupe L*

бр.3

Обр.

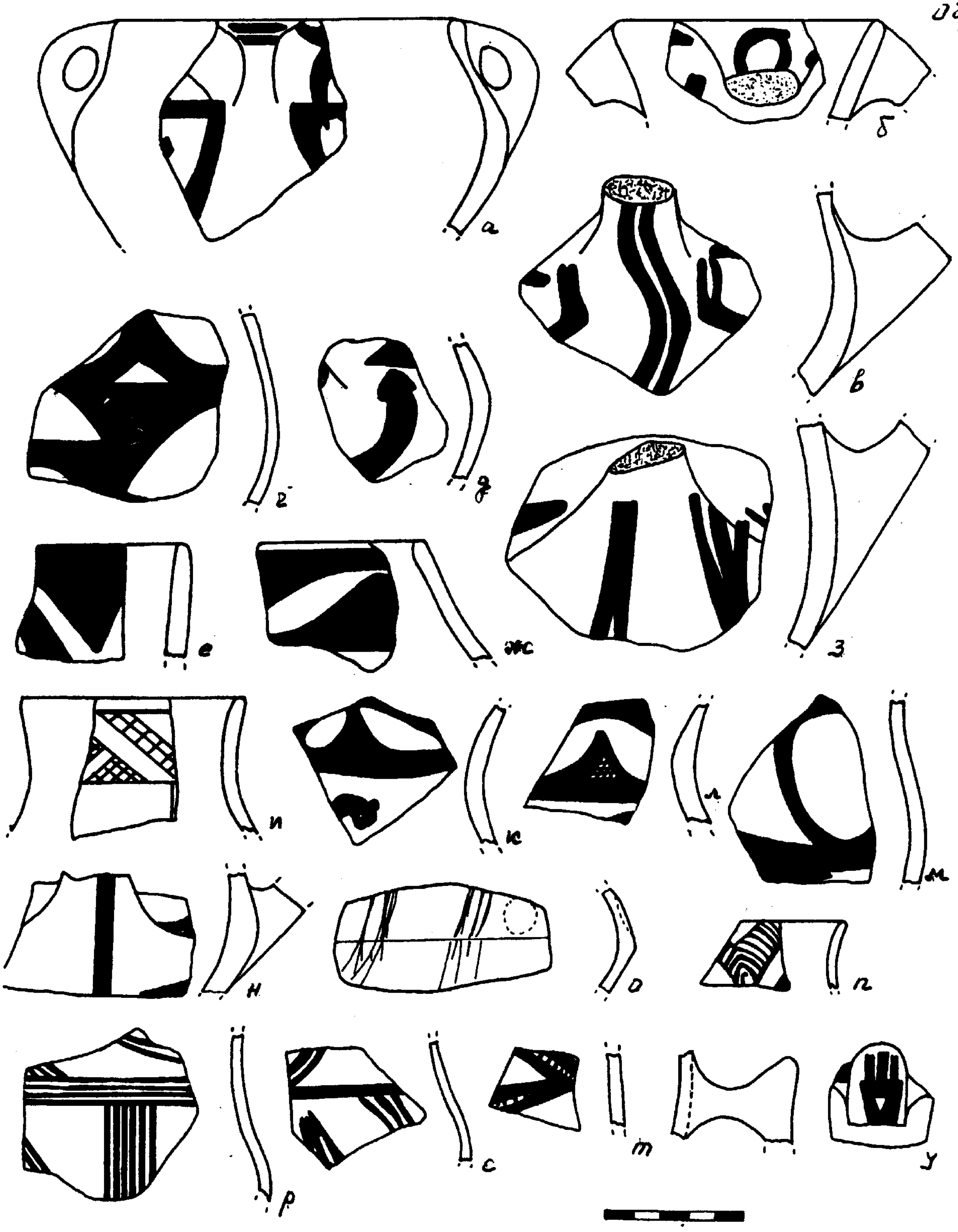

• *Обр. 4. Струмско. Рисувана керамика тип „Акропотамос“: а-з – група А; и-м – група В, н – група С; о – група D; п, р – група E; с – група F, т – група G, у – група H*

• *Fig. 4. Strumsko. Damjanica. Ceramique decorée du type „Acropotamos“: a-h – groupe A; i-m – groupe B; n – groupe C; o – groupe D; p, q – groupe E; r – groupe F; s – groupe G; t – groupe H*

Керамиката с червена плътна рисунка се характеризира с използването само на сива, добре пречистена глина (обр. 5, е, л, м). Украсата е обичайна и се състои от широки ленти, плътно запълнени с гъста червена боя.

Следващото селище от долината на Струма е Слатино. То изцяло принадлежи на ранния халколит, но поради това, че и там присъства рисувана керамика, е необходимо да ѝ направим кратка характеристика. Трябва да подчертаем, че тук е установена само керамика с линейна украса. В рамките на тази категория е регистрирана керамика с кафява украса върху бежова глина (група N) или бежова ангоба (група L)[36]. Формите (предимно затворени с биконично тяло) и мотивите (концентричните кръгове и спирали) са сходни със съответните групи от Българчево. Тези групи са характерни за най-ранната фаза – Слатино I. Освен тях в Слатино присъстват също групите, използващи червена глина и черна, кафява или червена боя. Тук се среща рисувана керамика, сходна с групите A, D и E от Българчево и Струмско[37]. Същевременно трябва да подчертаем, че част от керамиката с червена повърхност и черна рисунка значително се различава по отношение на формите и мотивите от група A. Присъстват широкотворените форми, а мотивите са загубили линейния характер. Тази керамика е характерна за най-късната фаза на селището – Слатино III, състои се изцяло от импорти и е определена като керамика тип Галепсос[38].

На базата на представените наблюдения могат да се направят следните изводи:

1. В долината на Средна Струма най-рано се появява рисувана керамика с кафява орнаментация върху бежов фон (група N). Тя е внос от юг и принадлежи към тип Акропотамос. Появява се в края на Българчево II и в първата половина на Българчево III в контекста на черна и сива излъскана керамика, със слабо биконични форми и набоден орнамент тип Долна Рибница[39]. Подобна стратиграфска ситуация е регистрирана в Дикили Таш I и Акропотамос. Сходна (черна и сива излъскана) керамика е открита в Долна Рибница, Ковачево II, Сапарева баня II, Ситагри I, Парамиди IIB, Димитра I[40]. На базата на тези стратиграфски наблюдения трябва да отнесем началото на керамиката тип Акропотамос към времето накрая на Караново III и началото на Караново IV, към първата половина на късния неолит (по Николов)[41].

2. Керамиката с червена повърхност се появява по-късно, но за да се получи същият цветови ефект, както при групата N, външната повърхност е покривана с кремава ангоба, но ломът е винаги червен (група L). В долината на Средна Струма тази група се появява в първата половина на пласта Българчево III, докато в долината на Долна Струма тя се среща по-често. При група L украсата е винаги изпълнена с кафява боя. Срещат се същите форми и мотиви, както в група N. Терминът „кафяво върху кремаво“ или керамика тип Акропотамос се отнася към двете групи N и L.

3. В следващия етап от развитието на керамиката тип Акропотамос повърхността става червена вместо бежова, а боята е по-често черна, отколкото кафява (група D). Тази група е регистрирана във всички представени селища от долината на Средна и Долна Струма през периода на късния неолит. В долината на Долна Струма в тази група за пръв път се появява мотивът от защриховани полуелипси и триъгълници[42].

4. Група D намира продължение в долината на Средна Струма в локалната група A, в която могат да се разграничат три етапа на развитието ѝ:

– Първи, регистриран само в Българчево III, намиращ много общи черти с групите N и L чрез формите и мотивите. Този етап на развитие на група A трябва да се отнесе към първата половина на късния неолит.

– Втори, характеризиращ се с голямо богатство на формите, орнаментални техники и мотиви (главно защриховани триъгълници и полуелипси). Този етап на развитие на група A е характерен за втората половина на късния неолит и е регистриран в Дамяница III, втората половина на Българчево III и в Тополница. Именно към този хронологически период се отнася културата Акропотамос – Тополница.

– Трети, характеризиращ се с известно ограничаване на формите, доминиране на широколинейната техника и чрез запълване на по-големи пространства с плътна боя, както и със сложни мотиви. Той е характерен за началото на ранния халколит. Регистриран е само в Струмско и показва известни сходства с керамиката тип Олинт и стил II в Ситагри IIIA[43], но не може още да се определи като тип Галепсос.

5. В края на късния неолит и в началото на ранния халколит се появяват и други групи рисувана керамика с червена повърхност, като най-забележителна между тях е група E, използваща червена боя. Рисунката в тази група е много старателно направена и се състои от голямо количество тънки успоредни линии.

6. В Слатино е засвидетелствана същата еволюция на керамиката тип Акропотамос –

Обр. 5

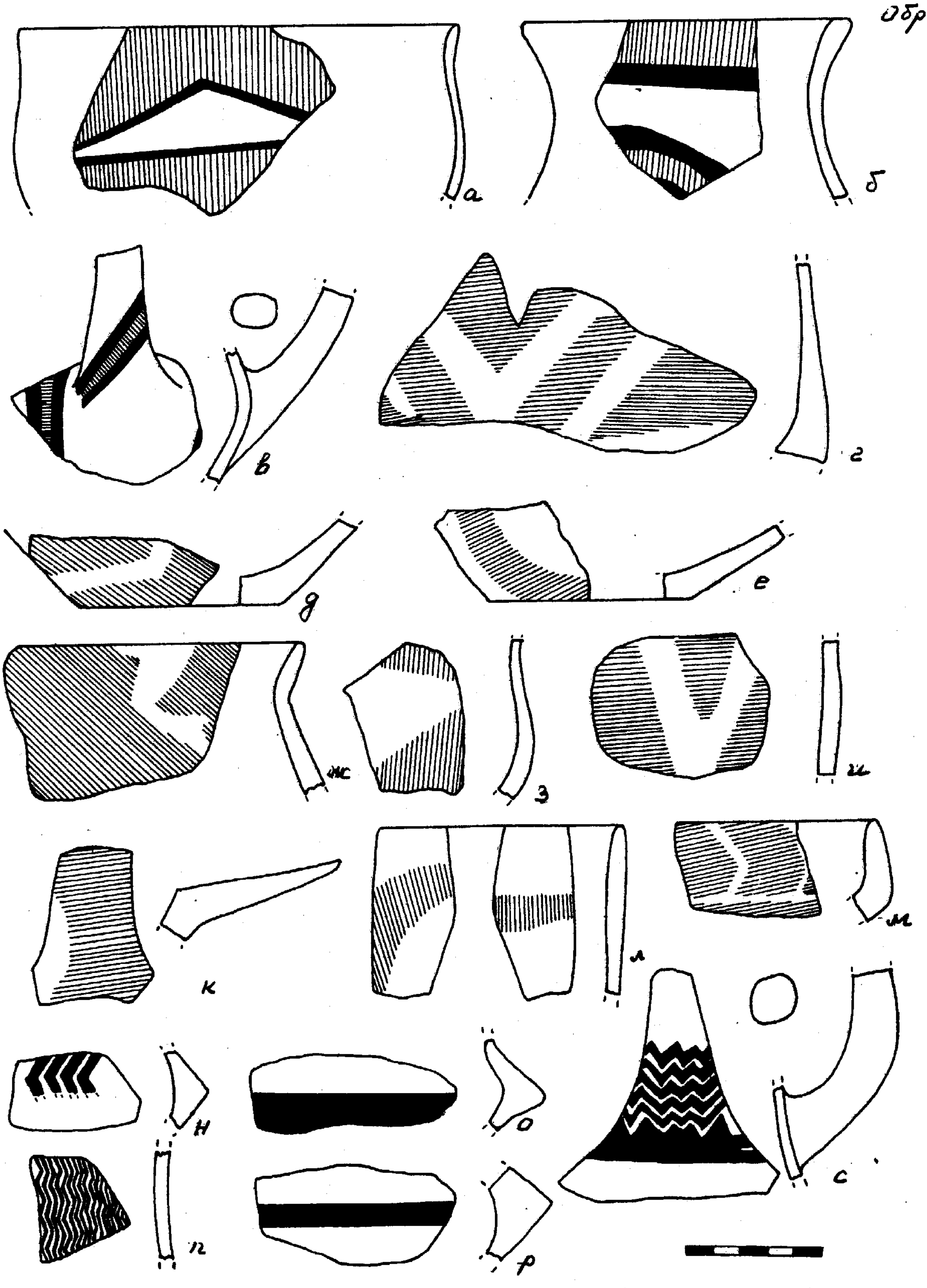

• *Обр. 5. Керамика с двуцветна рисунка („полихромна керамика"): а – Дамяница; б – Струмско; в – Бългaрчево. Керамика с червена рисунка („червено върху червено"): г, ж, з, и, к – Дамяница; д – Бългaрчево; е, л, м – Струмско. Керамика с битумна рисунка: н, о – Бългaрчево; п, р, с – Дамяница*

• *Fig. 5. Céramique („céramique polychrome"): a – Damjanica; b – Strumsko, c – Bacgarcevo. Ceramique a decor rouge („rouge sur rouge"): e, g; h, i, k – Damjanica; e – Balgarcevo; l, m – Strumsko. Ceramique a decor bitume Noir: n, o – Balgarcevo; p, q, r – Damjanica* от използване на бежова повърхност и кафява боя през червена повърхност и кафява боя до червена повърхност и черна боя в периода на ранния халколит, т. е. забелязва се известна ретардация в нейното появяване.

7. Представената еволюция на керамиката с линейна рисунка показва, че съществува връзка между керамиката тип Акропотамос (кафяво върху бежово, групи N, L) и керамиката с черна рисунка върху червен фон, характерна за късния неолит в долината на Средна Струма (група А).

8. Последната фаза на развитието на група А, най-добре представена в Струмско, има елементи, свързващи я с рисуваната керамика черно върху червено тип Олинт и II стил от Ситагри IIIA (обр. 6, а-з). Група А от Струмско трябва да приемем като междинен етап между керамика тип Акропотамос и керамика тип Галепсос.

9. Керамиката с двуцветна рисунка – полихромна, е много сходна с група А по отношение на глината, формите и мотивите. Тя е местно производство и е характерна за края на късния неолит и началото на ранния халколит в долината на Средна Струма и главно в Санданско-Петричката котловина.

10. През втората фаза на късния неолит в долината на Средна Струма и главно в Санданско-Петричката котловина се появява и керамика с червена рисунка върху червен фон, а само в Струмско се среща върху сив.

11. Керамиката с битумна орнаментация значително се различава по отношение на глината, формите и мотивите от останалите категории рисувана керамика. Тя е характерна изключително за Санданско-Петричката котловина (Дамяница II – III, Тополница) и се появява през втората половина на късния неолит.

12. Керамиката тип Акропотамос е често свързвана с керамиката тип matt-painted, характерна за фазата Цангли[44]. Внимателният анализ показва, че между тях съществуват значителни различия в мотивите, орнаментацията и формите. Високото качество на керамиката тип Акропотамос (група N) по-скоро я сближава с керамиката „сиво върху сиво“, характерна за началото на фаза Цангли.

13. Трябва да се отбележи, че рисуваната керамика „черно или кафяво върху кремаво“ присъства и в Мала Азия. Тя е най-добре представена във фазата Чан Хасан 2А[45], но се намира и в други селища от този регион[46]. Не е изключено появата на керамиката тип Акропотамос в долината на Струма да е в резултат на преки контакти между двата региона.

---

[1] **Статията представя резултатите от докторската дисертация на авторката, написана под ръководството на проф. д-р Я. К. Козловски от Ягелонския университет, Краков (Полша).**

Изказвам благодарност на Л. Перничева за предоставения ми материал от селищата Българчево, Струмско и Дамяница, на Х. Тодорова, Я. Бояджиев и И. Вайсов за възможността да се запозная със съответния керамичен материал от Тополница и на Ст. Чохаджиев да се запозная с материала от Слатино.

[2] **Анализът, направен в Минната академия в Краков от М. Павликовски, показа, че боята има органичен произход. Подобни резултати показа и анализа, направен в Саарландския университет в Саарбрюкен. Става дума за съединение на въглени с хидрокарбонати, което може да е във вид на смола от иглолистни дървета или смола „битум“, намирана заедно със залежи на въглища: X. Wagner, R. Graf.** Untersuchung keramischer Bemalung an ausgewählten Scherben aus Damjanica – Saabrücker Studien und Materialen zur Altertumskunde, 2, 1993, 153-155.

[3] **Commenge-Pellerin.** Le Néolithique moyen en Grèce du nord, thèse de Doctorat (Université de Paris), 1985, p. 424; M. Séfériagès, Dikili Tash: Introduction à la préhistoire de la Macédoine orientale – Bulletin de Correspondence Héllenique, 107, 1983, p. 651.

[4] **F. Schachermeyr.** Dire ältesten Kulturen Griechenlands. Stuttgart 1955, p. 108-111; **J. Deshayes, M. Garasanin.** Note sur la céramique de Galepsos. – Bulletin de Correspondence Hellenique, 88, 1964, 51-66.

[5] **G. E. Mylonas,** The Site of Akropotamos and the Neolithic Period of Macedonia. – American Journal of Acrhaeology, 45, 1941, 557-576.

[6] **J. Deshayes.** La sequence des cultures à Dikili Tash. In: Actes du VIII-e Congres international des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, I. Beograd, 1973, p. 423; **M. Séfériades.** Op. cit., p. 651; **C. Commenge-Pellerin.** Op. cit., 424-446.

[7] **C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster.** Excavations at Sitagroi. A Praehistoric Village in northeast Greece, I. Los Angeles, 1986, 345-427.

[8] **D. Grammenos.** Neolithikes eurenes sten kentrike kai anatolike Makedonia. Athenai, 1991, 58-70.

[9] **D. H. French.** Late Chalcolithic Pottery in north West Turkey and the Aegean. – Anatolian Studies, 11, 1961, 107-108.

[10] **H-J. Weisshaar,** Nordgriechischer import im kupferzeilichen Thessalien. – Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zeniraimuseums Mainz, 26, 1979, 114-130.

[11] **W. A. Heurtley.** Prehistoric Macedonia. Cambridge 1939, p. 75; **G. E. Mylonas.** Excavations in Olinthus, I. The Neolithic Settlement. Baltimore, 1929, 46-47; **D. H. French.** Pottery – Disstributions and the Geographical Regions of Macedonia. – Zbornik radova Narodnog muzeja, 6, Beograd 1970, p. 10.

[12] **M. Garasanin, W. Dehn.** Trakisch-makedonische Wohnhügelfunde in der Sammlung des Vorgeschichtlichen Seminars zu (Lahn). – Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 10, 1963, 12-13; J. Deshayes, M. Garasanin. Op. cit., 65-66.

[13] **J.-P. Demoule.** Les recherches récentes en Grèce

Обр. 6

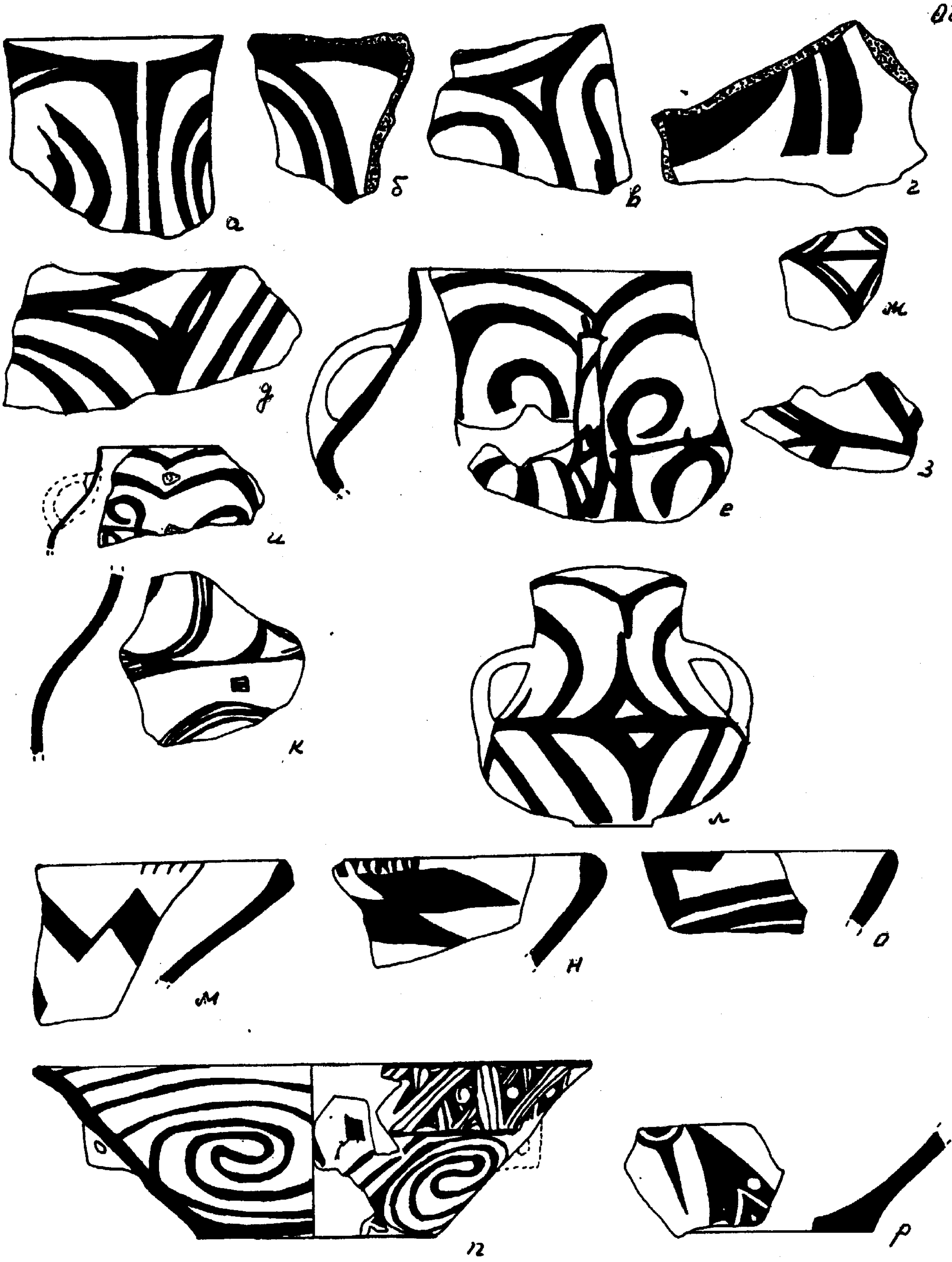

• *Обр. 6. Керамика „черно върху червено“ тип Олинт и Галепсос: а-д – Олинт; е, ж, з – стил II, Ситагри III; и, к – Певкакия, л – Дикили Таш; м, н, о, р – Галепсос, п – стил I, Ситагри III*

• *Fig. 6. Céramique „noir, sur rouge“ du type Olynthe et Galepsos: – Olynthe; f, g, h – style II, Sitagri III; i, k – Peukakia, Dikili Taş ; m, n, o, q – Galepsos, , – style I, Sitagri III* septentrionale et les problemes chronologiques et régionaux des cultures à céramique au graphite. – In: Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrucker Beitrage zur Altertumskunde 55). Bonn, 1991, Tab. 2, 228-229, p. 233; **C. Renfrew. M. Gimbutas, E. Elster.** Op. cit., 393-413; **D. Grammenos.** Op. cit. 71-91.

[14] **H.-J. Weisshaar,** Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia – Magula in Thessalien I. Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum. – BAM, 9, Bonn, 1989, 25-26, taf. 145.

[15] **H.-J. Weisshaar.** Galepsos und Urfirnis Bemerkungen zur relativen Chronologie der Rachmanikultur. – In: Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrucker Beitrage zur Alltertumskunde 55). Bonn, 1991, p. 237.

[16] **Х. Тодорова.** H.-J. Weisshaar. Pevkakia – Magula I. Das Neolithikum und das Chalkolithikum. – Археология, 1991, 4, 46-47.

[17] **G. Mylonas.** The Site of Akropotamos..., p. 559; F. Schachermeyr. Op. cit., Abb. 23.5, 10; **C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster.** Op. cit., p. 403, fig. 12.9:2, 12.10:7; **D. H. French.** Prehistoric Pottery from Macedonia and Thrace. – Prähistorische Zeitschrift, 42, 1964, Fig. 4.20-22, 5.1-3; **D. Grammenos. Op. cit., p. 75, pin 460-462.**

[18] **Х. Тодорова. Разкопки на обект Тополница, Благоевградски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1982. Плевен 1983, 11-13; Х. Тодорова. Разкопки на обект Кременица при с. Тополница, Благоевградски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1983, Смолян 1984, 18-19; Я. Бояджиев. Абсолютна хронология на култура Акропотамос – Тополница. – Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Г. И. Георгиев. София, 1993, 91-96; Х. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България. София, 1993, 113-116. Изказвам благодарност на колегите, работещи на обект Тополница, за предоставения ми за изследване материал.**

[19] **Обектът беше открит от българо-полската археологическа експедиция под ръководството на М. Домарадски. Сондажни проучвания бяха проведени през 1986 г. под ръководството на Л. Перничева с участието на М. Грембска – Кулова и И. Кулов. От 1988 г. същият колектив започна археологически проучвания, прекъснати поради финансови затруднения.** Neolithische bemalte Keramik aus der Siedlung Damjanica im mittleren Strumatal. – Saarbrucker Studien umd Materialen zur Altertumskunde, 2, 1993, 121-151.

[20] **Д. Стоянова – Серафимова. Праисторически селища край Благоевград. – Археология, 1970, 2, 75-77; Л. Перничева. Исследования халколита в среднем поречье реки Струма** – Studia Praehistorica, 11-12, 1992, 225-226.

[21] **Д. Стоянова – Серафимова. Цит. съч., 71-75; Л. Перничева. Исследования халколита..., 223-225.**

[22] **St. Cohadziev.** Frühäneolitische Keramik aus der prähistorischen Siedlung bei Slatino, Bezirk Kjustendil. – Studia Praehistorica, 8, 1986, 185-202; **St. Cohadziev.** Über die Frage der chronologischen Stellung der bemalten Keramik im Still „Akropotamos-Galepsos". – Studia Praehistorica, 11-12, 1992, 177-183.

[23] **St. Cohadziev,** Über die Frage..., 183.

[24] **Л. Перничева. Исследования халколита...,** 223-227.

[25] **Х. Тодорова, И. Вайсов. Цит. съч., с. 113; Я. Бояджиев. Цит. съч., с. 93.**

[26] **Изследванията бяха направени в Минната академия в Краков от М. Павликовски.**

[27] **L. Perniceva.** Prehistoric Cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic. – Prehistoric Bulgaria, 1995, 106-108, 112-113, 115-116.

[28] **Х. Тодорова, И. Вайсов, Цит. съб., 83, 113.**

[29] **Х. Тодорова, И. Вайсов, Цит. съч., рис 101. 3, 9, 17.**

[30] **Х. Тодорова, И. Вайсов, Цит. съч., рис 101. 2, 5, 6, 7, 16, 18, 21, 24.**

[31] **Х. Тодорова, И. Вайсов, Цит. съч., рис. 101. 4, 12, 15.**

[32] **Х. Тодорова, И. Вайсов, Цит. съч., рис. 101. 1, 10, 23.**

[33] **Х. Тодорова. Разкопки на обект Тополница..., с. 12.**

[34] **L. Perniceva.** Prehistoric Cultures..., 116-125.

[35] **Л. Перничева. Исследования халколита...,** 226-227; L. Perniceva. Prehistoric Cultures..., 126-129.

[36] **St. Cochadziev.** Op. cit., Abb. 3.

[37] **St. Cochadziev.** Op. cit., Abb. 2.5, 8-13.

[38] **St. Cochadziev.** Op. cit., Abb. 1.2, 1, 2.

[39] **L. Perniceva.** Prehistoric Cultures..., 113-114; **Л. Перничева. Периодизация на неолита в Югозападна България. – Годишник на Департамент Археология – НБУ, 1, 1994, 273-274.**

[40] **L. Perniceva.** Prehistory of Strumesnica Valley. In: The Lower Strumesnica Valley in Prehistoric, Ancient and Early Medieval Times. Krakov 1983, Fig. 2, 1, 2, 5; 3, 12; **G. J-P Demoule, M. Lichardus-Itten.** Fouilles franco-bulgares du site neolithique ancien de Kovacevo (Bulgarie du Sud-Ouest), Bulletin de Correspondence Héllenique, 118, 1994, 582-584, Fig. 9, 12, 13, 14, 19, 20, 21; **I. Georgiev, V. Nikolov, V. Nikolova, St. Cochadziev.** Die néolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja. Studia Praehistorica, 8, 1986, Abb. 17, 3, 5, 7; C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster, Op. cit. Fig, 11.1.1, 2, 11.3.5, 11.5.5, 8; **G. Bakalakis, A. Sakellariou.** Paradimi. Mainz, 1981, Taf. 27: 2-4. D. Grammenos. Op. cit., pin. 6.11.

[41] **V. Nikolov,** Spätneolithischen Siedlungen in Thrakien: das Problem Karanovo IV. – Saarbrücker Studien und Materialen zur Altertumskunde, 2, 1993, 157-186.

[42] **C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster.** Op. cit., fig. 11.12.8, 9.

[43] **G. Mylonas,** Excavations at Olynthus..., Fig. 66; C. Renfrew, M. Gimbutas. E. Elster. Op. cit., Pl. 41. долу вляво.

[44] **C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster.** Op. cit., 480-481; H. Hauptmann, V. Milojcic. Die Funde der fruhen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula, Thessalien. BAM, 9. Bonn, 1969, p. 43.

[45] **D. French.** Excavations at Can Hasan. Fourth Preliminary Report 1964 – Anatolian Studies. 15, 1965, p. 121.

[46] **M. Özsait.** Nouveaux sites contemporaines de Hacilar en Piside Occidentale. – Anatolia Antiqua, 1, 1991, 59-105; **J. Mellaart,** Catal Hüyük West. – Anatolian Studies, 15, 1965, 152-153; **J. Garstang.** Prehistoric Mersin. Oxford, 1953, 141-145, fig. 92.1-4, 10, 11.

Céramique décorée du néolithique inférieur et du chalcolithique superieur du bassin de la Sredna Struma

Malgorzata Grebska-Kulova

(Résumé)

L'objet de la présente recherche sont différentes categories de céramique décorée de la periode du néolithique inférieur et du début du chalcolithique supérieur dans le bassin de la Sredna Struma. C'est avant tout une céramique d'un decor lineaire, de deux ou plusieurs couleurs (polychrome), rouge ou bitume (variant du brun au noir). Ces catégories de céramique décorée se retrouvent dans cinq localités du bassin de la Sredna Struma: Topolnica, Damjanica, Strumsko, Balgarcevo et Slatino. La plus répandue est la céramique à décor linéaire. Dans le bassin de la Sredna Struma, cette céramique est répartie en 17 groupes, d'après la couleur de la surface et du décor et suivant la qualité de l'argile. Ces groupes comprennent une céramique a décor peint en brun sur fond beige (groupes N et L), une céramique à décor peint en noir, brun, beige ou rouge sur fond rouge ou brun (groupes A, B, C, D, E, F, G, H, O, R) et une céramique à décor brun, noir ou rouge sur fond gris (groupes K, M, S, T). Il existe une évolution à l'interieur de ces groupes de ceramique. Dans le bassin de la Dolna Struma, la plus ancienne est la céramique „brun sur beige". Elle est importée du sud et appartient au type Acropotamos. Cette céramique apparaît dans le contexte de la céramique polie noire et grise à décor incisé du type Dolna Ribnica. Dans l'étape suivante de l'évolution de la céramique du type Acropolamos, la surface devient rouge au lieu de beige, et la peinture est plus souvent noire que brune (groupe D). Le groupe D trouve une continuation, dans le bassin de la Sredna Struma, dans le groupe local A, où l'on peut distinguer trois étapes dans son évolution pendant le néolithique inférieur et le début du chalcolithique supérieur. La dernière étape de l'évolution du groupe A doit être considérée comme intermédiaire entre la céramique du type Acropotamos et la céramique du tipe Galepsos du chalcolithigue supérieur.

Pendant la deuxième moitié du néolithique inférieur, dans le bassin de la Sredna Struma se développent également d'autres categories de céramique décorée: a décor de deux ou plusieurs couleurs (polychrome), rouge ou bitume.

Бронзовите кани с дръжка, украсена с човешко ходило, от римските провинции Мизия и Тракия

Росица Ненова-Мерджанова

Бронзовите кани с дръжка, завършваща с човешко ходило, са широко разпространени в римските провинции и се срещат от западните до източните предели на империята. От Мизия и Тракия са известни три цели такива кани: от районите на селата Люлин[1], Ямболско (обр. 1), и Асеновци, Плевенско[2] (обр. 2) и една с неизвестно местонамиране, сега в музейната сбирка на читалището в Попово[3] (обр. 3). От Садина, Поповско, произхожда тялото на една кана, принадлежащо към същия вид, чиято дръжка липсва (обр. 4).

Възможност тези кани да бъдат обособени в отделен вид дава техният специфичен профил, на който съответства дръжка с определена форма и украса. Тялото е ковано, а дръжката е лята в калъп от няколко съставни части, след което е дообработена и украсена чрез гравиране. Дъното е изработено отделно и при каните от с. Садина и с. Люлин, където то е запазено, по външната му част са струговани концентрични кръгове с различна дълбочина.

Разглежданите съдове спадат към групата на известните от археологическата литература „неразчленени кани", при които шията и тялото не са отделно изработени и рязко разграничени в профила, а между тях има плавен преход. Въз основа на формата на тялото разглежданият вид кани се разделя на два варианта, наричани в литературата „западен" и „източен", въз основа на разположението на провинциите, където са разпространени[4]. Към „западния" вариант спадат кани, чието тяло в долната си част наподобява цилиндър. Такива са каните от с. Асеновци (обр. 1) и от с. Садина (обр. 2). Към „източния" вариант спадат кани с по-плавно очертан профил, при които долната част постепенно се стеснява, като тези от с. Люлин (обр. 3) и музея в Попово (обр. 4)[5]. И при двата варианта шийката е дълга и тясна, като в горната си част се разширява навън, преминавайки във фуниевидно устие.

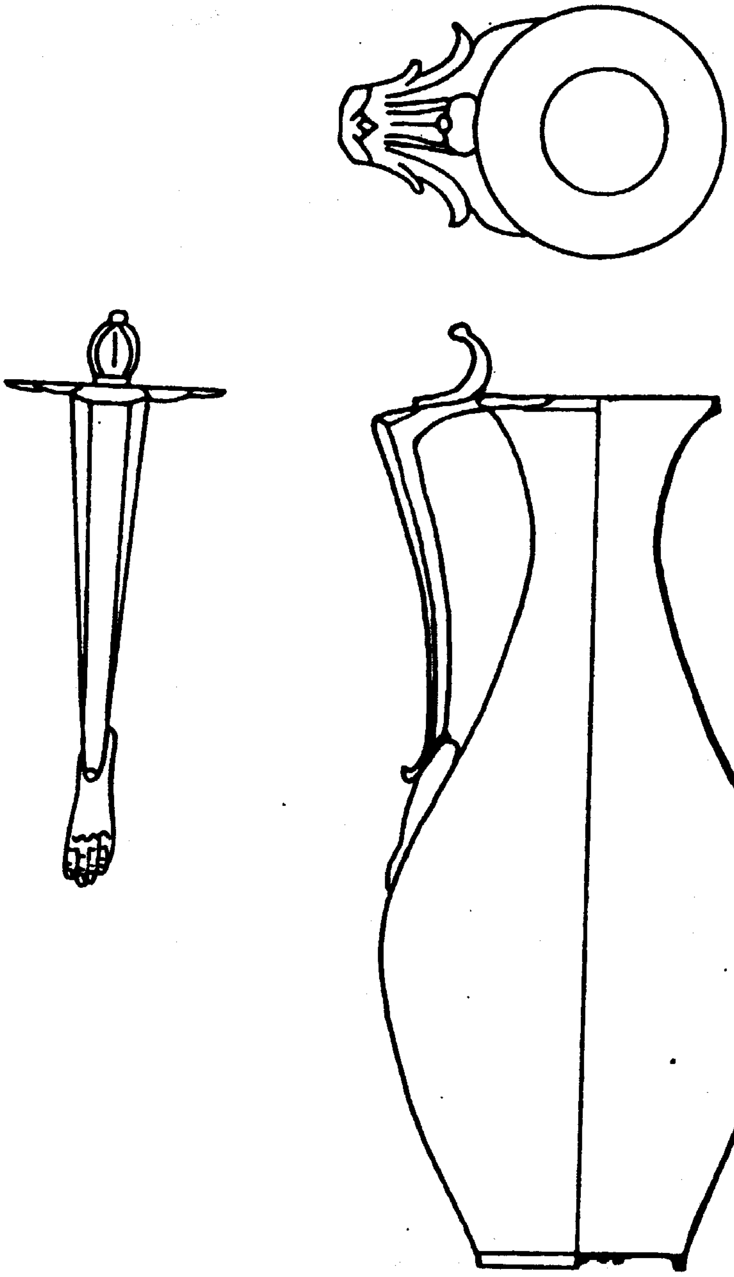

• 1. Бронзова кана от с. Асеновци, Плевенско. М 1:3
• Fig. 1. Broc de bronze d'Asenovci, village de la region de Pleven. M 1:3

При този вид кани дръжката е уникална като форма и украса. Тя мислено може да се раздели на две части, които от своя страна са били лети чрез съединяването на два калъпа. Горната е разположена хоризонтално или под лек наклон надолу и при каните от с. Люлин и музея в Попово от нея нагоре излиза дъговиден издатък, оформен като листо, на върха с малко топче, който е служил за подпиране на палеца при изливане на течността. Такъв издатък се среща и при повечето дръжки от другите области. При каната от с. Асеновци вместо него върху дръжката има по-голямо топче. Вътрешният край на тази част завършва с две разклонения, обхващащи устийния ръб и оформени като стилизирани птичи глави (обр. 1, в; 3, в; 4, в). Долната част на дръжките е разположена под остър ъгъл спрямо горната и е леко огъната към тялото. Тя има многоъгълно сечение и завършва с аташе, оформено като босо ходило на ляв крак (с. Люлин) (обр. 3, а), ходило на ляв крак, обут в сандал (музея в Попово) (обр. 4, а), и като две боси ходила (с. Асеновци) (обр. 1, а). При каната от с. Люлин чрез гравиране са представени ноктите и чрез напречни резки са отбелязани фалангите на пръстите.

Украсата на този вид дръжки с ляво обуто ходило е разпространена изключително в източните части на империята и съответства на формата на тялото на „източния" вариант. Украсата с две ходила се среща най-вече в западните про-

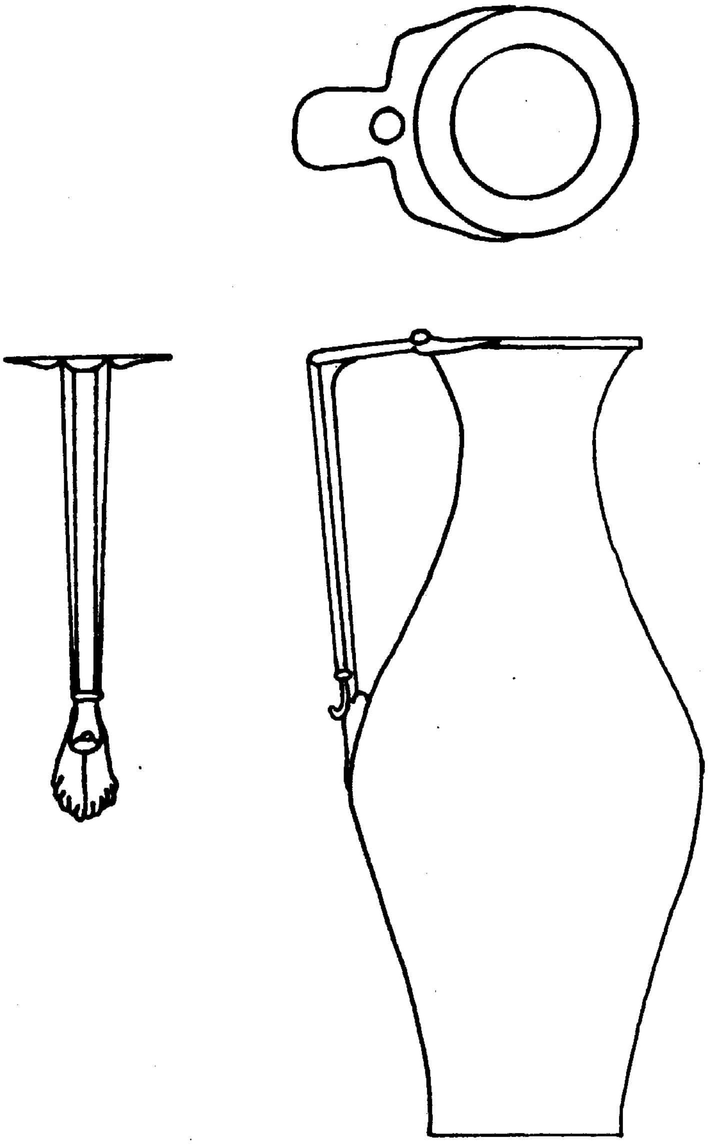

2. Бронзова кана от с. Садина, Поповско. М 1:3
Fig. 2. Broc de bronze de Sadina, village de la region de Popovo. M 1:3

винции и съответства на формата на тяло с цилиндрична долна част от „западния“ вариант, както е и при каната от с. Асеновци. За разлика от тази дръжка обаче при всички други двете ходила са стъпили върху плочка[6]. Върху тялото на каната от с. Садина личи отпечатък от такава плочка, върху която най-вероятно са били поставени две човешки ходила.

Каните от „западния“ вариант са разпространени най-вече в Западна Европа – Англия, Франция, Холандия, Германия, но без областите на някогашната Свободна Германия[7]. От източноевропейските провинции такива произхождат от Панония[8], а съдовете от с. Садина и с. Асеновци свидетелстват, че ги има и в Мизия. Каните от „източния“ вариант са разпространени изключително в Средна и Югоизточна Европа – Панония, Мизия и Тракия, както и в азиатските провинции – Сирия[9]. От Западна Европа са известни само няколко такива кани – от Испания[10], от Франция[11] и Германия[12]. Кани от разглеждания вид не са известни от Италия, най-вероятно поради оскъдните данни оттам за бронзови съдове въобще от периода след края на I в.

Широкото разпространение на първия вариант в западните римски провинции предполага, че те произхождат от ателиетата от областта на р. Рейн, където е било развито производството на бронзови съдове[13]. Според К. Сабо малката продукция на такива ателиета, появили се в началото на II в., по-късно се трансформира в серийно производство, като в изработването на разглежданите кани например те вземат някои италийски техники, като довършителна работа след леенето и елементи от украсата – птичите глави и извития листовиден издатък на горната част на дръжката[14].

За популярността на кани с тази форма в западните провинции говорят и релефите, намирани там, върху които са изобразени кани с издължено тяло, силно стеснени в долната част, и форма на дръжката, съответстваща на тези, завършващи с човешко ходило[15]. Популярността им се потвърждава и от факта, че бронзовите кани са били имитирани в тези области и от грънчарите[16].

За разлика от тези съдове с добро качество в по-малките работилници на Панония са били изработвани кани с по-несъвършена форма и изработка, принадлежащи към „източния“ вариант, както показват находките от тази област[17]. Според А. Радноти местното производство на бронзови съдове се развива вследствие на маркоманските войни, които довели до застой в импорта и провинцията трябвало да се самозадоволява с такива произведения[18].

Находките от Мизия и Тракия не дават основание да се предполага, че в тях са произвеждани кани от разглеждания вид. В сравнение с многобройните бронзови съдове от тези провинции каните, украсени с човешко краче, се срещат рядко тук, като при това са застъпени почти по равно и двата варианта. Качеството на откритите екземпляри е високо и следователно те са продукт на ателиета с добри традиции и голяма по обем продукция, каквито не е имало в Мизия, нито на тази територия на Тракия, която се включва днес в България. Фактите не потвърждават предположението на А. Радноти, че украсата на тези съдове произхожда още от началото на II в. от един елинистически център на Балканите (Тракия) и оттам в продължение на столетието тя е била възприета от повечето малки работилници в Мизия и Панония[19].

Поради непълните данни за находките от източните провинции не може да се даде конкретно предположение за центровете на производство на висококачествени кани от „източния“ вариант. Тяхната прецизна изработка говори, че са продукт на големи работилници. Кани от този вид трябва да са били произвеждани в източните провинции, по-конкретно в Сирия, където са намерени части от калъпи за отливане на дръжки, завършващи с човешко ходило[20]. Тяхното сравняване с каните от музея в Дамаск показва, че във вътрешността на Сирия са били разпространени най-малко две разновидности на тези съдове[21].

По въпроса за датировката на разглеждания вид кани има единно мнение – тяхното разпространение се поставя във II в., като данните показват, че двата варианта са били синхронни. Сред многобройните бронзови съдове от градовете, затрупани от Везувий, такива кани не се срещат и този факт определя 79 г. сл. Хр. като terminus post quem за възникването на вида. Други опорни точки за датиране дават някои находки: една такава кана е намерена в крепост, обитавана от края на I в. до средата на III в., а друга е открита, пълна с монети на Хадриан[22]. Каната от Игар, Панония, е групова находка, поставена в яма, пресичаща жилище от I в., а нейното производство е отнесено към началото или първата половина на II в.[23] Тя е намерена заедно със съд-бюст за масло, представляващ негър, което също е хронологически ориентир, отпращащ към II в. Що се отнася до разглежданите находки от България, само за каната от с. Люлин, Ямболско, е известен контекстът, в който е намерена. Сред находките, открити в един гроб заедно с нея, са и три сребърни денари на Траян (98-117) и една златна фибула, чийто тип е разпространен през II в. до средата на III в.[24] Този вид кани с профил и украса, нехарактерни за I в., явно възниква в началото на II в. и се разпространява през цялото столетие, като някои екземпляри остават в употреба и през III в.

За употребата на каните от този вид има различни идеи, които обаче не са добре обосновани. С. Тасинари цитира едно предположение, според което те били подарявани с пожелание за щастливо пътуване[25]. К. Сабо вижда връзка между функцията на каните и местата в западните провинции, където те са намирани – светилища, кладенци, бани, близо до реки и извори, и смята, че те по всяка вероятност, са били предназначени за вода, използвана за ритуални цели[26].

По-точни предположения за употребата на този вид кани можем да направим въз основа на инвентара в гробовете, където са намерени. В Панония в гробове заедно с такива кани са откривани и купи с цилиндрични дръжки[27]. Възможно е тези два съда да са образували добре познатия комплект за миене на ръце, но тази хипотеза се нуждае от допълнителни доказателства, че в гробовете са липсвали кани с трилистно или издадено устие, които по принцип са съставна част на този комплект, използван по време на ядене, правене на тоалета или религиозни ритуали[28].

Прецизната изработка на разглежданите кани и тяхната красива декорация изключва употребата им в кухнята. Не смятаме, че са били употребявани и на масата за напитки, тъй като материалът, от който са изработени, не е подходящ, а и многобройните изследвания показват, че там са намирали място предимно керамичните, стъклените и сребърните съдове.

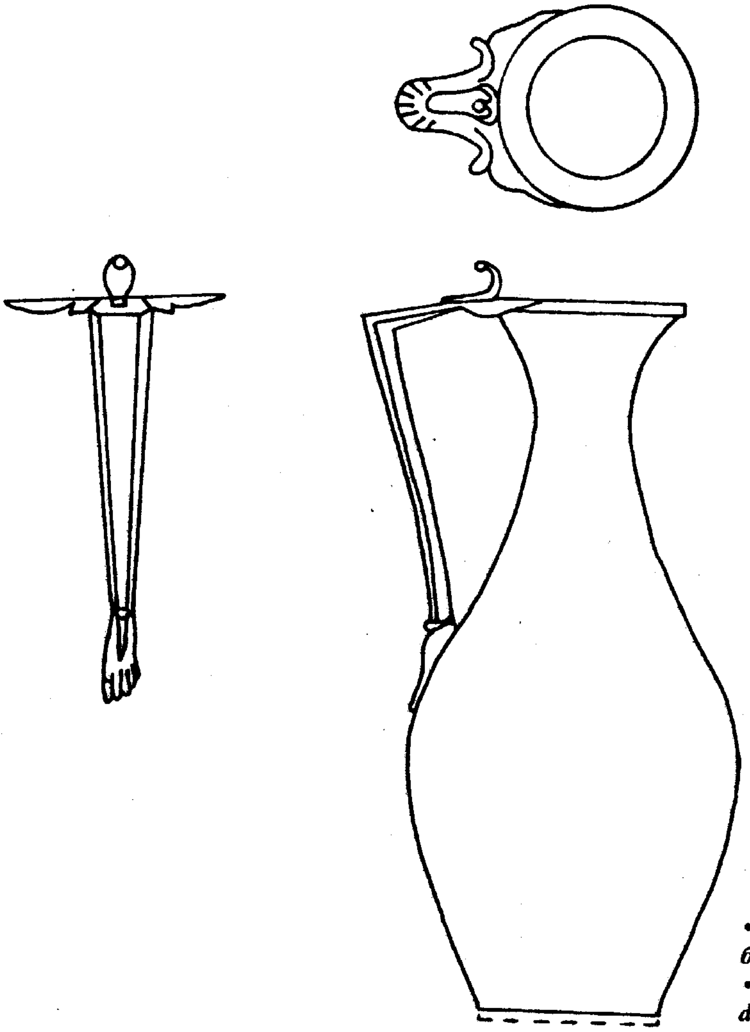

• 3. Бронзова кана от с. Люлин, Ямболско. М 1:3
• Fig. 3. Broc de bronze de Ljulin, village de la region de Jambol. M 1:3

Тяхното място трябва да се търси сред останалите бронзови съдове, принадлежащи към различни типове, които са били използвани при миене на ръцете, правене на тоалета и в банята.

Разглежданите кани, в сравнение с видовете кани от комплектите за миене на ръце, имат обикновено по-голям обем. Тяхното устие освен това е кръгло, което предполага, че не е било необходимо течността да бъде изливана от тях с такава прецизност, както при поливането над купа с дръжка. Това ни кара да предположим, че тяхната домашна употреба е била при миене по-скоро на краката. Самият факт, че такива кани са открити в бани, край кладенци и близо до водоизточници, предполага тяхното използване за измиване.

Подкрепа на това твърдение можем да потърсим и сред инвентара на гроба от с. Люлин, където заедно с каната е намерен леген с форма на полуелипсоид, както и две стригили[29]. Интересен е фактът, че по самата кана са намерени следи от тъкан, най-вероятно кърпа.

Твърдението за използването на тези кани по време на правенето на тоалет се подкрепя и от един релеф от Галия, изобразяващ господарка, седнала на плетен стол, край която има четири слугини[30]. Една от тях я реши, а друга носи в ръка кана, чиято специфична форма на тялото и дръжката я отнася към разглеждания „западен" вариант.

Употребата на тези кани в ежедневието съвсем не изключва и тяхното използване в религиозните ритуали, но отново със същата функция. В античността както измиването на ръцете, извършвано с кана и купа с дръжка преди жертвоприношение, така и миенето на краката, в определени случаи са били важни ритуални действия с цел пречистване не само външно, но и вътрешно от злите сили. Смисълът, влаган в измиването на краката, е бил достатъчно силен в античността, за да премине и в разпространяваните по-късно обичаи и религии.

Украсата на разглежданите кани притежава както традиционни за римските бронзови съдове мотиви, така и нови елементи, непознати за репертоара на I в. Горната част на дръжката

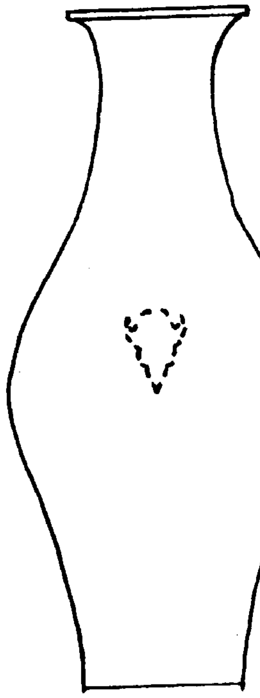

• *4. Бронзова кана с неизвестно местонамиране в музейната сбирка в Попово. М 1:3*

• *Fig. 4. Broc de bronze danc la collection du musée de Popovo. M 1:3*

завършва с аташета, оформени като противоположно разположени глави на птици с дълги, остри и извити човки, припоени към устийния ръб. Те са плоски и представени в профил. Между тях обикновено има вертикално разположен издатък с форма на огънато елипсовидно листо, завършващо с топче. Там, където хоризонталната горна част на дръжката се разклонява, е разположена украса от извити листа, които при каната от с. Люлин например са добре представени (обр. 3, в), докато при тази от Попово са силно стилизирани (обр. 4, в). Цялостното оформление на тази част от дръжката е характерно за италийските кани с кръгло устие от I в.[31] и за дълбоките купи с плоски дръжки. Украсата на долното аташе обаче представлява една нова идея, непозната за бронзовите съдове от периода преди II в. Тя се състои от ляво или дясно човешко ходило, които могат да бъдат представени боси или обути в сандал, или две, допрени едно до друго ходила.

Изображения на долната част от човешки крак се срещат и при други изделия от бронз. През I в. са разпространени бронзови лампи, които представляват човешки крак, „отрязан" до глезена. На това място отворът е покрит с капак, а фитилникът се издава между палеца и втория пръст[32]. През II в. се появяват съдове за масло, използвани на палестрата и в банята, също оформени като долната част на крак, но представен над глезена, като по този начин се осигурява обем за повече течност[33]. Формата на посочените предмети може да се обясни до голяма степен с това, че тя е напълно подходяща и удовлетворява изискванията на тяхната функция. В случая очевидно е изиграла роля и привлекателната възможност те да бъдат пластично и художествено оформени не като абстрактни, а като реално съществуващи форми. В случая с каните прави впечатление, че не са замислени с идеята да бъде представен цял крак, макар че дължината на дръжката дава такава възможност[34], следователно и двата посочени аргумента като че ли остават невалидни в случая. Украсата може да бъде обяснена поскоро като едно косвено отражение на функцията им – предложеното по-горе твърдение, че са били използвани за миене на (и на) краката. Това предположение изглежда вероятно, като се има предвид, че и други съдове от бронз, както някои съдове-бюстове например, отразяват косвено тяхната функция[35].

Прегледът на каните с дръжка, украсена с човешко ходило, от Мизия и Тракия показва, че двете провинции се явяват междинна зона на разпространение на този вид, в която са попаднали едни от най-добрите екземпляри, принадлежащи и към двата варианта на тези бронзови съдове със специфично оформление.

---

[1] **Л. Гетов, Ж. Попов.** Гробни находки от Ямболско. – Археология, 1972, № 3, с. 44; обр. 6. Размери на каната: в. 33 см, д. устие – 9,3 см, д. дъно – 8 см.

[2] Тази кана видях в експозицията на Историческия музей в Плевен през 1988 г. Размери: в. 33,4 см.

[3] Тази кана и каната от с. Садина се намират в музейната археологическа сбирка към читалището в Попово. Данните за тях ми бяха любезно предоставени през 1988 г. от г-н Иван Атанасов, отговарящ за сбирката, за което искрено му благодаря. Размери на каната с неизвестно местонамиране: в. – 27,2 см, д. устие – 7,8 см, д. дъно – 6,8 см. Размери на каната от с. Садина: в. – 24,5 см, д. устие – 6,5 см, д. дъно – 6,7 см.

[4] **S. Tassinari.** Etude de vaisselle de bronze romaine et gallo-romaine: les pots a anse ornee d'un pied humain. Recherches d'archeologie celtique et gallo-romaine, Geneve, 1973, p. 135.

[5] Към този вариант С. Тасинари причислява и една кана, публикувана от Д. Димитров: Могилна гробна находка от село Стралджа, Ямболско. – ИБАИ, 1932/1933, 378, обр. 137. Според рисунката в публикацията по форма каната прилича на разглеждания вариант. Дръжката обаче е с недобра изработка и долното аташе не е оформено като ходило, а като стилизирано листо и затова тази кана отпада от групата на разглежданите.

[6] **S. Tassinari.** Op. cit., pl. IX; X, 4.

[7] **S. Tassinari.** Op. cit., p. 135.

[8] **K. Szabo,** Pot a anse, en bronze, ornee d'un pied humain. provenant de Panonie. Antiquites Nationales, № 14/15, 1982/83, pl. I, II, IV.

[9] S. Tassinari. Op. cit., p. 137.

[10] Los Bronze Romanos on Espana, Madrid, 1990, № 238.

[11] **L. Bonnamour.** Vasses en bronze d'epoque romaine trouves dans la Saone. Annales de l'universite Jean Moulin Lettres. Actes du VI-e Colloque International sur les bronzes antiques, Lyon, 1976, p. 22, fig. 2; S. Tassinari. Op. cit., type 2, № I.

[12] **S. Tassinari.** Op. cit., type 2, № II.

[13] Относно бронзопроизводството в тази област виж у **H. Willers.** Neue Untersuchungen uber die romische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergemanien, Hannover und Leipzig, 1907, S, 79 ff.

[14] **K. Szabo.** Op. cit., p. 93.

[15] **E. Esperandieu.** Recueil general des basreliefs de la Gaule Romaine. Paris, t. III, № 1879; t. IX, p. 405; t. X, № 7348.

[16] **S. Tassinari.** Op. cit. pl. XI, 3.

[17] **K. Szabo.** Op. cit., pl. V, VI, VII, IX, XI, XII, XIV.

[18] **A. Radnoti.** Intercisa II.- Archaeologika Hungarika, 36, 1957, S, 205.

[19] Ibidem.

[20] **S. Tassinari.** Op. cit., p. 139, pl. XII, 2; XII 1, 2.

[21] Ibid., p. 139.

[22] **M. den Boesterd.** The Bronze Vessels. Description of the Collections in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen, Nijmegen, 1956, p. 82 и бележките към № 288.

[23] **K. Szabo.** Op. cit., p. 92.

[24] **Л. Гетов, Ж. Попов,** Цит. съч., с. 45.

[25] **S. Tassinari,** Op. cit., p. 140; бел. 49.

[26] **K. Szabo,** Op. cit., 94.

[27] **A. Radnoti.** Op. cit., 205.

[28] За употребата на този комплект бронзови съдове виж подробно у H. U. Nuber. Kanne und Griffschale. Ihr Gebrauch im taglichen Leben und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit. – In: Bericht der römisch-germanischen Kommission, 53, 1972, S, 96 ff.

[29] Легени от този тип се срещат и в други гробове от Тракия. Съществуват редица факти (размери, начин на изработка, връзка с големи ковани бронзови кани и др.), които дават основание да се предположи, че те са били използвани при миене на (и на) краката.

[30] **E. Esperandieu.** Op. cit., t. IX, p. 405.

[31] **S. Tassinari.** Pots a anse unique. Etude du decor des anses d'un type de recipients en bronze d'Herculanum et de Pompei. – In: Cronache Pompeiane. Vol. 1, 1975, pl. 12, 13.

[32] Archeo, 1994, № 7 (113), p. 81.

[33] **Gehrig, U.** (Hrsg.). Romisches im Antikenmuseum, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin, 1979, 183 ff, fig. 238; **A. de Ridder.** Les bronzes antique du Louvre, II. Les Instruments, Paris, 1915, № 1583.

[34] Изключение правят една кана от Сирия и една от Панония, при които твърде несръчно е направен опит за имитиране на коляното, но те по-скоро представляват изолиран опит за развиване на мотива. Вж. **S. Tassinari.** Etude de vaisselle..., pl. XIV и **A. Radnoti.** Die römischen Bronzegetässe von Pannonien. Dissertationes Pannonicae, ser. II, № 6, pl. XLIV, 6.

[35] **R. Nenova- Merdjanova.** Typology and Chronology of the Bronze Vessels Used in the Palaestra and the Baths from the Roman Provinces. Thrace and Moesia. In: Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes. Nijmegen, 1995, 54-55.

Les brocs de bronze à anse décorée d'une plante de pied des provinces romaines de la Mésie et de la Thrace

Rossitsa Nenova-Merdjanova

(Résumé)

Cet article est consacré aux brocs de bronze à anse se terminant par une plante de pied, découverts dans les provinces romains de la Mésie et de la Thrace. Ces objets appartiennent à un type de récipients largement répandus dans l'Empire romain, qui peuvent être répartis en deux groupes, appelés conventionnellement „groupe oriental" et „groupe occidental", d'après la forme de l'objet et les provinces où ils sont répandus. La partie inférieure des brocs du premier groupe a la forme d'un cylindre, alors que le profil des brocs du deuxième groupe est plus évasé. Deus brocs de Mesie appartiennent au groupe „occidental". L'attache de l'anse de l'un des brocs a la forme de la partie inférieure de deux pieds nus. Un broc de Mésie et un de Thrace appartiennent au groupe „oriental". L'attache de celui de Mésie a la forme d'une plante de pied chaussé de sandale, l'autre – d'une plante de pied nu. Les brocs sont d'une très bonne fabrication. Les anses sont à un décor gravé, les fonds sont facçonnés au tour. Leur qualité supérieure témoigne qu'ils ont été fabriqués dans de grands ateliers qui n'avaient pas existé sur le territoire de la Bulgarie. Les brocs sont datés du IIe siecle après J.-Ch. L'un des récipient a été trouvé dans une tombe avec des monnaies de Trajan.

Ces brocs étaient utilisés le plus vraisemblablement pour le lavement, y compris le lavement des pieds. L'objet trouvé dans la tombe en Trace confirme cette hypothèse: avec lui, on a trouvé également une grande cuvette sur laquelle il y a des fragments d'étoffe, probablement d'une pièce de linge pour l'essuyage. Le décor spécifique des brocs – plante de pied, semble refléter leur fonction, etant donné que pendant l'Antiquité le lavement (y compris le lavement des pieds) était considéré non seulement comme un nettoyage du corps, mais aussi comme une purification des forces du mal.

L'analyse de ce type de brocs de la Mésie et de la Thrace confirme la datation adoptée, complète le tableau de la diffusion des deux groupes et fournit des faits Nouveau en ce qui concerne leur utilisation comme des récipiants de toilette.

Малки глинени амфорки от Североизточна Тракия от римската епоха

Георги Ковачев

На фона на проучванията на римската керамика от Североизточна Тракия въпросите, свързани с прегледа на малките глинени амфорки, остават като че ли все още нерешени. От първичните публикации на съдовете се вижда широкото им разпространение като гробни дарове в некрополите при Обручище[1] и Чаталка[2], Старозагорско; Стара Загора[3]; Новозагорско[4]; Ямболско[5]; Казанлъшко[6]; Меричлери[7] и Сливен[8]. Общият брой на досега публикуваните материали достига едва 26. Възможността да работя с античния фонд на Историческия музей в Сливен допълни числото на тази колекция с още 23 броя. Всичките 49 амфорки, събрани на едно място, успешно се поддават на типологизиране, което на първо време може да представи техните особености, да покаже разпространението им в Североизточна Тракия и тяхната относителна датировка.[9]

Определянето на типовете се извършва въз основа на формата на шийката и ръба на устието на съдовете. Отчитането на особеностите и всеки един друг белег неминуемо ще доведе до рязко увеличаване броя на типовете и ще утежни изложението.

Нужно е да се отбележи, че част от вече публикуваните екземпляри са без описание на някои размери, състав на глината и лаково покритие.

При прегледа на амфорките се определят общо 10 типа, представени с различен брой съдове.

Тип I. Кат. №№ 1-13. Формата на тялото е сферична до яйцевидна, с къса цилиндрична шийка, преминаваща във фуниевидно устие с косо отрязан ръб. Дъната в повечето случаи завършват на пръстеновидни столчета. Само два от съдовете са с плоско дъно (№№ 3, 4). Глината е пречистена със светлочервен, червен, керемиденочервен, тъмноохров, бледожълт, оранжев или светлокафяв цвят. Лакът е светлочервен, червен, тъмночервен или кафяв. В повечето случаи липсва релефна украса, но където се наблюдава, тя е от врязани концентрични линии, опасващи устието, шийката, горната или долната част на тялото. Височината на този тип амфорки е от 12 до 21,6 см. Тип I е представен с находки от Сливен (№№ 1, 4); Старо село, Сливенско (№ 5); Стара Загора (№№ 6, 12); Чаталка, Старозагорско (№№ 3, 9); Меричлери (№ 8); Александрово, Казанлъшко (№ 13); Пет могили (№ 7), Руманя (№ 11), м. „Дългите мостове“ (№ 10), Новозагорско и Люлин, Ямболско (№ 2). Общата датировка е началото на II-III в.

Тип II. Кат. №№ 14-22. Тяло, шийка и устие като на тип I. Ръбът на устието обаче обърнат навън. Преобладават дъна на пръстеновидни столчета. Само при два съда дъната са плоски. Глината е пречистена, със светлочервен, червен, жълт, светлобежов или охров цвят. Преобладава червеният лак, един екземпляр е с кафяв, а при три съда лак не е описан (№№ 15, 16, 18). В повечето случаи липсва релефна украса, а където има такава, тя е от врязани концентрични линии по устието, дъното или горната част на тялото. Височината на съдовете е от 11,2 до 25,5 см. Типът е представен със съдове от Сливен (№№ 14, 17, 19, 21, 22); местностите „Дългите мостове“ (№ 15) и „Триъгълника“ (№ 16), Новозагорско; Чаталка, Старозагорско (№ 18), и Мъглиж, Казанлъшко (№ 20). Амфорката от Чаталка е датирана с монета на Юлия Меза (222-235 г.), но някои съдове предполагат по-ранна датировка – II в. (№№ 15, 16). Неустановените подробности около откриването на повечето съдове – найвече тези от Сливен, затрудняват по-прецизната датировка. Най-общо тип II се вмества в границите на II-III в.

Тип III. Кат. №№ 23-26. Формата на тялото, шийката и устието като на типове I и II. Изключение прави двойноконусовидният профил на шийката на № 25. Ръбът на устието на тип III е сложнопрофилиран, дъното завършва на пръстеновидно столче. Глината е пречистена, с керемиденочервен цвят, покрита с червен лак. Релефна украса от врязани концентрични линии има върху устието, шийката, горната част на тялото и дъното. Височината е от 17 до 25 см. Всички екземпляри, отнесени към тип III, са от Сливен. Най-ранният от тях е датиран с монета на император Антонин Пий (138 – 161 г.) (№ 23), а най-късните (№№ 24, 26) са от насипа на надгробната могила в района на ТУБ болница, датирани към III – IV в.

Тип IV. Кат. №№ 27, 28. Тялото е с яйцевидна форма и добре очертана цилиндрична шийка. Ръбът на устието е завит навън и косо отрязан. От външната страна ръбът е обиколен с пръстен, прорязан в средата от концентрична линия. Дъната завършват на ниски столчета. Глината е пречистена, с червен цвят. Върху горната част на тялото на единия съд има две концентрични врязани линии. Височината е между 22 и 25,6 см. Типът е представен със съдове от Сливен (№ 27) и Пет могили, Новозагорско (№ 28). Амфорката от Сливен е от зидан гроб, а тази от Пет могили е от насипа на надгробна могила. Датировката на тип IV се улеснява от специфичната форма на ръба на устието, която е аналогична с устията на каните тип I от вилата при Ивайловград[10] и каните от Августа Траяна[11], датирани към III–IV в. Към това време следва да се отнесе и предлаганият тип IV.

Тип V. Кат. №№ 29-33. Формата на тялото е сферична до яйцевидна. Единият от съдовете е с биконична форма (№ 29). Шийките са силно стеснени в горната и долната си част, а по средата стената е издута навън. Ръбът на устието е обърнат също навън. Дъната са на ниски пръстеновидни столчета. Глината е пречистена, със светлочервен, червен или охров цвят. Покрити са с червен или тъмнокафяв лак. Релефната украса е от врязани концентрични линии по устието, шийката и горната част на тялото. Изключение прави № 29, върху горната част на чието тяло има врязани стилизирани орнаменти с бръшляновидни листа. Височината на съдовете е от 18 до 24 см. Съдове от тип V се срещат само при Сливен. От тях единствено № 29 е открит при редовни археологически разкопки. Другите също произхождат от гробове, но са постъпили в музейната колекция при неизяснени обстоятелства. Амфорката № 29 е открита в гроб № 2 (зидан с трупоизгаряне) на могилата в ТУБ болница, който следва да се отнесе към тип IX, вариант А по Гетов – „зидани гробове“[12] и се датира от втората половина на II-IV в. Вероятно към това време се отнася и датировката на тип V.

Тип VI. Кат. №№ 34-38. Формата на тялото е сферична до яйцевидна, с висока конусовидна шийка със сложно профилиран издаден навън ръб на устието. Дъната са на ниски пръстеновидни столчета. Глината е пречистена, изпечена до светлочервен, червен или бежов цвят. Преобладава червенолаковото покритие. Релефната украса е от врязани концентрични линии върху устието, шийката и горната част на тялото. Височината е от 16 до 23 см. Тип VI е представен само със съдове от некропола при Сливен. За жалост само за две амфорки са известни обстоятелствата около откриването им (№№ 34, 36). Едната е от засводен с тегули гроб, докато другата е от гроб № 3 от могилата при ТУБ болница (зидан гроб с трупополагане). Най-общо хронологията им се вмества в рамките на втората половина на II-IV в.

Тип VII. Кат. №№ 39-43. Тялото е сферично или яйцевидно. Шийката е с цилиндрична форма, в горния си край сложно профилирана – леко издута навън, стеснена, с отворен навън ръб на устието. Дъното обикновено е плоско, като в един от случаите е на ниско профилирано столче. Глината е пречистена. Два от съдовете са в сиво-кафяв (№ 40) и червен цвят (№ 42). Информация за оцветяването на останалите липсва. Релефната украса е от врязани концентрични линии върху шийката и столчето. Като форма засега тип VII е известен от Обручище, Старозагорско (№№ 40-42) и Нова Загора (№ 39). Две от амфорите са точно датирани с монети на император Траян (от 115-117 г.) (№ 40) и Антонин Пий (138 – 161 г.) (№ 41). Заедно с останалите два съда тип VII може да се датира от началото на II-III в.

Тип VIII. Кат. №№ 44-46. Формата на тялото е биконична, с къса шийка и сложно оформен профил на устието като венец от външната страна на ръба. Дъното е плоско, при един от съдовете на ниско профилирано столче. Глината на една амфорка е пречистена, с червено-кафяв цвят (№ 43). Релефна украса има само амфорката от Нова Загора (№ 44) – усукана дръжка, три двойки врязани концентрични линии върху горната част на съда, като в двете оформени полета между тях има вписани двойни кръгчета и врязани концентрични линии върху долната част на тялото. Височината е между 15 – 25 см. Амфорките са от Нова Загора; Караново, Новозагорско, и Меричлери. Съдът от Караново е от гроб от края на I – средата на II в. (№ 43); този от Меричлери е от началото на II в. (№ 44). Най-общо тип VIII следва да се помести в периода от края на I–II в.

Тип IX. Кат. № 47. Представен е с една амфорка от с. Старо село, Сливенско. Горната част на тялото е с формата на конус, а долната като сфера. Има къса шийка и изправено цилиндрично устие със заоблен ръб. Дъното е профилирано. Глината е със ситни примеси, с керемиденочервен цвят и червенолаково покритие. Релефната украса е от концентрични врязани линии върху устието и средата на тялото. Височината на съда е 21,9 см. Според общата датировка на могилния некропол, в който е открита, амфорката се датира към първата половина на IV в.

Тип X. Кат. №№ 48, 49. Тялото е с яйцевидна форма, с цилиндрична или конусовидна шийка, завършваща със специфична „чашка“, с изправено косо отрязано устие. Дъното завършва на ниско пръстеновидно столче. Глината е пречистена. Цветът е охровокремав или светлокафяв. Покрити са с червен лак. Единият от съдовете е със спираловидно врязана ивица, опасваща тялото и шийката. Другата амфорка е с концентрично врязани линии върху шийката. Представен е с екземпляри от Кабиле (№ 48) и Пет могили, Новозагорско (№ 47). Амфорката от Кабиле е датирана с монета на император Комод (176 – 192 г.), а другата амфорка е отнесена от изследвача към втората половина на II в.

Така направеният преглед на типовете амфорки дава възможност да се извършат следните обобщения:

Дръжките на всички амфорки са Г-образни, започват от горната част на тялото и завършват под устието, без да се издигат над него. Преобладава сферичната форма на тялото, но се срещат и съдове с яйцевидна и биконична. Повечето амфорки са на ниско профилирано столче, но има и екземпляри на плоско дъно.

Релефната украса е предимно от врязани концентрични линии върху устието, шийката, тялото и столчето. При два от съдовете се наблюдава богата орнаментика от геометрични мотиви, а някъде релефна украса липсва изцяло.

Най-многобройни са амфорките с фуниевидно устие от тип I и II. Както се вижда, разпространението им в района е повсеместно. Много е вероятно типове III, V, VI да са произведени в един керамичен център, който може да се търси при Сливен (вероятно при емпорион Туидас[13]). Същите типове са представени със специфични форми на шийките и ръбове на устията. По същия начин амфорките от тип VII се откриват изключително в некропола при Обручище и в близост до Нова Загора.

Възможно е предложената по типовете хронология за в бъдеще да претърпи промени. Това ще бъде резултат от по-точните наблюдения върху нови, напълно проучени обекти и съоръжения. Тези наблюдения ще помогнат и за интерпретацията на амфорките като погребални дарове.

КАТАЛОГ

Тип I

№ 1. Сливен. В зидан гроб. II-III в. Инв. № 407. Глина – пречистена; светлочервен цвят; тъмночервен лак. Височина (В) – 16 см; Диаметър на устието ($Д_у$) – 7 см; Диаметър на тялото ($Д_т$) – 14,3 см; Диаметър на дъното ($Д_д$) – 6,4 см. Непубликувана.

№ 2. Люлин, Ямболско. В могилен гроб. II-III в. Глина – пречистена; охров цвят; червен лак. В – 14,5 см; $Д_у$ – 6,3 см; $Д_т$ – 12,5 см; $Д_д$ – 5,8 см. Публ.: Велков, Кр. Случайни находки от надгробни могили в музея – Нова Загора, В: Проучвания на надгробни могили в Новозагорско, С., 1996, с. 126, № 7, табл. I – 1;

№ 3. Чаталка, Старозагорско. Мог. 12, гроб № 13. III в. Глина с червен цвят. В – 16,8 см; $Д_у$ – 8,2 см; $Д_т$ – 14 см; $Д_д$ – 7,6 см. Публ.: Буюклиев, Хр. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг, РП XVI, 1986, с. 97, № 473;

№ 4. Сливен. Инв. № 934. Глина – пречистена; керемиденочервен цвят; червен лак. В – 18 см; $Д_у$ – 7,2 см; $Д_т$ – 15,0 см; $Д_д$ – 6,0 см. Непубликувана.

№ 5. Старо село, Сливенско. В югоизточен насип на надгробна могила. Първа половина на IV в. Инв. № Ст. С. 119. Глина – пречистена; светлочервен цвят; червен лак. В – 17,9 см; $Д_у$ – 7 см; $Д_т$ – 14,2 см; $Д_д$ – 4,6 см. Непубликувана.

№ 6. Стара Загора, м. „Чадър могила". Мог. 2, гроб № 2. II-III в. Глина с примеси; тъмночервен лак. В – 19,5 см; $Д_у$ – 7,6 см; $Д_т$ – 16,4 см; $Д_д$ – 9,6 см. Публ.: Калчев, Хр. Надгробни могили източно от Стара Загора, В: Марица-изток, т. 2, С., 1994, с. 174, № 35, табл. 5 – 2-1;

№ 7. Пет могили, Новозагорско. Гроб № 32. Нач. на II в. Глина – пречистена; светлокафяв цвят. В – 21,6 см; $Д_у$ – 7,4 см; $Д_т$ – 17 см; $Д_д$ – 7,4 см. Публ.: Игнатов, В. Тракийска надгробна могила от римската епоха край село Пет могили, Новозагорско, В: Проучвания на надгробни могили в Новозагорско, с. 95, № 3, табл. XIX – 3;

№ 8. Меричлери. Мог. 6, гроб № 14. III в. Глина – пречистена; бледожълт цвят; червен лак. В – 19 см; $Д_у$ – 6 см; $Д_т$ – 13 см; $Д_д$ – 6 см. Публ.: Аладжов, Д. Разкопки на тракоримски могилен некропол в Меричлери, ИАИ XXVIII, 1965, с. 114, табл. Д-VI-14-1;

№ 9. Чаталка, Старозагорско. Мог. 13, гроб № 12. II-III в. Червена глина с лаково покритие. В – 20 см; $Д_у$ – 5,7 см; $Д_т$ – 12,5 см; $Д_д$ – 6 см. Публ.: Буюклиев, Хр. Цит. съч., с. 97, № 466, табл. 33;

№ 10. Нова Загора, м. „Дългите мостове". От могилен гроб. II в. В – 16 см. Публ.: Койчев, Н. Нови находки в Новозагорско, ИАИ XVIII, 1952, с. 367, № 1, обр. 369;

№ 11. Руманя, Новозагорско. От надгробна могила. Глина – пречистена; тъмноохров цвят; червен лак. В – 17 см; $Д_у$ – 4,7 см; $Д_т$ – 13,5 см; $Д_д$ – 5,5 см. Публ.: Велков, Кр. Цит. съч., с. 128, № 1, табл. III-2;

№ 12. Стара Загора, м. „Чадър могила". Мог. 1, гроб № 1. II-III в. Глина – пречистена; оранжев цвят; червенокафяв лак. В – 16,9 см; $Д_у$ – 4,2 см; $Д_т$ – 13 см; $Д_д$ – 5,7 см. Публ.: Калчев, Кр. Цит. съч., с. 173, № 1, табл. 1-1;

№ 13. Александрово, Казанлъшко. От могилен гроб. III в. Глина – пречистена; розово-червен цвят; червен лак. В – 12 см; $Д_у$ – 4 см; $Д_т$ – 8 см; $Д_д$ – 3,5 см. Публ.: Гетов, Л. Тракоримски могилни погребения от Казанлъшко, Археология, 1969, № 1, с. 41, № 2, обр. 11а;

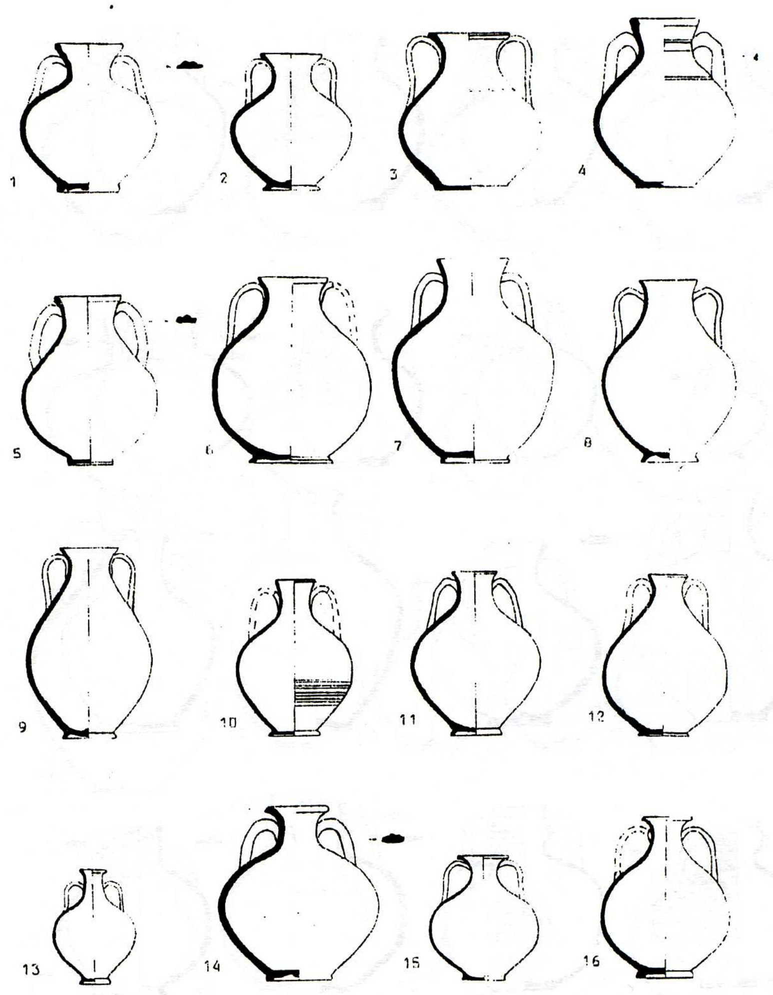

• ***Табло I. Кат. №№ 1-16***
• ***Tableau I. № de catalogue 1-16***

Тип II

№ 14. Сливен. Инв. № 439. Глина без примеси; светлоохров чвят; червен лак. В – 18,4 см; $Д_у$ – 6,8 см; $Д_т$ – 17 см; $Д_д$ – 6,7 см. Непубликувана.

№ 15. Нова Загора, м. „Дългите мостове". От могилен гроб. II в. В – 12 см. Публ.: Койчев, Н. Цит. съч., с. 367, № 2, обр. 369;

№ 16. Нова Загора, м. „Триъгълника". От могилен гроб. В – 25,5 см. Публ.:Койчев, Н. Цит. съч., с. 368, мог. 2, № 2, обр. 370;

№ 17. Сливен. Инв. № 123. Глина – пречистена; светлобежов цвят; червен лак. В – 16,7 см; $Д_у$ – 5,7 см; $Д_т$ – 14,6 см; $Д_д$ – 6,0 см. Непубликувана.

№ 18. Чаталка, Старозагорско. Мог. 10, гроб № 5. Открита с монета на Юлия Меза (222–235 г.). Глина – пречистена; светлочервен цвят. В – 18 см; $Д_у$ – 8,3 см; $Д_т$ – 14,6 см; $Д_д$ – 6,5 см. Публ.: Буюклиев, Хр. Цит. съч., с. 95, № 435, табл. 31;

№ 19. Сливен. Инв. № 125. Глина – пречистена; светлочервена; червен лак. В – 18,8 см; $Д_у$ – 7,6 см; $Д_т$ 15,2 см; $Д_д$ – 6,6 см. Непубликувана.

№ 20. Мъглиж, Казанлъшко. Мог. 1, гроб № 2. II-III в. Глина – пречистена; жълт цвят; червен лак. В – 20,5 см; $Д_у$ – 5,3 см; $Д_т$ – 14 см; $Д_д$ – 6,0 см. Публ.: Гетов,, Л. Цит. съч., с. 44, № 3, обр. 19;

№ 21. Сливен. Инв. № 141. Глина – пречистена; светлочервен цвят; кафяв лак. В – 11,2 см; $Д_у$ – 4 см; $Д_т$ – 9,3 см; $Д_д$ – 4 см. Непубликувана.

№ 22. Сливен. Глина – пречистена; светлочервен цвят; червен лак. В – 16,1 см; $Д_у$ – 5,5 см; $Д_т$ – 13,7 см; $Д_д$ – 4,9 см. Непубликувана.

Тип III

№ 23. Сливен. От засводен с тегули гроб с трупоизгаряне. Открита с монета на император Антонин Пий (138–161 г.). Глина – пречистена; керемиденочервен цвят; червен лак. В – 17 см; $Д_у$ – 7,7 см; $Д_т$ – 14,3 см; $Д_д$ – 6,9 см. Непубликувана.

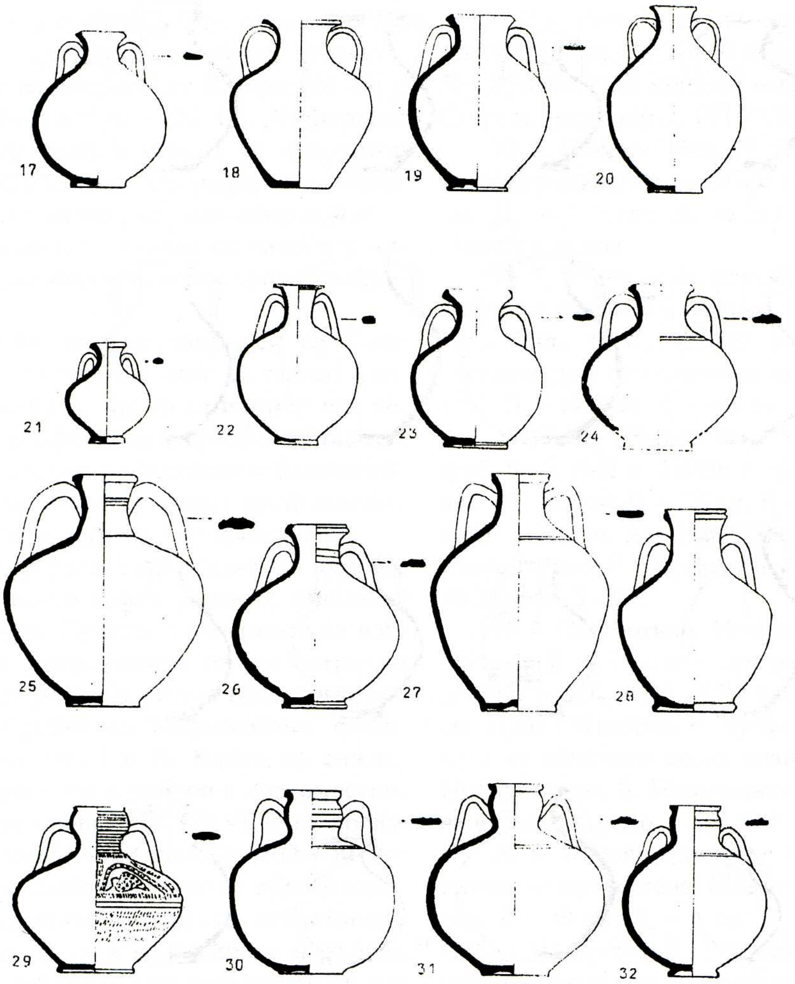

• ***Табло II. Кат. №№ 17-32***
• ***Tableau II. № de catalogue 17-32***

№ 24. Сливен. От насипа на могилата в ТУБ болница. Инв. № 704. Глина – пречистена; керемиденочервен цвят; червен лак. В – 18 см; $Д_у$ – 7,2 см; $Д_т$ – 16,8 см. Непубликувана.

№ 25. Сливен. От засводен с тегули гроб с трупоизгаряне. Инв. № 137. Глина – пречистена; керемиденочервен цвят. В – 25 см; $Д_у$ – 7,2 см; $Д_т$ – 21,8 см; $Д_д$ – 8 см. Непубликувана.

№ 26. Сливен. От насипа на могилата в ТУБ болница. Инв. № 705. Глина – пречистена; керемиденочервен цвят; червен лак. В – 20,1 см; $Д_у$ – 6,7 см; $Д_т$ – 18,2 см; $Д_д$ – 7,1 см. Непубликувана.

Тип IV

№ 27. Сливен. От зидан гроб. Инв. № 652. III-IV в. Глина – пречистена; червен цвят. В – 25,6 см; $Д_у$ 6,3 см; $Д_т$ – 19,3 см; $Д_д$ – 8,2 см. Непубликувана.

№ 28. Пет могили, Новозагорско. От насипа на надгробна могила. III-нач. на IV в. Глина – пречистена; керемиденочервен цвят. В – 32 см; $Д_у$ – 6,6 см; $Д_т$ – 16,2 см; $Д_д$ – 8,9 см. Публ.: Игнатов, В. Цит. съч., с. 971 № 4, табл. XX-7;

Тип V

№ 29. Сливен. Могила в ТУБ болница, гроб № 2. Глина – пречистена; червен цвят; червен лак. В – 18 см; $Д_у$ – 5,7 см; $Д_т$ – 18,7 см; $Д_д$ 8,4 см. Публ.: Бацова, Е. Нови данни за римския некропол в Сливен, Археология, 1970, № 3, с. 25, № 4а, обр. 7;

№ 30. Сливен. Инв. № 127. Глина – пречистена; червен цвят; червен лак. В – 20 см; $Д_у$ – 6,3 см; $Д_т$ – 18 см; $Д_д$ – 7,1 см. Непубликувана.

№ 31. Сливен. Инв. № 126. Глина – пречистена; светлоохров цвят; тъмнокафяв лак. В – 20,9 см; $Д_у$ – 6,0 см; $Д_т$ – 19,5 см; $Д_д$ – 7,4 см. Непубликувана.

№ 32. Сливен. В зидан гроб. Инв. № 323. Глина – пречистена; светлочервен цвят; червен лак. В – 18,5 см; $Д_у$ – 5,6 см; $Д_т$ – 15,6 см; $Д_д$ – 5,6 см. Непубликувана.

№ 33. Сливен. Инв. № 868. Глина – пречистена; светлоохров цвят; червен лак. В – 24 см; $Д_у$ – 6,8 см; $Д_т$ 20,1 см; $Д_д$ – 6,7 см. Непубликувана.

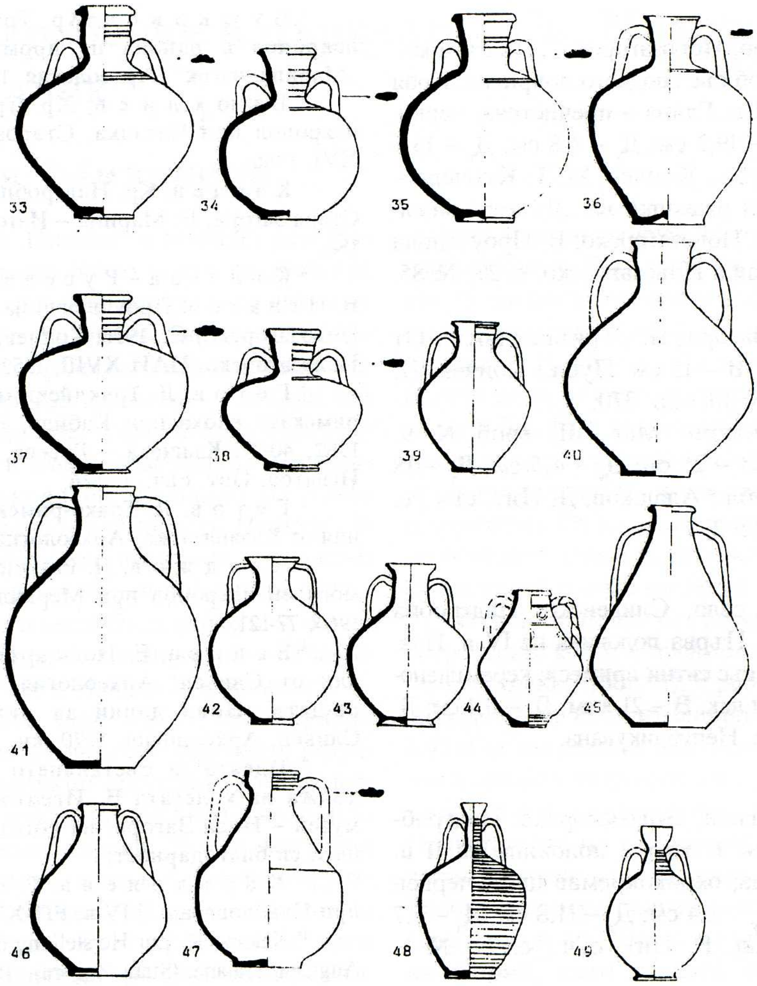

• ***Табло III. Кат. №№ 33-49***
• ***Tableau III. № de catalogue 33-49***

Тип VI

№ 34. Сливен. Открита в засводен гроб. Инв. № 267. Глина – пречистена; светлочервен цвят; червен лак. В – 19 см; $Д_у$ – 6,8 см; $Д_т$ – 15,8 см; $Д_д$ – 6,7 см. Непубликувана.

№ 35. Сливен. Инв. № 190. Глина – пречистена; светлочервен цвят; червен лак. В – 23 см; $Д_у$ – 7,4 см; $Д_т$ – 19,2 см; $Д_д$ – 6,6 см. Непубликувана.

№ 36. Сливен. Могила в ТУБ болница, гроб № 3. III-IV в. Инв. № 699. Глина – пречистена; червен цвят. В – 23 см; $Д_у$ – 6,4 см; $Д_т$ – 18,4 см; $Д_д$ – 8,2 см. Публ.: Бацева, Е. Цит. съч., с. 27, № 10;

№ 37. Сливен. Инв. № 189. Глина – пречистена; светлочервен цвят; червен лак. В – 20 см; $Д_у$ – 6,8 см; $Д_т$ – 19,1 см; $Д_д$ – 6,2 см. Непубликувана.

№ 38. Сливен. Инв. № 128. Глина – пречистена; бежов цвят; червен лак. В – 16 см; $Д_у$ – 6,4 см; $Д_т$ – 16,1 см; $Д_д$ – 6,2 см. Непубликувана.

Тип VII

№ 39. Нова Загора, м. „Триъгълника". От могилен гроб. II в. В – 14,5 см. Публ.: Койчев, Н. Цит. съч., с. 368, № 9, обр. 370;

№ 40. Обручище, Старозагорско. Мог. 7, гроб № 8. Заедно с монета на имп. Траян (от 115–117 г.). Глина със сиво-кафяв цвят. В – 26,8 см; $Д_т$ – 21 см. Публ.: Буюклиев, Хр. Тракоримски могилен некропол в района на промишлен комплекс „Марица–изток", Археология, 1962, № 1, с. 54, обр. 14а;

№ 41. Обручище, Старозагорско. Мог. 2, гроб № 1. Заедно с монета на император Антонин Пий (138 – 161 г.). В – 32 см; $Д_у$ – 7 см; $Д_т$ – 22 см; $Д_д$ – 8 см. Публ.: Буюклиев, Хр. Тракo-римски могилен некропол..., с. 51, обр. 4б;

№ 42. Обручище, Старозагорско. Мог. 7, гроб № 6. II-III в. Глина – пречистена; светлочервен лак. В – 19 см; $Д_у$ – 6,3 см. Публ.: Буюклиев, Хр. Тракo-римски могилен некропол..., с. 53, обр. 11а;

№ 43. Люлин, Ямболско. От надгробна могила. II-III в. Глина – пречистена; светлокафяв цвят; кафеникав лак. В – 18,5 см; $Д_у$ – 5,5 см; $Д_т$ – 13,5 см; $Д_д$ – 6,5 см. Публ.: Велков, Кр. Цит. съч., с. 126, № 8, табл. I-3;

Тип VIII

№ 44. Караново, Новозагорско, „Дългата могила". От зидан гроб със сводесто покритие. Края на I – средата на II в. Глина – пречистена; червено-кафяв цвят. В – 19,2 см; $Д_у$ – 4,8 см; $Д_т$ – 15,6 см; $Д_д$ – 6,8 см. Публ.: Кънчев, М. Т. Кънчева – Русева, Спасителни разкопки на „Дългата могила" до с. Караново, Новозагорско, В: Проучвания на надгробни могили в Новозагорско, с. 29, № 85, табл. XVIII-7;

№ 45. Нова Загора, м. „Триъгълника". От могилен гроб. II в. В – 15 см. Публ.: Койчев, Н. Цит. съч., с. 368, № 10, обр. 370;

№ 46. Меричлери. Мог. III, гроб № 9. Началото на II в. В – 25 см; $Д_у$ – 4,5 см; $Д_т$ – 18 см; $Д_д$ – 8,5 см. Публ.: Аладжов, Д. Цит. съч., с. 96, № 2, табл. В-III-9-2;

Тип IX

№ 47. Старо село, Сливенско. Надгробна могила, гроб № 19. Първа половина на IV в. Инв. № Ст.с.45. Глина – със ситни примеси; керемидено-червен цвят; червен лак. В – 21,9 см; $Д_у$ – 6,4 см; $Д_т$ – 16,7 см; $Д_д$ – 7,8 см. Непубликувана.

Тип X

№ 48. Пет могили, Новозагорско. Надгробна могила, гроб № 1. Втора половина на II в. Глина – пречистена; охровокремав цвят; червен лак. В – 19,4 см; $Д_у$ – 2,4 см; $Д_т$ – 11,8 см; $Д_д$ – 5,7 см. Публ.: Игнатов, В. Цит. съч., с. 79, № 1, табл. I-1;

№ 49. Кабиле, Ямболско. Мог. IV, гроб № 1. Заедно с монета на имп. Комод (176 – 192 г.). Глина със светлокафяв цвят; червен лак. В – 17 см; $Д_у$ – 3,3 см; $Д_т$ – 11 см; $Д_д$ – 4,7 см. Публ.: Гетов, Л. Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле, В: Кабиле, т. 1, С., 1982, 64 – 65, табл. XX-1;

---

[1] Буюклиев, Хр. Трако-римски могилен некропол в района на промишления комплекс „Марица–изток", Археология, 1962, кн. 1, 50-55;

[2] Буюклиев, Хр. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг, РП XVI, 1986;

[3] Калчев, Кр. Надгробни могили източно от Стара загора, В: Марица – Изток, т. 2, С., 1994, 171-188;

[4] Кънчева – Русева, Т., Кр. Велков, В. Игнатов. Проучвания на надгробни могили в Новозагорско, С., 1996; Койчев, Н. Нови находки в Новозагорско, ИАИ XVIII, 1952, 366-368;

[5] Гетов, Л. Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле, В: Кабиле, т. 1, С., 1982, 40-77; Кънчева – Русева, Т., Кр. Велков, В. Игнатов, Цит. съч., с. 126;

[6] Гетов, Л. Трако-римски могилни погребения от Казанлъшко, Археология, 1969, кн. 1, 36-47;

[7] Аладжов, Д. Разкопки на трако-римски могилен некропол при Меричлери, ИАИ XXVIII, 1965, 77-121;

[8] Бацова, Е. Нови археологически материали от Сливен, Археология, 1964, кн. 2, 52-58; същата, Нови данни за римския некропол в Сливен, Археология, 1970, кн. 3, 22-32;

[9] Идеята за съставянето на тази типология дължа на колегата В. Игнатов от Историческия музей – Нова Загора, на когото изказвам сърдечната си благодарност;

[10] Кабакчиева, Г. Керамика от вилата при Ивайловград. II-IV в. РП XV, 1986, с. 19;

[11] Kalcev, K. Zur Herstellung der Antiken keramik in Augusta Trajana (Stara Zagora), Rei Cretariae Romanae Fautorum (RCRF), acta XXIX/XXX, In Agro Rauracense, 1991, p. 246, Abb. 10;

[12] Гетов, Л. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I-IV в.), Археология, 1970, кн. 1, с. 7;

[13] Велков, В. Ἐμπόριον Θουιδας – новооткрито селище в провинция Тракия, Археология, 1982, кн. 3-4, 40-42.

Petites amphores en terre glaise de l'époque Romaine de la Thrace de l'ouest

Georges Kovatchev

(Résumé)

L'auteur presente 49 petites amphores, découvertes sur le territoire de la Thrace de l'ouest. Leur origine est surtout des tumulus et elles sont datées de la periode I-IV e s. Selon la forme de l'embouchure et du cou se determinent en general, 10 types et en se basant sur eux on fait les conclusions suivantes:

Les plus nombreux sont les recipiants les plus repandus du type I et II.

La forme est sphérique, ovoide et biconique. Les anses ne remonteut pas l'embouchure. La plupart des amphores ont des pieds bas, mais aussi des fonds plats.

Il n'y a pas des sceaux et des ecritures sur eux, ce qui peut être indique qu'ils sont une production locale.

Peut être les types III, V, VI sont produits dans un centre de céramique près de Sliven d'aujourd'hui (Thouidas). Les mêmes types sont presentes par des formes specifiques des embouchures et des cous.

On découvre le type VII surtout dans le nécropole près du sanctuaire et près de Nova Zagora.

Погребение в църквата „Св. Никола“ в Мелник

Оля Миланова

Църквата „Св. Никола“ в Мелник, разположена на едноименното плато южно от днешния град, безспорно е сред най-интересните археологически паметници в средновековния обект. Тя се проучва вече почти столетие, като е привличала вниманието на всеки изследовател – българин или чужденец, преминал през града. С малки прекъсвания между 1971 и 1989 г. паметникът е изследван от екип, ръководен отначало от Соня Георгиева, а по-късно – от Виолета Нешева[1]. В процеса на работата са получени интересни данни, които до голяма степен промениха представите за църквата и ансамбъла около нея, известни ни от публикациите до този момент – главно тези на Пол Пердризе и Никола Мавродинов[2].

Разкопките все още не са публикувани цялостно. Сега ще посоча само основните резултати от тях – вътрешното пространство е изследвано до скала, както и ансамбълът около църквата, включващ: сгради от лек материал (кирпич, дърво) или от камък с различни функции – жилищни, стопански и множество ями за хранителни продукти. Като християнски храм църквата е функционирала до 1912 г. Според известните писмени извори тя е построена през XII в. Първоначално е била енорийска, по-късно става епископски център, а от 1299 до 1856 г. е митрополитско седалище. След тази дата и до 1912-1913 г. целият комплекс около храма е функционирал като манастир. Самата църква е построена на старо култово място – светилище на Артемида-Бендида от началото на II в., по време на управлението на император Траян, датирано по оброчни плочки със и без надписи. Предполага се, че то е разрушено най-късно през V в. Скоро върху същото място е издигната раннохристиянска базилика, разрушена през VI в. Поради политическата и икономическата обстановка в региона следва дълъг период на изоставяне на базиликата до края на IX в., като използването ѝ за култови цели се подновява найвероятно в края на управлението на княз Борис I. Следват периоди на достроявания и преустройства, свързани с промените във функциите на храма, като последното преустройство е датирано в края на XIX в. Църквата е била богато украсена със стенописи, най-ранните от които са от периода XII-XIII в. Те са свалени и описани през 30-те години на нашия век от Н. Мавродинов и К. Цонев и се намират във фондовете на НАМ.

При разкопките през 1986 г. бе изследван и единственият непроучен до този момент сектор – диакониконът. Там също бе потвърдено наличието на две последователни подови настилки, свързани с разрушаванията и възстановяванията на църквата. Намерените в културния пласт осем монети датират едно от разрушаванията – средата на XIII в. При последвалото възстановяване на храма посоката на южната му страна е отклонена от първоначалната изток-запад към югоизтоксеверозапад. От първата стена се установяват само основите, които не се забелязват над последната (сегашна) подова настилка.

В диаконикона бе разкрито и уникалното погребение, което е предмет на предварителното ни съобщение (обр. 1). Гробът се намира пред диаконикона, като източният му край отстои на 3,95 м от вътрешния югоизточен ъгъл. Той е вкопан в скалата на дълбочина 0,20-0,30 м под второто и 0,90 м под първото подово ниво на църквата. Ориентацията му е съобразена с тази на първоначалния южен зид на църквата (изток-запад). Гробната камера опира непосредствено до останките на този зид. Ямата е с правилна трапецовидна форма, като тясната страна е от изток. Дължината на гроба от източната до западната страна е 2,00 м. Както вече посочих, за южна стена на гроба е използван първоначалният църковен зид (обр. 2). Северната страна на гробната камера е облицована с две големи мраморни плочи, еднакви с откритите по пода на олтара. Западната част на пода на гробната камера е облицована също с такава мраморна плоча, а източната му част – с фрагменти от антични тухли. Отгоре гробната камера е била покрита с по-малки мраморни плочи. От тях ние открихме една голяма в западната част на гроба, над главата на погребания, и друга по-малка в самия източен край. Върху долните крайници на погребания се откриха натрошени парчета от мраморни плочи. Те са служели за покритие на камерата и вероятно са попаднали в нея при предишни отваряния на гроба. Другата възможност е да са били счупени при дострояването на южния зид на църквата.

Интерес представлява и намерената геометрична рисунка-графит върху източната облицовъчна плоча на северната стена на гробната камера. Според мен, тя наподобява чертеж или схема на четириъгълно пространство, свързано вероятно с планировката на храма или на целия култов комплекс.

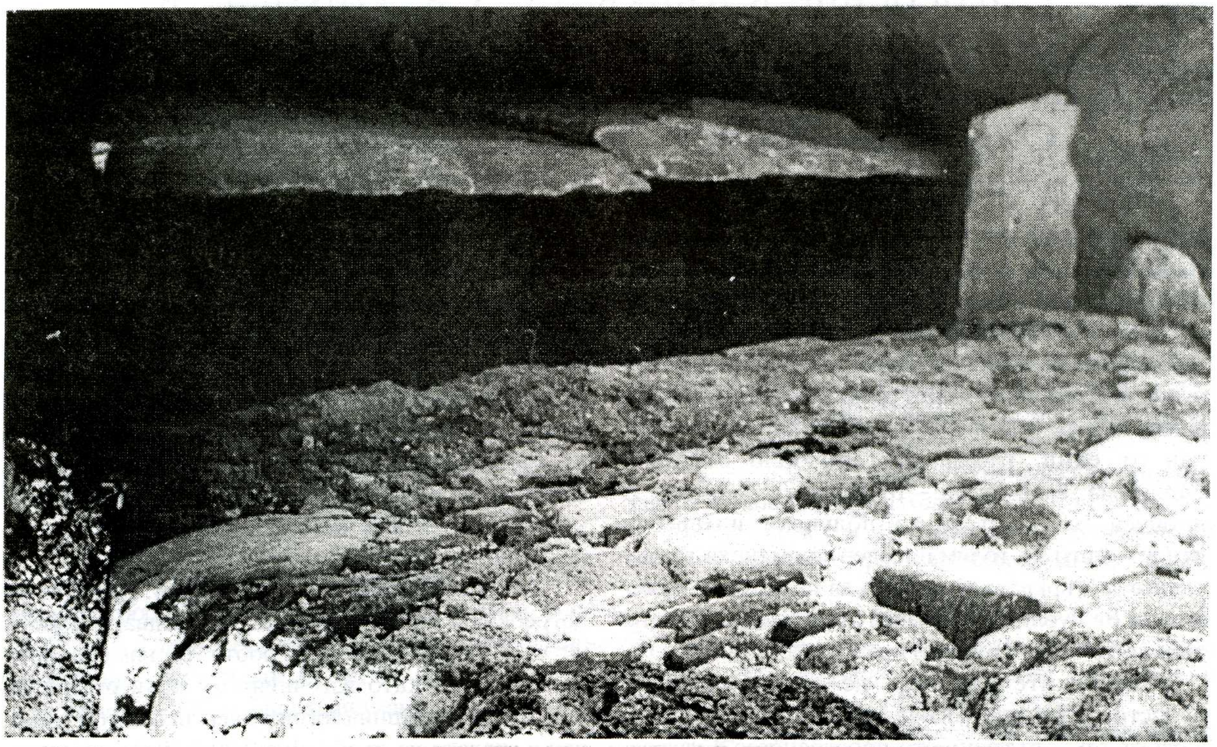

• Обр. 1. Църква „Св. Никола“. Гробна камера пред диакониона. Поглед отгоре (от запазения венец от южната стена на наоса)

• Fig. 1. L'eglise Saint-Nicolas. Chambre tombale devant le diakonnikon. Vue d'en haut (de la couronne conservee du mur sud du naos)

В гробната камера лежеше скелет на мъж с дължина 1,92 м, силно обрушен и неподдаващ се на изваждане. Трупът е бил положен направо върху пода на камерата, по гръб, с ръце, опънати покрай тялото. Горната част на скелета беше върху предварително направен насип от пръст, така че трупът да бъде в полуизправено положение. Черепът бе открит силно наклонен с лицевата си част напред към гръбначния стълб, чиито прешлени бяха силно извити и описваха буквата „s“.

В гробната камера бяха открити само две монети. Те са латински имитации, попаднали в камерата по-късно, вероятно при разрушаването на църквата към средата на XIII в. Така може да се определи допустимата горна граница на погребението. Под подовото покритие на камерата от фрагменти на антични тухли открихме парче от стенопис, идентично с ранната живописна украса на църквата, което дава възможност да се посочи с относителна сигурност долната хронологическа граница на погребението, а именно – края на XII – началото на XIII в. (според Мавродинов и Цонев).

При липсата на гробен инвентар и други находки, освен посочените, за интерпретация на принадлежността на погребението може да се съди единствено по мястото на гроба в църквата и разположението на погребания в камерата. Полагането на покойника в самата църква, и то в близост до олтара и пред диаконикона, позволява да се съди за високия му духовен сан. От канона е известно, че така – в полуизправено положение – са били полагани починалите висши духовници.

Датировката на погребението за съжаление не позволява да свържем покойника с някой от споменатите духовници от Спадонидо в списъка на митрополитите на Мелник, тъй като изреждането там започва едва от 1315 г. Възможно е обаче откритието да се окаже сензационно, при положение че погребаният се свърже с името на споменатия в сигилия на деспот Слав първо монах, а по-късно „архимандрит господин Павел Клавдиополит, който става по-сетне и владика“[3] между 1210-1220 г.

Едва ли майсторите, достроявали южния зид на църквата, не са знаели за гроба и за високия сан на погребания. Още повече че надзиждането започва от подовото ниво на гробната камера нагоре. Като добавим и много примитивния и прибързан градеж, с нискокачествена спойка на стената точно на това място и ако се изключат като причина някакви строителни или конструктивни съображения за застъпващия гроба градеж, то вероятната според мен причина е предхождащото разбиване и ограбване на гроба.

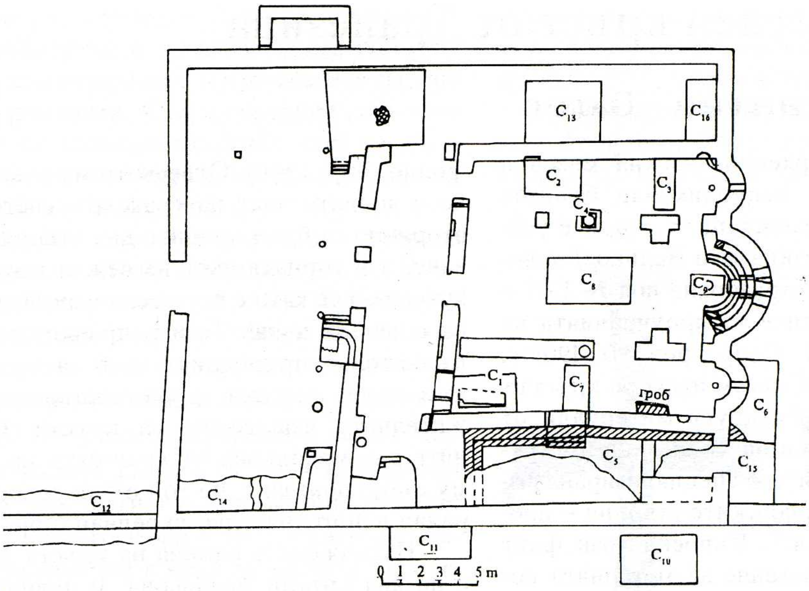

- *Обр. 2. План на църквата*
- *Fig. 2. Plan de l'eglise*

Надявам се този и други въпроси да получат окончателни отговори в предстоящата цялостна публикация на паметника „Св. Никола“ в Мелник. Що се отнася до предмета на настоящото предварително съобщение – епископското погребение, засега не предлагам паралели, тъй като други такива от XII-XIII в. до този момент не са ми известни.

---

[1] Възползвам се от случая да изкажа своята благодарност на ст. н. с. Виолета Нешева за предоставената ми възможност за публикация и за помощта, която ми е оказвала през всичките години на съвместната ни работа.

[2] **P. Perdrizet.** Melnic et Rossno. – BCH, 31, 1907; **Н. Мавродинов.** Църкви и манастири в Мелник и Рожен. – ГНМ, 5, 1933.

[3] **J. B. Papadopoulos, P. A. Vatopedinos.** Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Speleotissa pres de Melenicon. – Сп. БАН, т. XLV, 22, 1933, 3-7; **Ив. Дуйчев.** Из старата българска книжнина, т. II, С., 1944, с. XV, 30-35, 311-314.

Enterrement dans l'église Saint-Nikolas à Melnic

Olja Milanova

(Résumé)

L'église Saint-Nikolas est parmi les plus intéressants monuments archéologiques. Les recherches avaient commencé il y a presque un siècle. Les résultats des fouilles ne sont pas encore entièrement publiés. Il est question dans notre communication préalable, d'un enterrement unique situé dans le diakonikon de l'église. En l'absence d'inventaire tombal, à part les découvertes indiquées, pour interpréter l'appartenance de la personne ensevelie, on peut juger d'après la place de la tombe et la disposition du corps dans la camera tombale. Il est possible cependant que notre découverte s'avère sensationnelle à condition de la relier au nom de Paul Claudiopolite, mentionné dans le sigille du despote Slav d'abord comme moine et plus tard comme „archimandrite monsieur Pavel Claudiopolite qui devint plus tard aussi évêque“ entre 1210-1220.

Процесиен кръст от Трапезица

Константин Тотев

Във фонда на Археологическия музей в София се съхранява непубликуван бронзов кръст с надпис, произхождащ от старите разкопки на хълма Трапезица във Велико Търново. Находката е инвентаризирана под № 1077 и се свързва с материалите от проучванията на френския археолог Ж. Сьор през 1900-1901 г. във Велико Търново[1]. Съвсем наскоро кръстът беше включен, заедно с други материали от старите и нови разкопки на Трапезица и църквата „Св. 40 мъченици“, в специализирана изложба под наслов „Търновските старини – проучвания и проучватели“[2]. Въпреки този факт той се нуждае от почистване на металната повърхност и консервация, каквато досега не е извършвана (обр. 1 $_{а,б}$).

Интересът към тази находка е продиктуван както от възобновените разкопки на хълма Трапезица, така и от обстоятелството, че става въпрос за сравнително добре запазен образец от групата на процесийните кръстове, които рядко се откриват у нас при редовни разкопки. Независимо от всичко това опитът за по-цялостно изследване на известните досега екземпляри от територията на Средновековна България е едностранчив, непълен[3] и е свързан с конкретно включване в обращение на единични паметници[4]. Понякога като критерий за датиране на случайно открити при разкопки кръстове или такива, постъпили от обхождания, дарения и откупки, са сведенията за стратиграфската скала на материалите от съответните райони и обекти[5]. В други случаи се стига до неверни заключения въз основа на анализа на изображенията и на надписите, без да се вземат предвид техниката на изработка, формата, размерите, възможностите за вторичното използване и за по-тясното диференциране на предназначението на тази група паметници на християнския култ[6]. Произходът им е свързан с византийската провинциална и столична култура както през ранно и средновизантийския период, така и особено много през Палеологовия период[7]. Задачата в настоящата работа е само да се включи в научен оборот кръстът от Трапезица, като според възможностите, които предлага находката, се направи опит за датировка и класификация.

Формата на разглеждания кръст насочва към неговия процесиен характер (обр. 2). Той има размери: 45 х 23 х 0,25 см. Отлят е от бронз и изглежда е бил покрит със сребърно фолио (обр. 1 а,б). Отвесното му рамо е счупено в долната част на средекръстието, където вторично са били пробити два отвора за скрепване, а в горната част изглежда е имало пропукване, тъй като е поставена пластина, закрепена с четири нита[8]. Тези поправки, както и допълнително припоеният шип за прикрепване към дълга дръжка, свидетелстват за продължителното използване на кръста. Откършените два медальона от краищата на раменете му също показват, че той е бил сериозно пострадал и допълнително укрепван (обр. 1 а,б).

Издължените рамена на кръста завършват с по два кръгли медальона. В долния край на водоравното му рамо на равни разстояния са пробити шест отвора за провесване на малки кръстчета или други пандантиви, което също потвърждава неговия процесиен характер. Тази практика да се отливат халки или пробиват отвори за закачване на различни кръстовидни висулки е свързана с ранновизантийските процесийни кръстове, какъвто е кръстът от параклиса „Св. 40 мъченици“ в храма на синайския манастир „Св. Екатерина“[9] и този със сирийски произход, съхраняван в галерия „Уолтър“ в Балтимор[10]. След иконоборчеството също могат да се посочат такива кръстове, например тези от колекциите Закос (IX в.), Авероф-Тосица (X в.) и големият кръст от амвона на Великата лавра „Св. Атанасий“ на Атон от X в.[11], на халките на който и сега висят малки кръстчета, както и немалък брой екземпляри, върху рамената на които са пробити отвори със същата цел[12] (обр. 3).

Изобразителното поле от лицевата страна на кръста е украсено с гравирана линия (по контурите на рамената) и кръг, обхващащ средекръстието. Буквите от надписа са разположени центрирано по осите на рамената (обр. 2). Същото обаче не може да се каже за разположението на буквите върху гърба, при основата на кръста. Изглежда дръжката първоначално е била отлята заедно с целия корпус на кръста, но поради счупване по-късно, както вече казах, е припоена друга, желязна дръжка, която е покрила част от надписите в неговата основа.

По размери, форма и украса търновският кръст принадлежи най-общо към една широко разпространена група бронзови процесийни кръстове, краищата на раменете на които завършват с по два малки кръгли медальона; имат средно голям формат (38-40 х 23-25 см) и повечето от тях са без конкретни изображения, а раменатa им са с растителни или геометрични орнаменти. Акцентът в тяхната украса най-вече се пада на композирането и изписването на надписите по рамената. Към тази група се числят кръстовете от колекциите: Закос (899 г.), Авероф-Тосица, произхождащ от Мецово (Х в.), Ропър (Х-ХII в.)[13] и др. (обр. 3).

На челната страна на кръста с уверена ръка е нанесен гръцки надпис – Св. Йоан Предтеча (Продромос) (обр. 2). Буквите от името на светеца са разположени по следния начин: в горната част на вертикалното рамо са поместени първите четири знака на думата О АГНОС – (О АГН), която завършва в лявата част на хоризонталното рамо – ОС, а в гравирания кръг на среднокръстието са поместени първите две букви от името Йоан – НО, докато останалите са разположени в края на дясната част на хоризонталното рамо – АNHC. Епитетът към името О ПРОΔРОМОС е нанесен върху долното рамо на кръста, но последните три букви са покрити от допълнително поставената и вече значително корозирала желязна дръжка. Върху обратната страна на кръста, близо до основата, също се четат няколко букви – Х (Т, Λ, А, М /?/), но изглежда и тук припоеният железен шип отново е покривал останалите буквени знаци и не позволява те да бъдат свързани смислово.

Буквите от надписа са гравирани с една линия, като големината им варира, тъй като е съобразена с разположението на целия текст. Там, където знаците са по-малко, те са изписани по-едро. Освен това сравнително рядката практика да се разделят имената на срички върху този вид паметници според мен е наложена и от други обстоятелства. Изглежда, че гравираният кръг в средекръстието е трябвало да бъде запълнен с образа на светеца, както при голям брой процесийни кръстове от средновизантийския период, но гравьорът може би се е отказал от това намерение, като се е задоволил само да изпише името му.

Сравнителната характеристика на гравировката на надписа има връзка с изписването на буквите върху процесиен кръст от колекция Канелопулос (Х в.): „О АГНОС ПЕТРОС“ и „НОΛНОV“, фрагмента от Метрополитън музей (ХI в.): „А. IωАNNIC О ΘЕ (ОΛОГОС)“, кръста от колекция Ропър (Х-ХII в.) с надпис: „НС-ХС NНКА“ и „А. ВАСIΛЕОС“, както и процесийния кръст от средновековния некропол при с. Караново (Х-ХI в.): „О АГНОС ΔНМНТРIОС“[14] и кръста от с. Ветрен с надпис: „О АГНОС ГЕωРГНОС“ (обр. 5), според нас изработен през ХI в.[15]. Посочените аналогии по отношение графиката на изписване на буквите и начина на гравировка най-общо отнасят кръста от Трапезица в границите на Х-ХI в.

Съдържанието на надписите върху голяма част от процесийните кръстове има молитвен характер, най-често свързан с техните по-

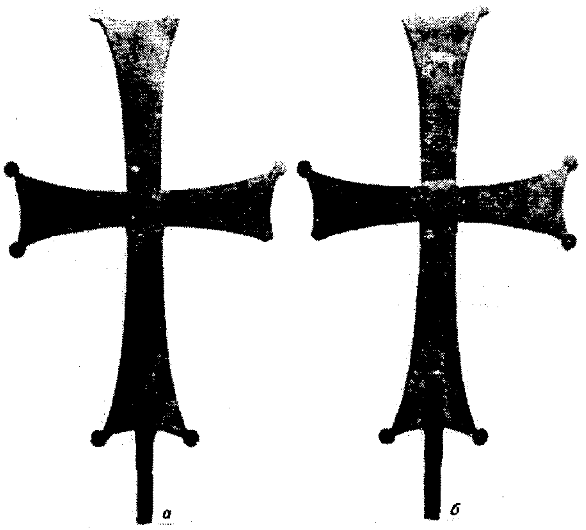

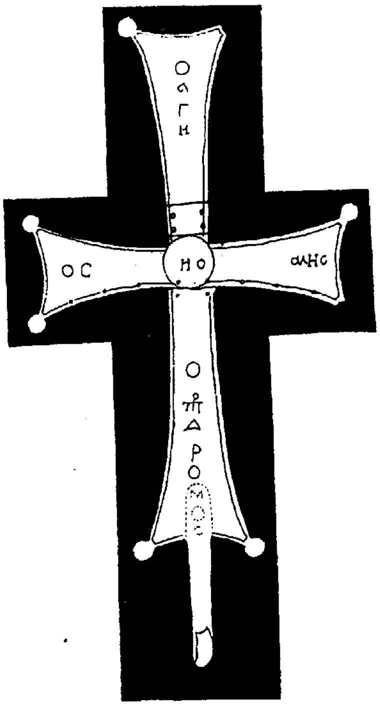

• *Обр. 1 а, б) Процесиен кръст от Трапезица с надпис Св. Йоан Предтеча. Х-ХI в.*
• *Fig. 1 а, б) Croix processionelle de Trapezica avec inscription St. Jean le Prophète. Xᵉ-XIᵉ ss.*

• *Обр. 2. Графична рисунка на кръста от Трапезица*
Fig. 2. Dessin graphique be la croix de Trapezica

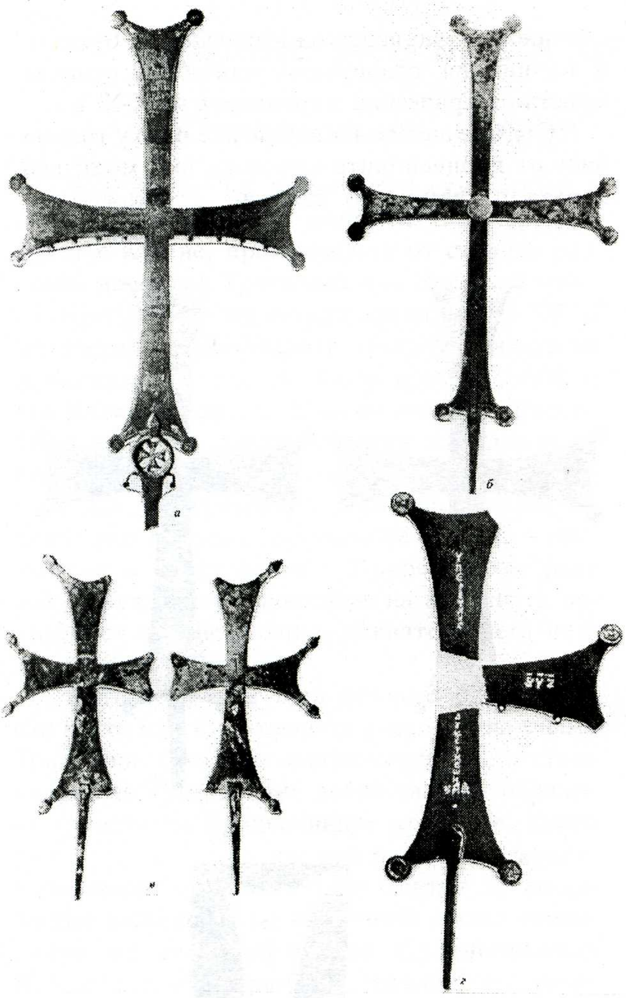

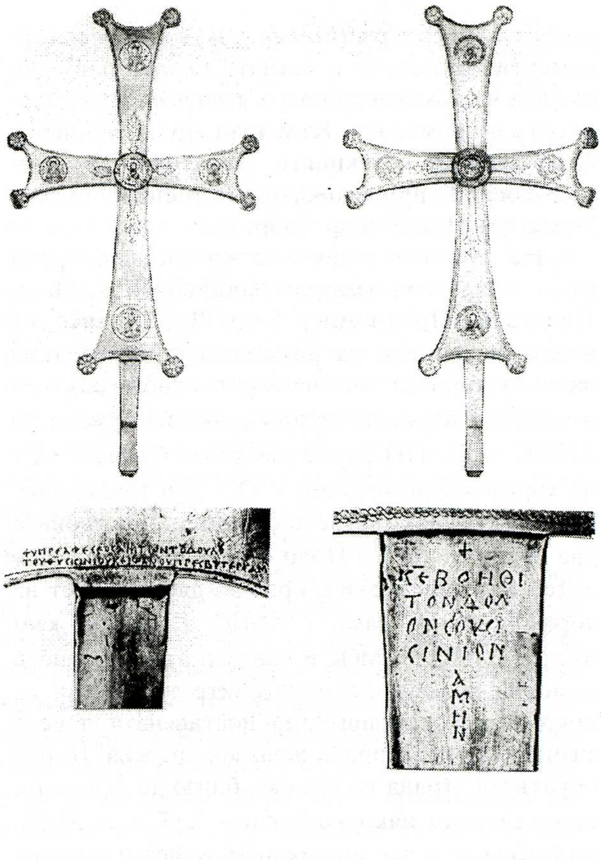

• ***Обр. 3. Византийски процесийни кръстове: а) кръст на Севаст Берислав от Търново; б) кръст от колекцията Канелопулос – X-XI в.; кръст, навершие на хоругва от Тетово – X-XI в.; кръст от колекцията Закос – 899 г.***

• ***Fig. 3. Croix processionelles byzantines: a) La croix de sevaste Berislav de Tarnovo, X^e-XI^e ss. б) La croix de la collection Kanelopoulos. X^e-XI^e ss.; в) Croix, banniere superieure, de Tetovo. X^e-XI^e ss.; г) Croix de la collection Zakos – 899***

• ***Обр. 4. Процесиен кръст от Адрианопол с молитвени надписи, X-XI в.***

• ***Fig. 4. Croix processionelle d'Adrianople avec des inscriptions de priere. X^e-XI^e ss.***

ръчители. Понякога са включени и апотропеични формулировки, различни проклятия, поучителни текстове и конкретни сведения за отделни светски и духовни лица или свързани с тях църковни и манастирски ансамбли. Показателен в това отношение е Адрианополският кръст[16], където са изписани молитвени текстове на поръчителите Сисиний и презвитер Йоан (обр. 4), а надпис на кръста от колекция Закос[17] дава имената на дарителите и точната година на изработка (обр. 3), докато върху посребрения реликвиариен кръст от Женевския музей поръчителят му Леон е изписал посвещение към Св. Архангел Михаил[18]. Повечето от споменатите кръстове имат точно установен византийски столичен произход.

По-трудно можем да съдим за смисъла, който е вложен в надписи върху такива кръстове, където са означени само имената на отделни светци – Св. Петър, Св. Георги, Св. Тодор, Св. Димитър, Св. Архангел Михаил, Св. Василий, Св. Йоан Предтеча (Продромос) и др. Вероятно тези надписи са с посветителен характер, т. е. отнасят се към имената на светци, които същевременно се явяват патрони на техните поръчители, или пък да са били предназначени за храмове, носещи имената на същите светци. Към тази група принадлежи и разглежданият екземпляр, който не е изключено да е бил поръчан и изработен през X-XI в. за някой от множеството храмове във византийската империя, носещи името на Св. Йоан Предтеча (Продромос). В столичния Търновград кръстът най-вероятно е попаднал през XIII или XIV в. по търговски път или като военна плячка. Възможно ми се струва тук, в българската столица, той да е бил закупен вторично и предназначен за някоя от трапезишките църкви, за да се използва отново като кръст при процесии[19].

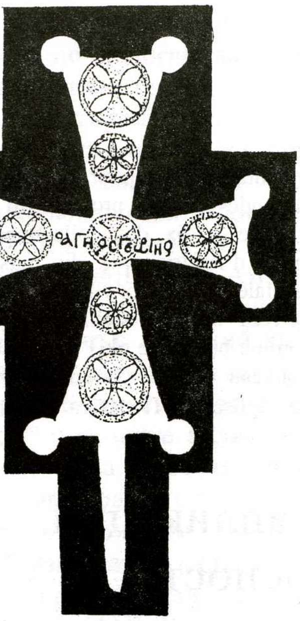

• *Обр. 5. Процесиен кръст- навершие на хоругва от с. Ветрен – XI в. (графична рисунка)*
• *Fig. 5. Croix processionelle-partie supérieure de banniere du vilage de Vetren. XI^e s. (dessin graphique)*

---

[1] В. Нешева. По въпроса за разкопките на Жорж Сьор във Велико Търново през 1900-1901 г. – ГНАМ, т. VIII, С., 1922, 11-12.

[2] Изложбата беше открита през 1994 г. по време на провежданата Национална археологическа конференция във Велико Търново.

[3] Г. Атанасов. Средновековни църковни кръстове от Южна Добруджа. – ИНМВ, 27 (42), 1991, 77-92; Ив. Джамбов. Кръстът като завършек на кубето на средновековната българска църква. – Сб. в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1980, 354-361.

[4] В. Герасимова – Томова. Кръстът на севаст Берислав. – Известия на ОИМВТ, Варна, 1972, т. V, 129-139.

[5] Ив. Йорданов, Г. Атанасов. Средновековен Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 6-8, табл. $XXVI_{78}$.

[6] Г. Атанасов. Цит. съч., 77-83, обр. 1.

[7] K. Totev. Croix de procession de Tarnovo. – Bulgaria Pontica Medii Aevi, VI, 30 mai – 2 juin 1995, Nessebre (sous pres).

[8] Кръстът е съставен от два добре споени бронзови листа, което се забелязва при повредата около средекръстието от опаката страна. Тази двуслойна изработка срещаме и при други подобни кръстове. – Вж: Е. Бацева. Нови археологически материали от Сливен. – Археология, 1964, с. 54, обр. 6; Byzantium. Treasure of Byzantine Art and Culture from British Coll. ed. D. Buckton, London, 1994, p. 159, №. 175; A. Bank, B. Bouvier, I. Djuric, L. Bouras. Etudes sur les croix byzantines du Musée d'art et d'histoire de Genève. – „Genava" N. S. XXVIII, 1980, фиг. 1, 5, 9, 10; J-P. Caillet. La croix byzantine du Musée de Cluny – Rev. du Louvre 38, 1988, 208-217.

[9] K. Weitzmann, I. Sevcenko. The Moses Cross at Sinai. – Studies in the Arts at Sinai. Princeton, New Jersey, 1982, fig. 1.

[10] Ibid., fig. 15.

[11] L. Bouras. The cross of Adrianople. A silver Processional Cross of the Middle Byzantine Period., Athens, 1979, fig. 30, 31; A. Grabar. La précieuse croix de la Lavra Saint Athanase au Mont-Athos. – CA, 19, 1969, 99-125.

[12] Splendeure de Byzance. Bruxelles, 1982, p. 174, Br. 16. 17. 18; L. Bouras. Op. cit., fig. 1, 2; Byzantium..., № 175, 161; Djadovo. Medieval Settlement and Necropolis. – Ed. A. Fol, R. Katincarov, J. Best, N. de Vries, K. Shoju, H. Suzuki. – Tokai University Press 1989, fig. 322-b, c, d; Д. В. Айналов. Церковные предметы и украшения. – В: Абоба-Плиска, с. 289, табл. LVI_6.

[13] L. Bouras. Op. cit., fig. 30, 31; Byzantium..., № 161.

[14] Splendeure de Byzance..., Br. 17; Byzantium..., № 161; М. Кънчев, Б. Борисов. Средновековен некропол при с. Караново, Сливенски окръг. – ИМЮИБ, IV, 1981, с. 50, фиг. 4.

[15] Погрешно е твърдението на Г. Атанасов, че името на Св. Георги се среща често през V-VI в. върху процесийни кръстове с молба за застъпничество, а допускането, че вторичното гравиране на името на същия светец върху кръста от с. Ветрен е било свързано с военната опасност от страна на печенезите, е незадълбочено и съвсем произволно. – Вж: (Г. Атанасов. Цит. съч., с. 82 и 83.) Освен това кръстът не е определен правилно, защото той е процесиен, но е тип навершие на хоругва поради малките си размери. – Вж: M. Ross. Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the D. O. Coll., I, №. 68; K. Keeble. European Bronzes in the Royal Ontario Museum. Toronto, 1982, №. 5; Г. Марiановиħ-Вујовиħ. Крстови. Београд, 1977, кат. № 77-а,б. Несполучлив е и опитът за анализ на палеографията на надписа (Г. Атанасов. Цит. съч., с. 82). Особено за лигатурите ωΡ и ΟΣ авторът неточно констатира, че те се срещат върху византийски паметници – XI-XIII в. Напротив, те се използват и в по-късни паметници (XIV-XV в.), тъй както се употребява и разделеното изписване на буквите, или вариацията на О и ω в името на светеца през същия период (XI-XV в.), така че надали лигатурните съкращения ωρ и ОС се явяват надежден аргумент за датировката на вторичния надпис върху кръста. В: (I. Kalavrezou – Maxeiner. Byzantine icons in Steatite. Wien, 1985, Plates, Pl. 80_{A-9}; Pl. 84_{A-24}). Украсата на Ветренския кръст има връзка с немалък брой подобни византийски екземпляри, повечето с константинополски произход, които са отнесени в границите на X-XII в. Датировката на надписа също трябва да се включи в хронологическия обхват на XI-XII в. Самото изписване на името на Св. Георги, когато обаче не е съпроводено с молитвен текст, може да се търси само в посоки, свързани с патрона на храма, за където е бил предназначен, или с името на поръчителя на кръста, но в никакъв случай при подобни примери не трябва да се акцентира върху застъпничеството на светеца-

воин като покровител при различни военни кампании.

[16]. L. Bouras. Op. cit., fig. 1, 2.

[17] Ibid., fig. 30.

[18] A. Bank, B. Bouvier, I. Djuric, L. Bouras. Op. cit., fig. 6-a, b.

[19] Вторично припоеният железен шип свидетелства за продължителното използване и запазването на процесийния характер на кръста.

Croix processionnelle de Trapezica

Konstantin Totev

(Résumé)

Cet article est consacré a une croix de bronze non publiée de dimensions: 45 x 23 x 0,25 cm provenant des anciennes fouilles de la colline de Trapezica dans la ville de Veliko Tarnovo. Sur ces branches est gravée une inscription grecque: Ο ΑΓΗΟС ΗΟΑΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ. Se fondant sur une analyse comparative par rapport à aux, les dimensions. la technologie, la décoration et la gravure de l'inscription votive, l'auteur rattache le monument considéré 224 une groupe de croix processionnelles byzantines dont pour quelques-unes, il est établi avec certitude qu'elles proviennent de Constantinople. Telles sont les croix des collections Kanelopoulos Roper, la croix d'Andrianople du musée Benaki, etc. Dans la capitale bulgare, la ville de Tarnovo, la croix était arrivée au XIIIe ou XIVe siècle par la voie commerciale, ou bien comme butin. Le plus vraisemblablement ici on l'avait de nouveau utilisée comme croix processionnelle dans une des églises de Trapezica.

Бронзова матрица за апликации от късноантичната крепост до с. Оногур, Добричко

Валери Йотов

Преди няколко години, заедно с други предмети и монети[1], открити случайно при късноантичната крепост до с. Оногур, Добричко[2], в историческия музей в Добрич постъпи бронзов слитък. След почистване стана видно, че неговата лицева страна е обемно изпъкнала над основата и има щитовидна форма, преминаваща през малък кръг в две волути. Върху гладката ѝ повърхност личат вдълбани геометрични мотиви (кръгове, дъги) в различни съчетания. Страничните стени са леко скосени. Обратната страна е с груба, неоформена повърхност (обр. $1_{2,3}$)

Формата и геометричните мотиви насочват към аналогии с много апликации и по-малък брой матрици-модели за тяхното производство. Издателите на такива паметници отбелязват, че типологическата им характеристика се основава на първо място на техниката на изработка и после на формата и украсата[3]. Находката от Оногур подсказва няколко възможности: да е била матрица за изчукване (горещо пресоване) на апликации от тънки пластини от цветни метали[4]; модел за отпечатване върху глина или друг мек материал, където се отливат матрици-модели или апликации[5]; полуфабрикат на матрица-модел или апликация. Независимо че обратната страна е неоформена, струва ми се, че определянето на находката като матрица е правдоподобно. Подобни матрици за производство на апликации за ремъчни украси са известни от гробове в аварски некрополи от Средния Дунав[6], от византийския Херсонес на полуостров Крим[7], една се намира в Киевския исторически музей, с неизвестно местонамиране[8]. От България бяха публикувани две такива от Преслав[9]. Според Й. Вернер[10] и Д. Ласло[11] собствениците им са били странстващи ювелири, които продават своята продукция в различни райони. В същото време откритите в Херсонес матрици подсказват, че производството на апликации е било съсредоточено и в значителни градски центрове[12]. За отбелязване при нашата находка е, че повърхността на лицевата страна е изтрита като след дълга употреба. Скосените странични стени са помагали за по-лесно сваляне на готовата продукция. Различните възможности не променят същността на находката: тя е служела за производство.

Произведените от такива матрици апликации, наричани хералдически[13] или масковидни[14], са разпространени на огромна територия от Предна Азия, през Северен Кавказ, Причерноморските степи, Крим и Византия до Средния Дунав и се датират най-общо в VI-VII в.[15] Авторите, занимаващи се с този вид украси за колани, правят опити за по-прецизна датировка на типовете и източниците за тяхното разпространение. Според типологията на А. Айбабин апликациите с такъв силует на формата и мотиви се отнасят към т. нар. „Т“-образни апликации за хералдически набори, от които той различава осем варианта[16]. А. Айбабин споделя всъщност мнението на А. Амброз за разпространението на този тип ремъчни украси от средата на VI в. във византийската армия и сред федератите, откъдето навлизат като мода в обширните пространства на Евразия[17]. Типът на „Т“-образните апликации от България е известен с една сребърна апликация от ремъчната гарнитура от Садовец[18] и златна апликация от съкровището при Ак-Алан[19]. Трета, много близка като изображение върху щита, е и сребърната апликация от Ветрен, Силистренско (обр. 1_4)[20]. Гарнитурата от Садовец се датира в края на VI – началото на VII в.[21] Съкровището от Ак-Алан е било укрито при аварското нашествие към Константинопол от 626 г.[22] Ранновизантийското селище при Ветрен загива в първите десетилетия на VII в.[23] Тези находки са лети. В обобщаваща студия за масковидните апликации П. Сьомоги подкрепя с нови данни мнението на Н. Фетих и Д. Чалани, че пресованите апликации са продължение на летите (т. е. те са по-късни). Според него аварите от Карпатския басейн в края на VI – началото на VII в. вече не са произвеждали апликации чрез отливане[24]. Публикуваните досега два модела-матрици[25] и нашата матрица не са достатъчно основание да се смята, че и по нашите земи се наблюдава в същото време подобно явление. Летите апликации от различни типове и варианти от това време в България са много повече[26], а пресовани не са ни известни.

На лицевата страна на находката не е трудно да се открият стилизирани черти на човешко изображение (обр. 1_1). В тази връзка любопитна е математическата процедура при анализа на изображенията на ремъчните украси с отчитане на характера и степента на стилизация, приложена от В. Ковалевская. Имайки предвид като отправна точка средата на VI в. (времето на появата на тези украси), когато изображението е имало лесно опознаваемо сходство с човешкото лице, авторката достига до извода, че редуцирането (до запазване на две-три позиции) на изображението е характерно за началото на VII – до средата на VII в., а запазването на една, рядко две позиции, е характерно за втората половина на VII в.[27] Нашата находка има добре личащи три позиции.

Смятам, че откритата в късноантичната крепост до с. Оногур матрица за апликации за ремъчни украси се датира в последните десетилетия на VI – първото десетилетие на VII в. От това време са и последните монети от крепостта на имп. Маврикий (582-602)[28], която е била напусната след рухването на организираната защита на долнодунавската граница в самото начало на VII в. Макар и случайна находка, матрицата показва местното производство на тези така разпространени колонни украси през късноантичната епоха.

---

[1] Находката е заведена под № $А_а$ 2541 и е донесена заедно с железни сечива, върхове на стрели и монети.

[2] Смята се, че крепостта е от късната античност. Вж: Л. Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., 1972, 52-53. Последните изследвания показват живот и през II-III в. Вж: С. Торбатов. Монетна находка от Оногур, Добричко. – ИНМВ, 26(41), Варна, 1990, с. 53.

[3] P. Somogyi. Tipologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. – Archaeologia Austriaca, LXXI, 1987, p. 124.

[4] Технологичният процес е описан в: Ст. Витлянов. Бронзови модели-матрици за колонни украси от Преслав. – Преслав, 4, С., 1993, с. 170.

[5] По-разпространеният термин е „матрица“, макар да е отбелязано, че същите могат да се използват и за отпечатване: А. И. Айбабин. О производстве поясных наборов в раннесредневековом Херсоне. СА, 1982, № 3, с. 194.

[6] N. Fettich. Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn. Archaeologica Hungarica, t. Iq 1926, taf. IV; Z. Vinski. Kasnoanticki strosjedioci u Salonitanskoj regji prema arheoloskoj ostavstini predslavenskog supstrata. – Vjesnik za arheologÿu i historÿu dalmatinsku. LXIX, 1967, Split, 1974, tabl. $XXIII_2$.

[7] А. И. Айбабин. Цит. съч., 190-198.

[8] Б. А. Рыбаков. Древние русы. – СА, XVII, 1953, с. 23, рис. 7_6.

[9] Ст. Витлянов. Цит. съч., 166-172.

[10] J. Werner. Zur Verbreitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten. – Antikvariskt arkiv, t. 38q 1970, 71-74.

[11] G. László. The Art of the Migration Period. Budapest, 1974, p. 76.

[12] А. И. Айбабин. Цит. съч., с. 196.

[13] Така ги наричат: А. К. Амброз. Хронология

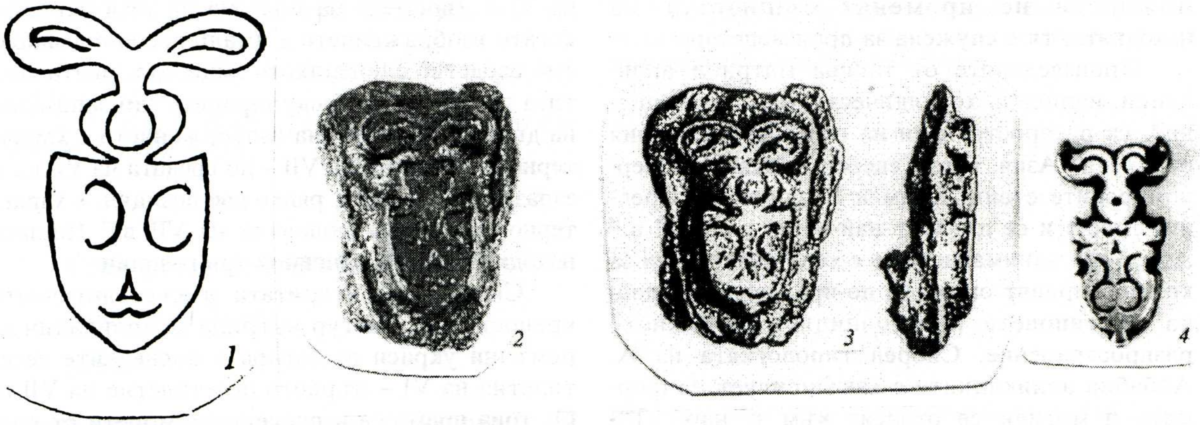

• *Обр. 1 $_{1, 2, 3, 4}$. Бронзова матрица от с. Оногур*

• *Fig. 1 $_{1, 2, 3, 4}$. Moule de bronze du village Onogur*

Matrice de bronze pour applications de la citadelle de la basse Antiquité près du village d'Onogur, dans la region de Dobrič

Valeri Jotov

Résumé

On publie une matrice de bronze pour applications qui appartient au type „heraldique" ou bien „de forme de masque" et qui fut répandu en Asie Mineure, Caucasie de nord, en Byzance et d'autre part. Elle se comporte vers la fin du VI – la première décennie du VII^{e} siecle.

древностей Северного Кавказа V-VII вв. М., 1989, 61-62; А. И. Айбабин. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. Материалы по археологии, истории и етнографии Таврии I. Симферополь, 1990, с. 52.

[14] P. Somogyi. Op. cit.

[15] А. К. Амброз. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. СА, 1971, 2, 118-123; А. И. Айбабин. Цит. съч., с. 57.

[16] А. И. Айбабин. Цит. съч., 52-57.

[17] А. К. Амброз. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII в. – Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. М., 1981, с. 16.

[18] S. Uenze. Die Spatantiken Befestigungen von Sadovec. – MBVF. Band 43. München, 1992, taf. 11_8.

[19] Н. Мавродинов. Българската художествена индустрия. – Мадара II, 1936, табл 231.

[20] Г. Атанасов, И. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, 19-20, табл. II_3.

[21] I. Welkov. Eine Gotenfestung bei Sadovetz (Nordbulgarien). Germania, 19, 2, Berlin, 1935, 157-158.

[22] Й. Юрукова. Съкровището от Акалан. – Нумизматика и сфрагистика,

[23] Г. Атанасов, И. Йорданов. Цит. съч., с. 48.

[24] P. Somogyi. Op. cit., p. 148.

[25] Ст. Витлянов. Цит. съч.

[26] Във фондовете на музеите в страната има непубликувани апликации от тази група.

[27] В. Б. Ковалевская. Традиции прорезных поясов в памятниках Кудыргинского типа. КСИА АН СССР, 199, М., 1990, с. 40, 42.

[28] С. Торбатов. Цит. съч., с. 53.

Критика и рецензии

За най-новите проучвания в Ескус

Удоволствие за всеки учен представляват случаите, когато по-видни негови колеги обърнат внимание на работата му. В този смисъл не мога да отрека удовлетворението си от рецензията на проф. Т. Иванов, посветена на две мои предварителни съобщения, публикувани в списание „Археология", 1996 г.[1]. Допълнително основание за моя интерес към мнението на проф. Т. Иванов са онези седемнадесет години, през които имах удоволствието да работя в колектива, който проучва римския град Улпия Ескус, под неговото вещо ръководство. С благодарност приемам признаването ми като познавач на въпросите за римската керамика, както и оценката за ценността на детайлните ми наблюдения при най-новите археологически разкопки[2].

В същото време смятам, че началният етап, в който се намира работата по създаване на цялостна стратиграфска система за проучването на римското селище в м. Градището при с. Гиген, община Гулянци, Ловешка област, неизбежно създава благоприятна почва за разговори около уточненията ѝ[3]. Всъщност на това са посветени усилията на научния колектив след 1989 г.[4]. Ние приемаме, че изследванията по метода на В. Добруски (разкрил две големи обществени сгради на Форума – резултатите от тези разкопки не са публикувани), на А. Фрова (разширил проучванията върху сграда извън крепостните стени и направил неуспешен опит за откриване на източната порта на Ескус I) и Т. Иванов (допринесъл за изясняването на топографията на римския град – проучване на Форума и храмовете на Капитолийската троица в северния му край, храма на Фортуна, гражданската базилика, сградата с мозайката „Ахейци", както и голям сектор с обществени бани, магазини и други сгради в югоизточната част на римската колония, западната порта на Ескус I, източната и северната на Ескус II и др.)[5], са осигурили много солиден фундамент за по-нататъшните проучвания и особено за неговата история от периода II-IV в. Натрупването на достатъчно археологически данни от почти вековните разкопки създава вече условия за целенасочена работа по изработването на цялостна и детайлна стратиграфска характеристика на Ескус. И тук възниква въпросът за първоначалния период на обитаване на мястото, на което е издигната в началото на II в. от н. е. римската колония Улпия Ескус. Масивните останки от строителството на римския град не дават възможност за проучвания върху големи площи, поради което бяхме принудени да се ориентираме към сондажния метод на разкопаване.

Резултатите от методически обогатения начин на проучване са налице. Целта на съобщението ми от 1989 г.[6], както и на двете предварителни публикации, които проф. Т. Иванов е бил любезен да прочете, бе час по-скоро тези резултати да станат достояние на специалистите, които се занимават с антична археология у нас[7]. Подробна интерпретация на основния дял от археологическите данни от най-новите проучвания, разбира се, бе невъзможна без консултации с изследователи на други сектори от Римския лимес в чужбина, където проучванията на ранноимператорския период са много по-напреднали. Ето защо се погрижих да направя материалите от последните проучвания достояние на най-авторитетни научни форуми, занимаващи се с интересуващата ни проблематика[8]. Най-малкото, което може да се каже по този въпрос, е, че те събудиха жив интерес сред познавачите на римските древности, чиито препоръки ми бяха от извънредно голяма полза. Благодарение на това стана възможно обобщението на основните резултати от изследванията в книгата „Castra Oescensia. Ранноримският легионен лагер при устието на р. Ескус" с автор Г. Кабакчиева. Основните идеи и преди всичко тезата, че под римската колония Улпия Ескус се намират останките от първоначалния постоянен лагер на V македонски легион от I в. от н. е. са публикувани вече в сп. „Germania"[9]. Не се съмнявам, че при проявения интерес проф. Т. Иванов лесно би могъл да се запознае с изброените публикации и да се убеди, че техническите грешки от предварителните публикации там вече са отстранени. За мен и колегите ми остава удовлетворението, че по основните въпроси около датировката на строителните хоризонти от ранноимператорския период той бе любезен да изрази съгласието си. Колкото до характера на ранното селище, то при едно по-добро запознаване с публикуваните находки от най-новите разкопки и по-специално тези от групата „millitaria“, както и останалите аргументи, той определено би преодолял съмнението си в това, че под масивните градежи на Colonia Ulpia Oescensium лежат именно останките от най-ранния легионен лагер (castra stativa), открит в тракийските земи. За нас остава и удивлението защо след като му е толкова добре известно, че локализацията на този лагер „... трябва да се аргументира с повече веществени доказателства, като например градоустройство, локализиране на принципиата, валетудинариума, хореумите...“ и т. н.[10], до този момент той не ни е запознал с авторитетното си мнение по въпроса. В книгата вече изказах мнение за евентуалното разположение на принципиата[11], но повече по тези въпроси може да се каже едва след провеждането на нови разкопки.

Относно уточненията, които се опитваме да постигнем при изследването на строежите на колонията и възникналите на същото място средновековни селища, си давам сметка, че най-важното все още предстои. Бъдещето ще покаже дали археологическата интерпретация трябва да се основава върху разпръснати фрагменти от надписа или върху данните от топографията, стратиграфията и архитектурата. За мен е несъмнено, че при вече установените археологически факти за строителните хоризонти от различни сектори в м. Градището край с. Гиген, всеки пореден археологически сезон ще носи нови и интересни за обекта резултати и находки, т. е. ще създава и нови възможности за прецизиране на хронологията. Убедена съм, че работата на колектива, който се занимава с проучването на Улпия Ескус, и в бъдеще ще предизвиква интерес у познавачите на Античността, сред които заема толкова видно място уважаваният от мен проф. Т. Иванов.

Гергана Кабакчиева

---

[1] Г. Кабакчиева. Към въпроса за стратиграфията на Улпия Ескус (по данни от археологическите проучвания през 1989 г. – ГНАМ IX, 1993, 85-94; Археологически данни за ранноримската история на Улпия Ескус. – III Международен симпозиум „Кабиле. Поселищен живот в древна Тракия“, Ямбол, 1994, 148-170 (рецензия). – Т. Иванов. Археология, 1996, № 3. с. .

[2] Пак там, с. 3 и 6.

[3] Например у А. Балканска. Вносна terra sigillata от Ескус. – Археология, 1990, № 4, 26-27, изрично е посочена предимно топографската насоченост на разкопките през 70-те години на нашия век и липсата на данни от сондажни проучвания. Допълнителен аргумент в полза на становището ни за изоставането в тази насока е и обстоятелството, че от двадесет сигилатни фрагмента тя е принудена да включи в каталога си единадесет, без да посочи не само дълбочината, на която са открити, но и без ситуиране на точното им местонамиране в план-квадратната мрежа.

[4] Г. Кабакчиева, Р. Иванов, Ев. Генова, Хр. Попова, Т. Ковачева, М. Аспарухов, С. Лазарова, П. Бънов. Разкопки в Улпия Ескус. – Археологически открития и разкопки, Ловеч, 1991 (за 1990 г.), 85-89.

[5] Т. Иванов, А. Фрова. ИАИ, XVII, 1950, с. 34-58; Проучвания върху топографията и градоустройството на Ескус. – Археология, 1975, № 1, с. 1.

[6] Г. Кабакчиева, Р. Иванов, Т. Иванов, Е. Генова, Х. Попова, Т. Ковачева, С. Лазарова, М. Аспарухов, П. Бънов. Разкопки в Улпия Ескус през 1989 година. – Археологически открития и разкопки, Кюстендил, 1990 (за 1989 г.), 72-74.

[7] Г. Кабакчиева. Към въпроса за стратиграфията на Улпия Ескус. – ГНАМ IX, 1993, 85-94; Археологически данни за ранноримската история на Улпия Ескус. – III Международен симпозиум „Кабиле. Поселищен живот в древна Тракия“, Ямбол, 1994, 148-170. Ръкописът на първата от тези публикации бе предаден за печат през 1990 г. и забавянето на отпечатването му не е по вина на автора. Непредубеденият читател лесно би забелязал прецизирането на редица формулировки и съжденията при сравняването на двете работи. Не случайно забележките на проф. Т. Иванов са предимно филологически и са насочени в по-голямата си част към по-ранната публикация.

[8] G. Kabakcieva. Fruehroemische Militaerlager bei der Oescusmuendung und die Entstehung der Provinz Moesien. – Acta, XVI International Limeskongress, Niederland, 1995 (im Druck); Versorgung mit Keramik der fruehroemische Militaerstuetypunkten an der Unterendonau im 1. Jh. n. Chr. – Acta RCRF, XX International Kongress fuer roemische Keramik, Jork, 1996 (im Druck).

[9] G. Kabakcieva. Fruehroemische Militaerlager in Oescus (Nordbulgarien). Ergebnisse der Ausgrabungen 1989-1993. – Germania, 74, 1996, № 1, 95-117.

[10] Т. Иванов. Археология, 1996, № 3 (рец.)

[11] Г. Кабакчиева. Castra Oescensia. Ранноримският легионен лагер при устието на р. Ескус. С., 1996.

А. БОНЕВ, Г. АЛЕКСАНДРОВ, БАГАЧИНА. СЕЛИЩЕ ОТ КЪСНАТА КАМЕННО-МЕДНА ЕПОХА И ТРАКИЙСКИ КУЛТОВ ЦЕНТЪР (III-I хилядолетие пр. Хр.). Монтана, 1996, 184 стр.; 105 образа и 47 табла.

В глава 1 (с. 6-21) на монографията се разглежда селището от късната каменно-медна епоха. В югоизточната част на заселения хълм Багачина са документирани от разкопвачите 4 строителни хоризонта, които въз основа на открития материал с близки паралели в Телиш се отнасят от авторите към четвърта фаза на комплекса Криводол-Сълкуца-Бубани. Фазата се определя в някои български праисторически периодизационни системи като първи етап от финала на медната епоха или първа фаза от т. нар. преходен период. Според публикувания материал посочената фаза е горната хронологическа граница на селището. В справката на Мери Ковачева (с. 61-64) данните за археомагнитно датиране са близки до тези от Телиш II-IV (Телиш I-III по старата периодизационна система) (с. 97, рис. 1). Незначителната запазеност на селищните останки не е дала възможност за по-цялостна негова характеристика, но авторите са се опитали да извлекат максимална информация за селището. Интерес представлява врязаният орнамент в техниката на фалшивия шнур върху открита стенна замазка, който е близък до графитна орнаментация върху керамиката. Авторите функционално разграничават „работилница" за кремъчни оръдия на труда от най-долния хоризонт въз основа на откритите многобройни артефакти и „ритуален дом" или „храм", в който са намерени две масивни маси от глина. В отделна част е предложена типология на керамиката, която е въз основа на възприетата схема тип-вариант. От теоретична гледна точка тази схема е дискусионна поради липсата поне на класификационна единица „група", с включването на която някои от т. нар. варианти всъщност ще представляват типове. Трябва да се има предвид обаче, че авторите предлагат първата по-разгърната типология за керамиката от комплекса Сълкуца-Криводол-Бубани от територията на България, която явно тепърва ще бъде допълвана и вероятно преработвана. Откритите култови предмети включват: масички, столче, модел на пещ с две зооморфни змийски глави, антропоморфни и зооморфни статуетки, разгледани като извор за духовния живот на населението от селището Багачина.

Глава II (с. 22-50) включва анализ на резултатите от разкопките, датировка и интерпретация на материалите от култовия център от III-I хил. пр. Хр, който „започва да функционира на етапа на Магура-Коцофени" (с. 26). Може да се уточни, че според обнародваната информация става дума не за началото на раннобронзовата епоха (с. 6), а за нейната последна (трета) фаза (РБЕ II), която има редица паралели в горните хоризонти на селището Градец, Видинско. Според авторите, в Багачина липсват следи от селище от РБЕ, а раннобронзовият керамичен материал е от разрушени ями от по-късни такива. Може би в бъдеще ще бъдат публикувани точни стратиграфски данни за по-цялостното изясняване за началото на култовия център, който продължава и съществува през РБЕ III. От този етап на РБЕ са откритите остродънни чаши, каната с пъпчеста дръжка и др. Границата между третото и второто хилядолетие пр. Хр. (с. 26) може да се приеме само като горна хронологическа граница на остродънните чаши, тъй като според стратиграфските данни от Юнаците и Разкопаница те са характерни за целия трети етап на РБЕ. Фактът, че се откриват все още малобройни находки извън ареала на култура Юнаците, според мен дава основание да се предположи, че култовият център в Багачина е възможно да е имал надрегионално значение и да е бил познат на населението от култура Юнаците, показвайки един от пътищата за разпространение на силното влияние в керамиката през РБЕ III от Горнотракийската низина в различни области на Северна България. Авторите достигат в заключението на глава II до допускането, че е възможно чашите да са импорт от „западномаришката долина". Откритията в Горнострямската долина в началото на 90-те години показаха, че остродънните чаши са характерни и за тази област през РБЕ III. Следователно възможно е да се допуснат преки или опосредствени контакти на Северозападна България със Западна Тракия вече с два от нейните центрове – както Горномаришкия басейн (по р. Тополница), така и с Горнострямския басейн (по р. Стряма или през проходите на Стара планина). Наличието на паралели в керамиката между култура Юнаците и култура Коцофени теоретически не може да изключи долна хронологическа граница на тези контакти още в периода на култура Коцофени. Заслужава внимание и изводът, че ритуалните ями продължават под друга форма традициите на култовите практики от късната каменно-медна епоха (с. 26). Обособеният през РБЕ II култов

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

център в Багачина от носителите на култура Коцофени представлява аспект на разгърната ритуална дейност, свързана според мен с култа към плодородието, която се документира главно в селищната археология. Тези ритуали явно са характерни за балканските раннобронзови култури, чиято идеология се свързва с индоевропейски племена на Балканите. Паралелите с обредите от предраннобронзовата епоха са вероятно само типологични.

Във връзка с откритите по-късни раннобронзови материали бих отбелязала, че все още няма утвърдена теза за културната принадлежност на материалите от РБЕ III от Северозападна България. Самото тяхно документиране в Багачина представлява важен принос, тъй като РБЕ III е един от най-слабо проучените праисторически етапи в този регион. Авторите въвеждат ново понятие „културен комплекс Глина III – Шнекенберг – Бубани III“, свързвайки по този начин културното развитие на Северозападна България със западните Централни Балкани, от една страна, от друга – с Олтения, централните части на Източнодолнодунавския басейн и Трансилвания. За съжаление, въпреки че е много популярна, култура Глина е все още слабо проучена в Долнодунавския басейн както на територията на Румъния, така и в Северна България. От своя страна, материалите от Северна България се различават от севернодунавските главно поради силното влияние в керамичното производство от Горнотракийската низина.

През РБЕ III за целия Карпато-Балкански регион е характерно намаляването на инкрустираната керамика (с изключение на култура Марош от югославски Банат) и тази обща тенденция намира отражение във формирането на специфични керамични стилове, включващи редица общи форми. В Багачина е открита нова керамична форма за Северозападна България – кама с приземисто тяло и лентеста вертикална дръжка с малка пъпка, но малобройната публикувана информация за съжаление не може да реши все още ключовите проблеми на РБЕ III в Северозападна България.

Отсъствието на материал от първата половина на II хил. пр. Хр. показва, че през средната бронзова епоха култовият център Багачина не е съществувал. Твърде малоброен е според авторите и материалът от късната бронзова епоха. Следователно според наличните данни той не е функционирал през цялото II хил. пр. Хр. Авторите предполагат, че центърът е останал извън „интересите“ на къснобронзовата „речна цивилизация“ от културата на инкрустираната керамика, чийто голям проучен некропол (Орсоя) е само на 25 км северозападно от Багачина.

Специална част (с. 26-39) представя най-богатия засега публикуван керамичен материал от ранната желязна епоха от Северозападна България. Авторите определят ранножелязната епоха като първи период от разцвета на култовия център на Багачина. Открита е и публикувана типична за култура Басараб инкрустирана керамика и неинкрустирани съдове, както и чаши с „рогати“ дръжки, датирани между края на хоризонта с букел-керамика и началото на култура Басараб. Специален интерес представлява егейската импортна керамика (с. 33-37), която е датирана в VIII-VII в. пр. Хр. Нейното присъствие в Багачина се интерпретира като археологическо доказателство на древногръцката легенда за похода на аргонавтите, още повече че местността се намира само на 10 км южно от голямата водна комуникационна артерия в древността – р. Дунав. Съдът с три конусовидни букела върху вътрешната страна на дъното, към които се спускат четири симетрично разположени релефни ръба, се свързва с орфическия култ и орфическта доктрина.

Към късната желязна епоха се отнасят най-многобройните и впечатляващи според авторите находки от Багачина (с. 39-50). Ямите от този период са с пресечено-конусовидна или крушовидна форма, имат дълбочина до 3 м и максимален диаметър 2,50 м. Стените им са били измазвани с глина, а на дъното е бил пален огън. Характерна особеност на ритуала са камъните, които са откривани като долна и горна запечатка. Част от даровете са със следи от огън, а металните предмети – оксидирани. Ритуалът се определя като синкретизъм между соларния култ и култа към мъртвите и представлява според авторите доказателство за разпространението на орфизма сред трибалските племена. Независимо от широката практика на ритуални ями в Древна Тракия, особено през V-III в. пр. Хр., характерно за ямите от Багачина е, че те не са свързани нито с надгробна могила, нито със селище. Авторите предполагат, че може би са най-ранните не само в българските земи, но и в цяла Югоизточна Европа. В същото време те дават важни писмени извори от гръцки и римски автори за изкопавани в древността ритуални ями, в които са поставяни дарове (с. 41).

Огромният късножелезен материал от IV-I в. пр. Хр. е представен по групи, като основно внимание е отделено на керамиката, включваща и вносни съдове – мегарски чаши. Металните предмети са разгледани по-обобщено като: монети, фибули, ножчета, потички за отливане на метал и др. Може само да се съжалява, че липсва каталог на находките. Краят на функционирането на култовия център се свързва в монографията с налагането на нови религиозни доктрини от римляните в края на I хил. пр. Хр., които са изместили орфическата концепция.

Кремъчната колекция от Багачина е публикувана в приложение К. Кънчев и И. Начев (с. 64-75). Остеологичните данни са обработени и обнародвани от Л. Нинов (с. 76-96).

Проведените през 1981-1991 г. разкопки в м. Багачина при с. Сталийска махала, област Монтана, бяха предмет на постоянен интерес от специалистите в процеса на проучването на обекта, тъй като в разкриваните ритуални ями се откриваше богат материал от различни култури от III-I хил. пр. Хр. Обнародваните от А. Бонев и Г. Александров резултати от разкопките скоро след приключването им дават възможност за включването в съвременните изследвания на важен изворов комплекс, който тепърва ще бъде предмет на първостепенен научен интерес от праисторици, траколози и античници. Аргументираните хипотези относно ритуалните практики, документирани в култовия център Багачина, представляват нов принос към археологията на култа в Древна Тракия.

Лолита Николова

И. ПОПОВИЋ. РИМСКИ НАКИТ У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ У БЕОГРАДУ.

Београд, 1996, 202 с. и каталог

В поредицата „Антика“ на Народния музей в Белград през 1996 г. излезе една интересна в много отношения публикация, посветена на колекцията римски накити от известната югославска археоложка Ивана Поповић. Тя е утвърден специалист и отличен познавач на римското ювелирство.

Тази монография се явява естествено и очаквано продължение на нейните предишни изследвания за пръстените, гемите и камеите от колекциите на Народния музей в Белград. Авторката използва както известни вече трудове относно този проблем, така и нови изследвания, което прави нейното проучване изключително ценно. Тя се позовава на публикации за накити от провинциите Долна Мизия и Тракия, с което доказва връзките на ателиетата през разглеждания период.

„Римският накит в Народния музей в Белград“ се състои от предисловие, увод, история на сбирката, групи и типове златни накити, произход на формите, регистър на находищата и каталог. Текстът е илюстриран с шест таблици с графични рисунки, една карта и каталог на разглежданите накити. Приложена е също така и богата библиография на актуалната литература по въпроса.

Рецензираната монография включва 170 златни накита, разделени на групи и типове, анализирани стилово и типологически и подробно категоризирани. Датировката на накитите, които са главно случайни находки, е направена въз основа на съпоставка на находки от затворени гробни комплекси от дунавските провинции и Галия.

В краткия увод авторката отбелязва, че сребърните накити не са предмет на нейното проучване, тъй като по начина на изработка се отделят от корпуса на римските накити. Според нея те са силно повлияни от предримските традиции на Балканския полуостров и са предмет на отделни нейни изследвания.

Колекцията златни обеци, която тя разглежда, съдържа сто екземпляра и представя основните форми, характерни за дунавските провинции на Римската империя. Според начина на закопчаване те се делят на два основни типа: отворени или затворени халки, които водят началото си от I век, и такива с S-овидна кукичка. Последният тип е разделен на шест подтипа въз основа на формата на щита и неговите допълнителни елементи. Тази форма започва да се разпространява от началото на II век, но продължава и през III век. За целта Ивана Попович ползва богатите находки от некропола на Виминациум, а също и обеци от провинциите Долна Мизия и Тракия. Използването на материали от споменатите провинции показва, че съществува значително сходство в продукцията на локалните центрове за изработка на накити.

От накитите за врата в колекцията на Народния музей в Белград се пазят три верижки, петнадесет огърлици и десетина медальона. Типологическо-хронологическият анализ, въпреки че става дума за случайни накодки, предлага основни данни за използването на огърлиците на тази територия, както и за промените в стила и модата през този период.

Източните влияния, за които говори авторката, се забелязват и в съчетаването на камък и метал при изработката на огърлиците. Важно е да се спомене, че някои типове огърлици, намерени в Долна Мизия, не са застъпени в белградската колекция. Като например изящната огърлица от Николаево, съставена от три верижки, които са направени от гъсто преплетена тел (тип истмион) с медальон с вградена монета. Интересно е, че тройният тип преплетена верижка е известен от Дворското съкровище в Сърбия, но е направен от сребро. Не е ясно неговото предназначение, но един бегъл поглед позволява да се правят аналогии с по-ранния накит от Букьовци.

Авторката не отделя закопчалките като хронологически белег, въпреки че те дават възможност за проследяване развитието на някои форми. Липсват змиеобразни или лотосообразни закопчалки, познати от Николаево и Чаталка.

Интересно е, че херкулесовият възел при огърлиците, един типично източен мотив, не е известен от територията на Сърбия.

Авторката обръща голямо внимание на медальоните с камеи, специфични за римското ювелирство. Повечето от тях имат близки паралели с медальоните от Рациария, Дуросторум и Херсонес. Те навлизат в модата от средата на II век и масово се използват през III век.

Фибулите в представената колекция са застъпени с два типа: издължени плочести фибули с удебелен лък във форма на тръбичка, чиито кухи части имат форма на пелта, и кръстовидна фибула. Авторката посочва, че кръстовидната фибула принадлежи към тип I според класификацията на Келер, тоест тя е най-ранен тип кръстовидна фибула от Сърбия.

Гривните от тази колекция са групирани в три основни типа: гривни от тордирана тел с тубулуси в краищата, кухи гривни с полигонално сечение и двусъставни гривни от дърво, покрити със злато. Тордираната гривна от съкровището от Бела Река, включена в разглежданата колекция, представлява специфичен вариант. Тя се отличава с филигранната и гранулирана украса на краищата, унаследена от елинистическото ювелирство. Най-близки аналогии са николаевските гривни. Вторият тип е необичаен и носи белези на локалното ювелирство. Двусъставната гривна, изработена от дърво със златна обковка, е правена по елинистически образец. Близки аналогии се срещат в Рациария и Николаево. Този тип гривни не са широко застъпени в балканските провинции.

Може би най-интересна е главата за произхода на формите и стила на накитите. Според Ив. Попович през римската епоха на Балканския полуостров се произвеждат автохтонни накити, създадени чрез трансформация на културните импулси на гръцкия културен кръг. Гривните от съкровището Бела Река показват, че еднакви форми са изработвани и от злато, и от сребро. Ивана Попович пише, че златни халки с преплетени краища се появяват в сръбското Подунавие още през I век, но броят на сребърните аналози е значително по-голям. Според авторката сребърните екземпляри имат източносредиземноморски произход и принадлежат към хоризонта на дакийските съкровища. Интересно е, че някои форми златни украшения, които не са застъпени сред сребърните накити, говорят за трансформация на елинистически образци. Става дума преди всичко за фрагменти от златни венци от Улпияна (дн. Грачаница).

Ив. Попович констатира, че техниката на рязано злато, opus interassile, не се среща често в екземпляри от Горна Мизия. Тя отбелязва и стилова прилика с медальоните с камеи на територията на двете Мизии и Тракия и застъпва тезата, че много от камеите, намерени във Виминациум (дн. Костолац), са били произвеждани на същото място. На с. 58 авторката се присъединява към изказаното вече мнение, че ювелирни ателиета е имало в Нове и Рациария, но в заб. 357 на същата страница тя допуска хипотетичен внос на накити от Виминациум. На авторката е останала неизвестна статията на Ал. Милчева (Развитие и стилови особености на ювелирното изкуство в Тракия и Мизия през I-III в. – Проблеми на изкуството, 1982, 33-39), в която специално камеите са разглеждани като характерен тип за Балкано-Дунавския регион. Тази теза беше застъпена и в доклада на Ал. Милчева на II Европейска работна среща по проблемите на античната глиптика в Равело (Археология, 4, 1991, с. 53-54). Нещо повече, там се застъпва тезата, че „Балканите са творческа област в глиптиката, претворяваща идеите на метрополията и Изтока и силно влияеща върху изделията от Северното Черноморие“. Изследванията установиха също така, че в Нове има най-много доказателства за развитието на глиптиката, която не може да съществува изолирано от ювелирството. В подкрепа на това изключително важно значение имат намерените на територията на Нове незавършени геми. В науката е утвърдено гледището, че Рациария е най-голям център на златарството, тъй като оттам произхождат стотина накита. Сравнени с гемите от другите крайдунавски селища, тези от Рациария се отличават със своеобразно изящество на рисунъка и с деликатната си и артистична резба (Ал. Милчева. Златото на Рациария. – МПК, XXVII, 4, 1989, с. 42-43).

Най-голямо количество накити в белградската колекция произхожда от Виминациум (дн. Костолац) и Космай – местност с богати залежи. Съществуването на работилница във Виминациум е засвидетелствано с една случайно открита наковалня. Важно е да се спомене, че от България има повече данни за инструментариума, като калъпи за накити (Русе, Стара Загора, Перник) и наковалня (Перник). През III век, по време на Северите, културата загубва провинциалния си характер и става космополитна. Въпреки че става дума за стандартни форми на римския златен накит, силно влияние върху тях оказва качественият импорт от западни и сирийски центрове.

Територията на Виминациум, по мнението на авторката, има изключително добри търговски пътища, които осъществяват връзка между Изтока и Запада. Присъствието на големи минни залежи в долината на река Пек и тяхната разработка са благоприятни фактори за развиване на различни видове обработка на метали.

Трудът на Ивана Попович не само разширява и допълва познанията, но дава и цялостна представа за римските накити, които са близки и дори еднакви с тези от българската територия. В този смисъл „Римският накит в Народния музей в Белград“ е ценен принос в изследването на римското балканско ювелирство. В него тя отново се проявява като отличен познавач и ерудиран изследовател в тази специфична област на римските художествени занаяти.

Ал. Милчева,
А. Йованович

Отговор на един опит за рецензия

АТ. МИЛЧЕВ. П. ГЕОРГИЕВ. МАРТИРИУМЪТ В ПЛИСКА И НАЧАЛОТО НА ХРИСТИЯНСТВОТО В БЪЛГАРИЯ. С., 1993, 142 с. – Археология, 1995, № 2, с. 52.

За последните пет години това е третата отпечатана рецензия на автора върху мои трудове. Този факт сам по себе си говори за болезненото старание на Ат. Милчев да подкопае авторитета ми като изследовател, без да се броят нескончемите му изложения до ръководството на БАН и АИМ.

Критиката на Ат. Милчев в конкретния случай е в рамките на една нереализирана по същество рецензия върху монографичния ми труд за най-ранните следи от живот и строителство в района на Голямата базилика в Плиска и историческата интерпретация на добитите в продължение на няколко десетилетия археологически данни в тази насока. Важността на проблематиката, включена в труда, сама по себе си предполага развитие на дискусията, започнала и водена много активно далече преди неговото отпечатване. В книгата си се постарах преди всичко систематично и пълно да изложа всички налични данни за характера на живота преди построяването на Голямата базилика и на тази основа да дам една възможно най-обоснована културно-историческа оценка на натрупаните факти и наблюдения. Естествено е изводите ми за съществуването на раннохристиянски български мартириум от средата на IX в. под строежите на базиликата и манастира около нея да бъдат преценявани критично, като се имат предвид наслоените в археологическата литература взаимно изключващи се тълкувания. Очаквах обаче, че трудът ми ще бъде рецензиран, като на преценка бъдат подложени преди всичко аргументите на моята теза, а не голословното ѝ отричане, както е в текста на А. М. Неговата критика е основана върху хаотично взети и тенденциозно подбрани части от моето изложение. В това отношение тя се явява продължение на съществуващата в нашата археологическа литература практика при водене на дискусия да се използват изолирани, най-често неточни и погрешни наблюдения, чрез които да се обори противостоящата теза. Подобна „рецепция“ в никакъв случай не може да се приеме като научен подход при решаването на дискусионните въпроси и по тази причина оценявам критиката на А. М. като методологически погрешна и всъщност предвзета. Нейната истинска основа са лансираните от десетилетия постановки за съществуването на Плиска като античен или късноантичен център. В предложения от А. М. критичен текст не е дадена макар и бегла представа за съдържанието на моя труд. Това все пак би могло да се приеме за допустимо при един кратък отзив. Изложението на автора обаче буди много тъжни мисли за възможностите му като учен. Доколкото те засягат авторитета на българската средновековна археология, чувствам се задължен да им дам отговор и преценка.

На критика А. М. най-напред е подложил най-безспорния резултат от археологическите проучвания при Голямата базилика през последните двадесет години, а именно това, че самата базилика, както и строежите около нея, лежат върху останките от по-старо поселение, чиито материали позволяват то да се датира в края на VIII – първата половина на IX в. Този всепризнат в българската ранносредновековна археология факт А. М. отхвърля на базата на невярното твърдение, че основите на базиликата не пресичат жилища-полуземлянки от селището. Представената в книгата документация обаче ясно показва, че под подовата настилка на базиликата остава не само културен пласт с материали от селището, но и жилищни и стопански ями, както и отводнителен ров, пресечен най-малко на пет места от фундамента на базиликата в нейната крайна западна част. А. М. не е обърнал внимание или по-скоро си е затворил съзнателно очите пред факта, че надлъжните зидове на базиликата пресичат и траншеите от дървената сграда около селището и мартириума, възникнал в неговия югозападен сектор. Рецензентът твърди абсолютно безпочвено, че базиликата е заложена върху „здрав терен“, без никакви културни останки, „а още по-малко такива от VIII-IX в.“, като при това най-безсъвестно се позовава на проучванията на „други изследователи“. При подобно твърдение мога само да недоумявам: дали А. М. не познава наблюденията на К. Шкорпил, Ст. Ваклинов, Т. Тотев, И. Щерева, а също и на Ст. Михайлов, който напоследък публикува наблюденията от собствените си изследвания в базиликата и регистрира изрично наличието на културен пласт, по-стар от строежа ѝ (вж. Плиска-Преслав, 6, 1993, с. 24). Друг е въпросът, че този по-стар пласт авторът характеризира като ранновизантийски на базата на „два незначителни фрагмента от римска червенофигурна (sic!) керамика“. Както и студентите знаят, такъв вид керамика просто не съществува и очевидно става дума за неточно определени фрагменти от покрити с червена ангоба съдове, каквито в голямо количество се откриват в пласта на ранносредновековното селище под Голямата базилика и които преди близо четвърт век Л. Дончева-Петкова обосновано датира в VIII-IX в.

Относно саркофазите при апсидите на Голямата базилика А. М. авторитетно се произнася, че не могат да се датират „по-късно от V-VI в., но са използвани вторично през IX в.“. Ето и аргумента: „И тук трябва да се подчертае, че не съществуват никакви данни, нито писмени, нито археологически, въз основа на които да твърдим с увереност, че славяни и прабългари, било в прародината си, било тук на Балканския полуостров, са притежавали традицията да погребват в саркофази своите покойници, докато за късната античност това е нещо обикновено“. Ако тук имах възможност да изнеса една лекция на стария университетски професор А. М., щях с достатъчно примери да го убедя, че макар и спорадично, тази антична (а не късноантична!) практика е била в употреба от българската аристокрация преди и особено след нейната християнизация.

От нескопосно засегнатия проблем за саркофазите при базиликата и по-старата кръстовидна сграда А. М. неусетно е навлязъл в любимата си напоследък тема за водопроводната и канализационна система в Плиска, която според него също е от V-VI в. Тези „изследвания“ на автора заслужават отделно внимание, но тук те нямат място, тъй като водоснабдяването в комплекса при базиликата има по-различен облик от това във Вътрешния град и Дворцовия център на Плиска.

Следвайки трескавия ход на авторовите мисли, трябва да върна читателя отново към въпроса за землянките, но този път тези, които са открити под основите на сградите от обект 31, декларативно определени като принадлежащи на славяни, които през VII в. са се заселили в близост до „импозантната крепост“ на Плиска. Всеки, който познава публикациите на А. М. за южната порта и югозападния сектор на въпросната „крепост“, следва да се запита: защо авторът се отказва от собствената си датировка на крепостната стена на Плиска в началото на IX в.? Очевидно е, че разрушителната стихия, обладала автора, няма прегради, само и само да докаже, че монументалните строежи в Плиска датират от предбългарско време.

След всичко това следва безапелационната резолюция, че първата част от книгата, отнасяща се до ранносредновековното селище, „е направо излишна, защото в нея се повтарят отдавна известни неща“. Щях да се съглася, че в случая съм включил неоправдано някои общоизвестни наблюдения и изводи, ако разсъжденията на моя рецензент не ме карат да мисля, че сигурните факти трябва да се повтарят неуморно, въпреки отчайващата ретроградност, пред която сме изправени.

По-нататък А. М. се заема да оспорва моята датировка за строежа на Голямата базилика. Посочената от мен начална дата – в годината на латинската мисия в България (866-869), той е склонен да приеме като възможна само за основното преустройство на храма. Основанията си авторът базира единствено на ранновизантийските черти в архитектурата на базиликата, за които настояват отдавна Ст. Михайлов, Дж. Бошкович, Дж. Стричевич и други. Въпросните черти обаче са резултат на възприета в ранното българско църковно строителство практика, а не са доказателства за атрибуция към ранновизантийската църковна архитектура. В подкрепа на този тезис в моя труд са приведени някои конкретни доводи и това би трябвало да предпази А. М. от понататъшни заблуждения, но той едва ли би пожелал да вникне в резултатите от последното археологическо проучване на базиликата (вж. Плиска-Преслав, 6, 1993, 49-68).

А сега ще разгледам отново землянките при базиликата. За проф. А. М. те са жилища на славяни, а не на прабългари, тъй като, както е известно, са типично славянско жилище. Тук обаче рецензентът е трябвало да отбележи, че землянките са свойствени и за други народи, в това число и за прабългрите още преди преселването им на Долния Дунав. Що се отнася до славянското по произход име на първата ни столица, искам макар и априорно да посоча, че с този мним факт се спекулира от десетилетия, но последните ми проучвания сочат категорично неговия ираноезичен характер и битуване в евразийската степ, включително и у прабългарите. Но по този въпрос подготвям специална публикация.

За втората част на моята книга, озаглавена „Мартириумът под Голямата базилика – елементи и композиция“ А. М. недоумява „въз основа на какви данни новооткритата кръстовидна постройка под базиликата се обявява за мартириум“? Това наистина е смислено зададен въпрос, тъй като се знае, че характерът, а и датировката на въпросната постройка отдавна са предмет на оживена дискусия. Отговорът му се съдържа както в пълното описание на останките от нея, така и в съпоставката на противоречивите становища и най-вече в анализа на нейната архитектура и ансамбловото ѝ тълкуване заедно със заобикалящите я строежи и съоръжения. Преценена от всички тези аспекти, дискусионната сграда може да бъде оценена единствено като християнски мемориален паметник – мартириум, а не като обикновена църква, езически храм или мавзолей. Тук бих искал изрично да посоча, че всички тези версии в тълкуването на кръстовиднта сграда са възможни само ако се вземат избирателно едни или други наблюдения и факти. Комплексният подход води задължително към категоричния извод за християнския, мемориален характер на паметника. За да не бъда голословен, ще резюмирам конкретните си основания: 1. Мемориалният характер на архитектурния тип на сградата още в предхристиянската епоха в Средиземноморието, възприет през средновековието във Византия и особено в Западна Европа и Закавказието; 2. Показателни особености в нейната архитектура: стълба в югозападното междурамие и данни за издигане върху висок цокъл, плитки конхални извивки на рамената на кръста, очертаващи схемата на вписан в кръг кръст, който се налага като характерен символ на триумфиращото християнство; наличието на фундамент за саркофаг в южното рамо, както е типично за мартириалните постройки; характерът на преустройствата на сградата, установени от Ст. Бояджиев, и др.; 3. Мястото на сградата под олтара на Голямата базилика и начинът на „усвояване“ на нейните най-сакрални части – апсида и мъченически гроб в интериора на катедралата; 4. Наличието на малък християнски некропол приблизително в югоизточното междурамие на кръстовидната сграда; 5. Разположеният в близост до нея кладенец със специфично устройство и функция на fons vitae и отчетливи аналогии с библейски, новозаветни съоръжения от този тип, репродуцирани съзнателно през средновековието като символи на евангелски събития около налагането на християнството в отделните страни и народи; 6. Наличието на дървена сграда и пристройки към нея за оформянето на комплекс с всички важни съставки на християнските мартириуми, изграждани над лобното място на мъченици за християнската вяра и (или) на мястото на важни събития от историята на християнството; 7. Наличието на исторически (писмени) свидетелства за проникването на християнски идеи сред населението на Плиска и за посичането на българския престолонаследник Енравота (832 г.) заради привързаността му към настъпващата нова религия; 8. Свидетелствата на гръцки, латински и старобългарски източници за съществуването на християнска култова сграда, кладенец-аязмо и комплекс, което авторите тясно обвързват с различни събития около покръстването на българския владетел. Поредицата от различни по характер и степен на сигурност доказателства би могло да бъде продължена, но това не е необходимо, тъй като сумарното им представяне крие и без това достатъчно рискове, а и текстът на моя труд е на разположение на все още съмняващия се читател.

Една съществена част от „критиката“ на А. М. е насочена към датировката на кръстовидния мартириум и съоръженията около него към средата на IX в. Тук авторът се е доверил изцяло на тезата на Ст. Михайлов, че строежът както на Голямата базилика, така и на кръстовидната сграда, се отнася към късната античност или ранновизантийската епоха. Археологически материали от това време обаче изобщо не са откривани в течение на почти столетните проучвания на тези паметници, така че от строго археологическа гледна точка тази постановка е лишена от сериозни основания. По тази причина и Ст. М., както и А. М. се стараят да пренесат тежестта на своята теза върху твърдението, че християнските култови постройки от типа „свободен кръст“ са характерни за строителството през V-VI, но не и през IX-X в. Направеният в рецензирания труд анализ на плана и изобщо на архитектурата на кръстовидната сграда в Плиска обаче не потвърждава този извод. Специфичното предназначение на сградата и изобщо значението ѝ като първа християнска постройка, изградена в българската столица в навечерието на официалното приемане на християнството, обуславят нейния архаичен облик и уникалност сред църковните строежи от средата на IX в.

В последната част от рецензията на А. М. цари невъобразим хаос от взаимно изключващи се твърдения, които няма да цитирам, за да не обременявам съзнанието на читателя. Приписани са ми несъществуващи в труда мисли и постановки. Единственото смислено формулирано обвинение е, че между християнския характер на кръстовидната сграда и датировката ѝ в средата на IX в., още преди покръстването през 864 г., има явно противоречие. Това противоречие е обаче мнимо – ако А. М. се беше опитал добросъвестно да се запознае с текста на третата част на моя труд, несъмнено щеше да проумее, че изграждането на мартириума в Плиска е резултат на напредналия процес на християнизация сред населението на българската столица през първата половина на IX в. и решението на княз Борис да приеме новата вяра още към 855-856 г. В светлината на наличните исторически и археологически данни мартириумът под Голямата базилика се явява материален израз на легализираното българско християнство, прелюдия към утвърждаването му като официална религия десетина години по-късно с покръстването на самия владетел. Изтъкнатите в моя труд примери за етапите, през които преминава утвърждаването на християнството в една езическа страна, и особено откъслечните, но ясни исторически свидетелства за наличието им в българската столица до средата на IX в., не могат да бъдат подминавани без сериозно внимание, както това е сторено в рецензията на проф. Ат. Милчев.

Павел Георгиев

ГЕОРГИ АЛЕКСАНДРОВ. ИСТОРИЯ НА МОНТАНА-КУТЛОВИЦА И РАЙОНА

Монтана, 1994, 203 с., 48 обр.

Преди време Михайловград беше единственият окръжен град без исторически музей. Лявата доктринерска революционност бе заглушила гласа на историята, така че там имаше само музей на Септемврийското въстание. В окръга почти не се провеждаха краеведчески изследвания, нямаше археологически разкопки. Тук-там се споменаваха уникални паметници на римския град Монтана, тракийските крепости в злато- и сребродобивните райони, чипровското златарство. Едва ли не случайно бяха проведени разкопки на старобългарското градище при село Якимово. В края на шестдесетте години обаче Георги Александров, дотогава гимназиален учител, успя да убеди местната администрация, че археологическите проучвания са необходими и бе назначен към Окръжния съвет за култура на длъжност „археолог“. Такова чудо нямаше из цяла тогавашна България, археолозите работеха в съответните отдели на окръжните музеи... Но разкопките бяха организирани бързо – на селищната могила Багачина край село Сталийска махала, в Чипровци и най-вече на крепостта на Монтана. Близо четвърт век по-късно градът има вече исторически музей, щат и фондове, даже скромна експозиция. И което е по-важно – за града и принадлежащата му зона знаем значително повече, а значителна част от това знание е намерило място на страниците на научни и научно-популярни издания.

Сега Георги Александров ни представя своята „История...“, за написването на която несъмнено е мечтал десетилетия. Тя има девет неравностойни по обем глави (заедно с предговора) и те отразяват една проста, валидна за цялата българска история периодизация. След предисловието се редят кратки сведения за географската среда, по-скоро природната среда за обитаване. Веднага следва изложение върху най-ранната история на района, проучвана както териториално, тъй и тематично, много неравномерно. Текстът предлага една недобре систематизирана, но логична мисъл – веднъж се прави общо експозе за бита и поминъка, после идва чиста емпирика, в която на места се промъкват и тясно професионални археологически описания с непубликувана досега информация (например за некропола от къснобронзовата епоха при Орсоя).

По същия начин е изложена и най-голямата част от монографията, тази за римското владичество и град Монтана. Тук Георги Александров, като добър познавач на епохата, е акцентирал на писмените и археологическите извори, коментирал ги е като емпиричен материал, заедно с общата характеристика на бита, структурирана по теми. На места личи стремеж към популярен реконструктивизъм, което е задължително за подобен вид издания. Повечето от използваните археологически паметници са открити и проучени лично от автора и тъй увлекателното изложение има чара на личните впечатления и много живо движение на мисълта. Те имат твърде голямо значение и за проучванията върху цялата римска култура у нас. Обясненията в предварителните публикации, както и тук, са верни и често биват използвани във фундаменталните изследвания. Любителят на старината ще намери неща, които рядко могат да се прочетат в общите съчинения – например как е събирана и вършана пшеницата в зимен харман-толос или какви грижи са полагали за робите си местните земевладелци. Особено важни са многобройните надписи от Монтана и околността – епиграфски извори за различни страни от тогавашния римски бит. По-голямата част от тях са открити и публикувани от Георги Александров, заедно с един от най-добрите съвременни епиграфи, професор Велизар Велков.

Следващите части на „История...", предвид сравнително малкия брой писмени извори и археологически паметници, излагат съдбата на днешните северозападни български земи по-кратко и по-бегло. Фонът е разширен и някои от описанията са може би излишни. Тази оценка обаче има стойност само в контекста на специфично строгата историческа мисъл, защото научно-популярното издание е предназначено за най-широк кръг читатели, за които са необходими подобни отклонения.

Много важен сред акцентите на книгата е добивът и обработката на благородни метали в планинската част на района, за които има твърде много изворови и археологически свидетелства. Изложението на Георги Александров подсказва идея, която някой ще подхване и осъществи един ден – да бъде написана книга за цветното металообработване в северозападните български краища от най-дълбока древност до днес с всичките технологически, икономически и социални характеристики.

Епохата на ранното средновековие е много интересна с археологическите си паметници – трите отворени землени укрепления между Дунав и Стара планина, землената крепост при село Якимово, останките от средновековно селище в крепостта Монтана. Последните са открити и разкопани пак от самия Георги Александров, заедно със славянско езическо светилище в развалините на римско казармено помещение. За чест на автора трябва да се каже, че първичната идентификация на паметника бе направена от самия него, без да познава същината на явлението и неговите прояви – структура, обредност, хронология. Откритие с достатъчно убедителен коментар е също съкровището от Монтана, датирано в XIV в. Писаното е напълно валидно, за да се използва при въвеждането на откритото в научен оборот. Интересното е, че и общите оценки на Георги Александров за развитието на зоната през средните векове до голяма степен отразяват съвременното състояние на българската историография по проблема. Само на места се забелязва тромавост на слога, лека наивност на логиката в професионалното разбиране на историческия ход, което идва от продължителните му занимания главно в областта на античността. Тази слабост се забелязва и при други по-претенциозни изследователи, когато се занимават със сравнително по-далечни от основната им тематика проучвания.

Информацията за епохата на турското робство е по-плътна. И тук почти интуитивно Георги Александров е уловил характеристиката на историческата среда, която определя съдбата на българите в северозападните краища: антитурските походи през земите им, католическата пропаганда и влияние, първичната бавна инфилтрация на мюсюлманското население, късната масова инфилтрация на татари и черкези, като нещо цяло и обособено. Използвал е турски документи, които на места цитира с пълен текст, без подробно да ги коментира след това. Само отбелязва, че тукашните българи слабо се поддавали на турцизация и ислямизация. Твърдостта на културното им моделиране с някакъв своеобразен консерватизъм се проявява.и до днес.

По същия начин са третирани проблемите на Възраждането, където важно място заема влиянието на католическия Запад, от една страна, и особено силният натиск на османската власт по тези краища, от друга. В този ред и борбите за освобождение някак се отделят от всеобщото движение на българите за национална независимост. Въстаническите движения вървят по-рано, докато организирането на всеобща национална революция не намира особена подкрепа.

Георги Александров проявява наистина

интуиция на професионален историк. Само така мога да си обясня защо е отделил специално място за впечатленията на Феликс Каниц от пътуванията му из българския Северозапад от останалите извори. Наистина няма по-подробни и по-непосредствени сведения за тукашните българи, с такива добронамерени и справедливи оценки. „История...“ се е спряла на записките на австрийския изследовател най-вероятно заради неговия вкус към труда, реда, устойчивия бит, патриархалната нравственост, с които се е отличавал животът на тогавашните българи в северозападните ни земи.

Накратко, без особени отстъпления, са представени Освобождението и строителството на Нова България. Явно авторът не си е поставил за цел да занимае обстойно читателите с проблемите на този период, а към следващите десетилетия съвсем е нямал интерес.

Книгата на Георги Александров е написана с почти възрожденско вдъхновение, характерно впрочем за българското краезнание. Дори в стилистиката прозират непосредственост, лична съпричастност към събитията, шифрована в ключовата фраза „нашият край“. И това е обяснимо – по своята същност историята е твърде емоционална наука, най-вече заради връзката си с националната идентичност и постоянния стремеж на хората към колективистичен просперитет. На едни места в труда си Георги Александров морализаторства по негов особен начин. Отделни фрази пледират за нравственост в историята, оценките обясняват, но не оправдават, има почти неуловими критерии за „право“ и „криво“. На българската нравственост в исторически смисъл той е посветил и началото на главата „Кутловица след Освобождението“, където, без да е специално запознат с културология, етнопсихология и структура на ценностната система, е нахвърлял доста верни черти на българския културен модел.

Представям си колко трудно е била издадена книгата на Георги Александров (на втората страница на корицата е изразена благодарност към спомоществователи) – в текста не личи редакторска работа, кой знае защо, няма съдържание, разменени са последните страници с индикирани заглавия на литературата. Такива издания имат задължителни показалци, речник на професионалните термини. Не е чудно, нито можем да виним автора, защото българската наука, цялата ни култура в годините на прехода като че ли са някаква самодейност, крепена от ентусиазма и самоотвержеността на своите апостоли. Георги Александров е несъмнено един от тях. Преклонните години не са му попречили да поднесе на своите съграждани, както и на всички българи резултата на своите многогодишни усилия.

Станислав Станилов

Л. ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА. МИТОЛОГИЧНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ОТ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

София, Издателство „Агато“,
1996, 175 стр., 102 обр., 36 табл.

Монографията на Л. Дончева-Петкова е посветена на интересна и важна група паметници на старобългарската култура. Вниманието на авторката е съсредоточено върху фантастичните от съвременна гледна точка същества. Мислещият с митични категории човек е създавал различни полиморфни животински образи, всяка част от които обозначавала определено качество, кодирала конкретна зона от митичния модел на света. Вероятно образите били свързани с древни легенди и предания, чийто смисъл не е достигнал до нас. Попадайки обаче в нов етнокултурен контекст, изображенията загубват част от своята първоначална семантика. В повечето случаи дори получават ново значение. Какъв е бил конкретният смисъл на всеки образ за старобългарското общество, неговият произход, датировка, развитието на иконографския тип – това са въпросите, на които авторката търси отговор.

Книгата съдържа увод, девет глави, всяка от които е посветена на отделно фантастично изображение, заключение, пространно резюме на английски език, богата библиография, списък на съкращенията и образите, 36 таблици, включващи черно-бели образи на по-важните паметници. От тях четири представят цветни изображения на по-стойностните в художествено отношение произведения на старобългарското изкуство.

Изследователката конструира главите по строго определен принцип. Всеки от разглежданите паметници е представен с подробно описание, посочено е неговото местонамиране, датировка, разграничени са отделните иконографски типове, уточнен е техният произход. Съществен момент от анализа на зооморфното изображение е опитът на авторката да разкрие неговата семантика съгласно мирогледната система на средновековния българин. За тази цел на места се прилага методът на историческата реконструкция. Л. Дончева успешно използва данни от българския фолклор при обяснението на някои животински образи. В полза на пълноценното представяне на материала са графичните рисунки, които неизменно съпровождат текста. Анотациите към всеки образ включват текст и на английски език.

В увода въз основа на обширния проучен емпиричен материал изследователката изхожда от позицията на многопосочност при формирането на митологичните изображения. Иконографски паралели на някои образи са открити в предшестващи времето на старобългарската култура традиции. Други намират своите аналози в синхронни култури, като късноаварската, византийската, древноруската. Посочено е местонамирането на паметниците в границите на средновековните български държави.

Първата глава е посветена на известните досега изображения на грифони. Авторовият принос в случая е, че са систематизирани различните иконографски типове – ориенталско-предноазиатски, гръцки и скитски. Л. Дончева правилно долавя, че различният материал затруднява проследяването на стиловата еволюция на образите. Направен е опит да се разкрие тяхната семантика в контекста на византийската културна традиция. Посочени са в хронологически порядък изображенията на грифони в металопластиката, дърворезбата, каменната пластика и по глинените съдове. На базата на извършения прецизен анализ образите на грифони по коланните гарнитури са разделени на два основни типа: аварски от VIII-IX в. и такива, напомнящи византийски образци от X-XIII в. Докато към първата група са отнесени единствено орлоглавите грифони, към втората вече се срещат и лъвоглави. Трябва да се отбележи, че авторката умело разглежда проблема за типовете изображения като функция от съответните производствени ателиета. Заслужава внимание фактът, че въз основа на иконографската близост между грифоните от Преславската диадема, тези по рисуваната керамика и по западната крепостна стена на Плиска, Л. Дончева застъпва становището, че диадемата е изработена в ателие, задоволявало нуждите на преславския двор.

Каменните паметници с грифони са познати от времето на Първото и Второто българско царство. Л. Дончева обръща внимание на техниката на изработка – графична и релефна, извеждайки именно този белег като основен при датирането и определянето на стиловото многообразие на изображенията. Като използва данните от досегашните проучвания, изследователката установява, че изображенията върху плочите от Стара Загора, капителите от Нова и Стара Загора маркират тенденцията на упадък в скулптурно-декоративното изкуство на Първото българско царство. Констатирайки прекъсване в изобразяването на грифона, авторката посочва, че през XIV в. практиката е подновена. Виждаме го в каменната пластика, предназначена за църковна украса – мраморен капител от Дворцовата църква на Царевец, конзолите от църквите „Св. Йоан Алитургитос“ и „Св. Йоан Кръстител“ в Несебър.

Дърворезбената пластика от втората половина на IX до XIV в. потвърждава голямата популярност на това митично същество. Самостоятелно или в сцени на „терзание“ грифонът е изобразен върху сандъка от Терачина, върху вратата от църквата „Св. Никола Болнички“ в Охрид, както и върху тази от църквата в Рилския манастир.

Незабравяйки керамичното производство, авторката показва присъствието на образа на грифона и в репертоара на майсторите на преславската рисувана керамика от края на IX – тридесетте години на X в. Наблягайки на детайлите, Л. Дончева стилистично свързва изображенията с подобни от металопластиката. Внимателният анализ на рисунъка навежда изследователката на извода за относителен иконографски континюитет между преславските изображения на грифони и тези от Второто българско царство, изпълнени в техника „сграфито“.

В последния параграф „Типове и сюжети“ са разграничени отделните иконографски типове грифони, направен е успешен опит за тяхното пространствено-времево ситуиране в рамките на старобългарската образна система. В тази връзка Л. Дончева правомерно посочва влиянието на източната сасанидска и постсасанидска културна традиция, на византийската и античната изобразителна система, както и на късноаварската стилистика при формирането на различните иконографски типове. Специален акцент са и разсъжденията върху семантиката на изображението. Като изхожда от представата за полисемантичния характер на грифона, изследователката защитава възгледа, че последният актуализира едно или друго свое значение в зависимост от контекста, в който участва. Посочвайки, че константно грифонът запазва апотропейните си качества и връзки със соларния култ, Л. Дончева разкрива, че в определени сцени – полетът на Александър Македонски – грифонът участва в апотеоза на царската власт, а в контекста на християнската идеология се възприема като пазител на обществото и символ на Христос (фриза от Дреново). Хералдичните изображения от несебърските църкви, композицията с монограма на Иван Шишман върху капитела от Велико Търново подсказват, според авторката, еволюирането на смисъла на изображението до нивото на емблема.

Отделна глава е посветена на образа на хипокампа в старобългарското изкуство. Трите съда от Надь Сент-Миклошкото съкровище, по които са представени хипокампи с различни глави – на бик, лъв, козел, еднорог, пантера и орел, са несъмнено доказателство, че образът е познат на старобългарското общество поне до третата четвърт на IX в. Прецизният анализ на рисунъка навежда авторката на мисълта, че трите съда са дело на един и същи майстор, хибридният характер на изображението говори за тяхната полисемантичност.

В следващата глава са коментирани изображенията на сенмурв (куче-птица). Като разкрива зоните, в които този образ е разпространен, авторката уточнява пътищата за проникването му в образния репертоар на старобългарското общество. Възможности за появата му у нас Л. Дончева основателно търси чрез преките и косвени контакти с аланите, Византия, изкуството на Саманидите. Посочвайки, че в контекста на зороастрийската символика сенмурвът е знак на царската власт, изследователката справедливо разглежда старобългарските му изображения именно в този семантичен кръг. Доколко основателен е този подход се вижда от факта, че в рамките на Първото българско царство те се срещат върху елитарни паметници – двете плочки от преславската диадема, керамичното блюдо от дворцовия манастир във Велики Преслав и др.

Четвъртата глава разглежда малкото на брой старобългарски паметници, по които е изобразен еднорог. Доколко това същество е било познато на миторитуалната система на прабългарите може да се съди от легендата за него, разпространена сред волжките българи. Вероятно основателно е авторовото предположение, че сходни представи са провокирали създаването на графичните рисунки на еднорози по крепостната стена на Плиска (IX-X в.).

В отделна глава Л. Дончева-Петкова коментира известните досега изображения на крилати коне – графичната рисунка от Западната крепостна стена на Плиска (IX-X в.) и върху четири бронзови токи (IX-X в.). Обобщавайки свои по-ранни изследвания върху тези образи, авторката предполага, че става въпрос за местно производство, а по отношение на иконографията напълно уместно търси влиянието на византийското приложно изкуство от този период. Непретендирайки за категоричност, поради ограничения брой паметници, изследователката свързва култа към крилатия кон с езическите соларни представи.

Следващата глава разглежда паметниците с изображения на дракони. Въпреки че те се датират във времето на Второто българско царство, авторката посочва някои писмени (Именник на българските ханове) и веществени данни, които свидетелстват, че представата за змея вероятно е съществувала още по времето на Първото българско царство. Заслужава внимание изводът на Л. Дончева, според който независимо, че изображението се среща върху паметници с различно предназначение – гривни, колани и такива, свързани с християнския култ, драконът проявява предимно апотропейните си функции.

Глава седма представя малкото на брой паметници с изображения на двуглави орли. Срещат се по елитарни паметници с различно предназначение – като дворцова или църковна украса, по монети, печати, в тъканната орнаментика. Особен интерес представлява констатацията на авторката, че в рамките на Второто царство образът е загубил „своите митологични функции“ и се е възприемал като символ на царската власт и знак за висше достойнство. Като взема под внимание, че образът на двуглавия орел прониква в старобългарската система от Византия, и то твърде късно, напълно основателна е забележката на изследователката, че той отсъства в религиозно-митологическия комплекс от езическия период.

В осма глава Л. Дончева коментира паметниците с изображения на антропоиди, разграничава отделните типове, съответно техния генезис и семантични функции. С прецизността на добросъвестен изследовател тя ни запознава с мнението на Н. Мавродинов, според когото иконографският тип на антропоидите с човешка глава и тяло на крилат лъв (грифон) е разпространен в изкуството на Средна Азия и се свързва с представата за митичния цар и прадед. Като отделя специално внимание на антропоидите-кентаври, Л. Дончева изтъква, че повечето от изображенията в иконографско отношение са близки до античните образи в тяхната гръцка редакция. Застъпвайки становището, че интерпретацията им е в зависимост от контекста на сюжета, в който те участват, авторката посочва, че най-често това са сцени на кентавромахия. Като има предвид предназначението на паметниците, по които са изобразени антропоиди (върху църковна врата, съдове), авторката подчертава апотропейните им функции.

Последната глава от монографията коментира няколкото изображения на чудовища (демони), представени върху фрагменти от търновската сграфито керамика. Внимание заслужава опитът на Л. Дончева-Петкова да реконструира тогавашната представа за демона с помощта на данни от българския фолклор, корелирайки ги с погребалните практики от средновековието, свързани с обезвреждането на покойниците. Авторката изтъква, че изобразяването на демоничните образи по дъната на съдовете е продиктувано както от стремежа за омилостивяване на злия дух, така и от апотропейните функции на последния.

Монографията на Л. Дончева-Петкова обогатява представите ни за образния репертоар на старобългарското общество от периода VIII-XIV в. Това е първата по рода си книга, в която се обобщават и систематизират (по вид, материал и хронологически) известните досега полиморфни изображения. Приносът на това енциклопедично по своя характер изследване е в две посоки – от една страна внимателният анализ на образите води до уточняването на иконографските типове и съответно стиловите влияния при тяхното формиране, от друга, използвайки метода на историческата реконструкция, авторката прави успешен опит да разкрие семантиката на изображенията. В полза на самото изследване е фактът, че са посочени редица фактори, провокирали създаването на тези митични изображения – живото езическо съзнание, апокрифната литература, чрез политически, търговски и културни контакти. С тези си качества монографията е база за понататъшни изследвания в областта на средновековната иконография. Същевременно трудът на Л. Дончева-Петкова с увлекателната си форма на изложение е още един опит да се докосне изпълненият със суеверие и магия свят на средновековния българин.

Мариела Инкова

HENRIK MAMZER. STUDIA NAD METALURGIA ZELAZA NA TERENIE POLNOCNO-WSCHODNIEJ BULGARII WE WCZESNYM SREDNIOWIECZU. Wroclaw-Warszawa–Krakow–Gdansk–Lodz. Zaklad narodowi im. ossolinskich wydawnictwo Polskiej akademii nauk 1988 (204 с. текст, 18 таблици, 24 рисунки)

Монографичното изследване на полския учен Хенрих Мамзер е опит на базата на резултати от конкретни археологически проучвания и наблюдения да се проследи развитието на металургичното производство в Североизточна България през периода VI-X век, т. е. времето от появата на славяните по течението на Долни Дунав до падането на България под византийска власт.

Тук веднага трябва да отбележим, че в тази насока досега у нас не е правено подобно изследване. В този смисъл появата на този труд е твърде навременна и неговият автор заслужава нашите поздравления.

В структурно отношение работата се състои от увод, три глави и заключение, след което следва списък на използваната литература.

Още в първата глава, озаглавена „W poszukiwaniu tradycji technicznych starozytnosci“, авторът се спира на античните технически традиции по българските земи и на този фон набелязва главните насоки в развитието на металургията на Балканите в условията на едно културно обкръжение от източен и централноевропейски „варваризъм“. Тази глава съдържа алтернативния въпрос на разработваната тема: до каква степен ранносредновековната металургия на желязото в българските земи влияе върху традициите на западащото вече антично металургично производство? И на второ място – до каква степен обработката на желязо е отражение на промените в структурната оргнизация на новоизграждащите се държавни обединения и най-вече на ония, живеещи в Долнодунавските земи през епохата на ранното средновековие. В резултат на разрешаването на тези два основни въпроса авторът стига до възможността за всестранно анализиране на техническите проблеми на металургията на желязото, което е направено твърде сполучливо във втората глава на монографията „Technologia produkcji“.

В тази глава твърде целесъобразно технологията на продукцията е обособена в две самостоятелно функциониращи производствени дейности: технология на топенето и технология на металообработването. Анализирайки първата производствена дейност, Мамзер прави оценка на нейната функционалност от гледна точка на производствената ефективност. Посочено е, че в началото на ранното средновековие желязото е било топено в малки топилни пещи, а суровият материал се добивал от близко разположените в тази географска област на България лимонитни руди. Тук е мястото да отбележим, че главната населена област при формирането на българската държава е равнинният пояс на Долния Дунав, който бил лишен от природни ресурси. Изключение в това отношение прави землището в с. Писанец, Русенско, където още от римската епоха се практикувал железодобив от лимонитови маси, получени от изветряването на пиритови конкреции, разпръснати из аптските варовити пластове. Ето защо като главни рударски центрове били използвани богатите на руда области, разположени главно в централната част на Балканския полуостров, Южните Карпати, Банат и Трансилвания, които продължавали да се експлоатират и през средновековието. Металургията на желязото в по-голямата си част се основавала на съществуващите антични производствени традиции, които през епохата на средновековието започнали постепенно да западат, но не били прекъснати. Някои резултати от археологическите проучвания в България ни дават основание да смятаме, че металургията на желязото е възприета и включена в обществено-икономическия живот на славяните и прабългарите след настаняването им в Долнодунавските земи.

В развитието на това производство авторът съвсем правилно набелязва два подпериода: VI-VIII в. и IX-X в. Първият се характеризира с отделянето от топилните пещи на незначителен производствен брак, главно във формата на сгурия, докато при втория отпадъчните продукти са в твърде голямо количество. Сравненията, които той прави на производството на желязо в Дунавска България с това в Централна и Източна Европа, показват, че металургията по българските земи се е развивала в съответствие със съществуващия икономически модел на славянските племена, населяващи Балканския полуостров. Приносът обаче на прабългарите за развитието на ранносредновековната българска металургия, както правилно отбелязва авторът, все още не е напълно установен. Все още не е изяснен и въпросът за степента на тяхното икономическо развитие. Доскоро се приемаше, че номадите като скитнически народ не познават добиването и обработката на желязото. Като се вземе под внимание фактът, че като номадски племена те са водели подвижен живот, трудно може да им се припише ползването на големи постоянни топилни пещи. В това отношение най-подходящи за номадския начин на живот са били тигелите. В литературата е общоприето мнението, че номадските народи са познавали тайните на производството на желязо с високо качество, което може да се добие само при стационарни топилни пещи. Следователно Мамзер с основание допуска, че прабългарите са познавали металургията на желязото и неговата обработка. Тук той е трябвало да привлича повече данни, свидетелстващи за уседналия начин на живот на номадските племена в обширните територии на Южна Русия в края на VI в., които създали благоприятни условия за развитието не само на скотовъдството и земеделието, но и на металургията и ковачеството.

Проследявайки развитието на металургията, Мамзер стига до правилния извод, че през IX в. в българските земи се появяват т. нар. трапови и шахтови пещи, имащи твърде голям капацитет, а последните осигурявали и непрекъснато производство. Независимо от това обаче продукцията на тези пещи, както сам отбелязва авторът, била по-некачествена от тази, произвеждана в малките пещи. Следователно, твърди Мамзер, увеличеното производство не е било синоним на технически прогрес. Напротив, колкото се увеличавало производството, добивът и качеството спадали. От тези пещи се получавали два вида полуфабрикати: крици с тежина 1-2 кг и масивни заготовки, тежащи около 50 кг, явяващи се изходната суровина на втория вид производствена дейност – ковачеството. Неговото развитие е разгледано във втората част на втората глава, посветена на металообработващата техника. Въз основа на резултатите от многобройни металографски изследвания на железни предмети авторът достига до твърде интересни изводи. Част от ковашката продукция според него, произведена от феритно желязо или нисковъглеродна стомана, се характеризира с висока степен на твърдост. Петдесет на сто от тези изделия са били навъглеродени и имали следи от топлинна обработка, което, както правилно се твърди, предполага напреднало в техническо отношение ковашко производство, съпроводено от едно на пръв поглед ниско ниво на металургията. Всъщност качествата на обработвания метал зависели преди всичко от качествата на добития при топенето полуфабрикат. Възникналите по време на редукционния процес определени структурни качества, постигнати най-вече по механичен път, били подчинени на специални технологически изисквания, които се определяли от вида на изработвания инструмент. Между тези качества авторът правилно посочва твърдостта, осигуряваща добра устойчивост на износване. Това качество се открива в многослойните листови стомани, при които се редували пластове с различно въглеродно съдържание, създаващи различна степен на твърдост. Този суров материал е бил твърде търсен и предпочитан, тъй като обработката на нискокачествения метал изисквала голяма находчивост от ковача. Така, според Мамзер, се стигнало до обработката на мекия метал – чрез заваряване – към твърдия, при което се постигали качества, близки до тези на подобрения материал, добит направо при топене. Двупластовите или трипластови заварки, които се появяват в края на X и началото на XI в., според него могат да се приемат не като нова металообработваща технология, а по-скоро като техническо усъвършенстване на производството (т. нар. многопластова заварка), която се е прилагала и в по-ранните епохи.

Третата глава, озаглавена „Czynniki wzrostu produkcji i uwarunkowania rozwoju technicznego metalurgii zelaza“ се състои от две подглави. В първата от тях е направен опит да се степенуват факторите, довели до промените в производството на желязо. Авторът стига до извода, че тези промени са отражение на структурните промени в организацията на феодалното общество. Във втората подглава е отделено място на социалното развитие като решаващ фактор в развитието на това производство. Той стига до извода, че непълноценно е използван от икономическа гледна точка производственият потенциал от VI-VII в. Преобладаващите дотогава технически традиции в културните зони на Балканите, в Средна и Източна Европа, както и разнообразието от социални промени показват, че необходимостите и възможностите значително се отклоняват от действителното състояние на производството. Големите диспропорции между производството на желязо и разрастването на земеделието се потвърждават от крайно скромните производствени оборудвания и ниската производителност на железни оръдия на труда и особено на земеделски сечива. По такъв начин минималната производителност се явява в противоречие с информацията, съдържаща се в писмените извори, свидетелстващи за специализирани групи занаятчии, между които и ковачи. По-скоро това производство е задоволявало само привилегированите класи, така че техническият прогрес не е бил цел на обществото. Тук обаче не можем да се съгласим напълно с твърдението на автора. Археологическите данни и най-вече писмените извори свидетелстват, че още в VIII-IX в. се забелязва подчертана диференциация на занаятчийските дейности. Затова Мамзер би могъл да се позове на „Шестоднева“ на Йоан Екзарх, където се споменават различни занаятчии, между които „ковачи“, „медникари“ и др. Подобни сведения се съдържат и в известния старобългарски разказ „Чудото на Св. Георги с българина“, в който се съобщава за селски ковач, изработващ кръст от железни обръчи. Нещо повече, в големите градски центрове сродни по отрасъл занаяти били обособени в отделни производствени квартали. Тези, както и други данни, красноречиво свидетелстват за диференциацията на отделни занаятчии, които работели само в една област на производството.

В края на своето монографично изследване Мамзер стига до извода, че металургията и обработката на желязото в Североизточна България през VII-X в. се основавала на богатите производствени традиции на античността и на тези, донесени в Долнодунавските земи от славяни и прабългари. Тези производствени дейности се развивали съобразно промените, които съпътствали социално-икономическите промени на българската държава, довели до изграждането и утвърждаването на феодалните отношения. Независимо от това обаче все още са много нерешените въпроси, касаещи ранносредновековната българска металургия, които и след написването на това съчинение остават нерешени или недостатъчно осветлени.

Въпреки допуснатите на някои места неточности и непълноти, естествени за подобен род проучвания, монографията на Мамзер е едно необходимо и полезно изследване. То представлява несъмнен принос, запълващ на този етап на проучванията у нас една празнота в българската историческа наука. За цялостното изследване на този важен за българската наука проблем, в който полският учен Хенрих Мамзер е направил сериозна заявка, са необходими обединените усилия на учени, наши и чужди представители на сродни интердисциплинарни науки.

Стоян Витлянов

Юбилей на ст. н. с. I ст. Александра Димитрова-Милчева

Александра Димитрова-Милчева е родена на 14.12.1931 г. в гр. Ямбол. Завършва висшето си образование по история в Софийския университет „Климент Охридски“ през 1954 г. с отличие. От 1960 г. постъпва като специалист в Археологическия институт и музей при БАН, където работи и досега. От 1962 г. е научен сътрудник в АИМ. Като редовна аспирантка в университета на Санкт-Петербург през 1975 г. защитава дисертация на тема: „Глиптиката като извор за изучаването на културата и изкуството на римските провинции Тракия и Мизия през първите векове на н. е.“. Същата година специализира римска археология и изкуство в Италия, а през 1980 г. – в Германия. През 1977 г. Ал. Димитрова-Милчева е избрана за ст. н. с. II ст. при АИМ-БАН. От 1982 г. завежда Секцията по антична археология. От 1990 г. е зам. главен редактор на списание „Археология“ и научен секретар на „Разкопки и проучвания“. Член е на специализирания съвет по стара и средновековна история, археология и етнография. Води спецкурс в специалност „Археология“ на Софийския университет. От 1977 г. е редовен член на Рей Кретарие Романе Фауторес, от 1989 г. – член-кореспондент на Германския археологически институт, а от 1991 г. е член на Британското ювелирно дружество. Александра Димитрова-Милчева многократно е била ръководител на аспиранти, рецензент на дисертации, научни трудове и конкурси.

Кратките биографични данни не дават представа за всестранната дейност на Ал. Димитрова-Милчева, за нейната роля като организатор на изследванията на античната археология в България, имащи значение не само за изучаването на историята и културата на българските земи, но са и част от историята и културата на Европа. Изключителна е ролята на Ал. Милчева в популяризацията на резултатите от българските проучвания в тази област. Освен че взема активно лично участие в конгресите за класическа археология, за проблемите на римския лимес, римския бронз или римската керамика, Ал. Милчева успя да привлече и много млади колеги, които също получиха признание на тези форуми. Организирането на два големи конгреса в България – през 1984 г. в Стара Загора за античен бронз и през 1988 г. в Плевен за римска керамика, даде възможност да бъдат представени достиженията на българската археологическа наука. И в двата случая моторът на организацията беше Ал. Милчева. Античната археология в България ѝ дължи много и като организатор на международни археологически експедиции, които са и ще бъдат школа за младите археолози. Ал. Милчева е главен ръководител на българо-полската експедиция в Нове край Свищов. Тя е главен координатор на българо-английските изследвания в Никюп (Никополис ад Иструм) и на българо-немските – в Кривина (Ятрус). Благодарение на активната международна дейност, в която немалък дял има Ал. Милчева, българската антична археология не остана изолирана от света в тези трудни от финансова гледна точка времена.

Научните интереси на Ал. Милчева обхващат широк периметър от елинистическата до късноантичната епоха. Това проличава и от множеството разкопки, в които участва или е техен ръководител. Още като студентка тя работи на разкопките в Севтополис и Плиска. По-късно взема участие в разкопките в Германия (Сапарева баня). Ръководител е на разкопките на могилни некрополи в мест. Панагюрски колонии, на разкопките в центъра на Сандански, които продължават до днес. Заместник-ръководител е на разкопките в Кабиле и на проучванията на тракийски могили на връх Вишеград – Сакар планина. Участва в колектива, който извършва изследвания на римския и ранновизантийския град Никополис ад Нестум и провежда спасителни разкопки в близкото село Ореше, Гоцеделчевско. Най-продължително е нейното участие в проучванията на българо-полската експедиция в Нове, където от 1986 г. е главен научен ръководител.

Научните публикации на Ал. Димитрова-Милчева отразяват многостранните ѝ интереси. Те обхващат проблеми от предримската епоха до късната античност. Няколко са публикациите на Ал. Милчева върху предримската епоха, но сред тях изпъква задълбоченото изследване на фибулите тип „Букьовци“. Публикациите на съкровището от Владиня, на могилните погребения от Кабиле и Сакар планина, както и разработката на проблематиката за глинените олтари от Кабиле са приноси в изследванията на тази епоха. Изключително важни за изучаването на взаимодействията между латенската и тракийската култура са публикациите на проучванията на могилните некрополи от Панагюрските колонии.

Несъмнено най-голям е приносът на Ал. Димитрова-Милчева в разработката на проблемите на римската култура в българските земи. Публикациите на тази тема могат да се обобщят в няколко големи дяла. Един от най-важните е глиптиката. В тази област Ал. Милчева защитава дисертация и остава единственият ни специалист и досега. Нейната монография върху гемите и камеите от Националния археологически музей – София, както и многобройните ѝ статии върху отделни паметници от цялата страна са първото сериозно и задълбочено изследване на този вид изделия в България. Освен анализа на различните иконографски типове, в тях се прави опит за определяне на производствени центрове, правят се изводи за връзките с другите римски провинции, за отражението на религията върху изкуството. Глиптиката е пряко свързана с ювелирното изкуство, което е друга тема, разработвана от Ал. Милчева. Трудът „Развитие и стилови особености на ювелирното изкуство в Тракия и Мизия през I-III в.“ представлява първата типология на римската бижутерия от българските земи.

Друг голям тематичен дял от изследванията на Ал. Милчева е бронзовата пластика или така нареченият художествен бронз от римската и късноантичната епоха. В своите изследвания тя прави подробен иконографски анализ на отделните групи паметници, определя работилници, открива тематични и стилови аналогии с подобни паметници от други римски провинции. Несъмнено най-голям принос в тази област ще бъде отпечатването на монографията на художествения бронз от Нове, подготвяна в момента.

В този преглед на научните публикации на Ал. Милчева не могат да не бъдат споменати и нейните изследвания в областта на римското стъкло. В американското списание „Journal of Glass Studies“ тя публикува единствената намерена досега в българските земи ваза диатрета. Много рядко намирано произведение на римските художествени занаяти е и стъклената фалера с образа на Друз, публикувана през 1979 г.

Едни от най-важните изследвания на Ал. Милчева върху римската култура са посветени на фината импортна и местна керамика. Тя работи над тази тема без прекъсване през цялата си научна кариера, от първата си публикувана статия до обобщителния хабилитационен труд. Ал. Милчева поставя основите на изследванията на този проблем в българската археологическа литература, дефинира понятията импортна и местна тера сигилата, разграничава и допринася за популяризирането на местните производствени центрове. Несъмнено най-голям принос за изследванията на тера сигилатата в България има нейният хабилитационен труд „Тера сигилата и тънкостенна керамика за всекидневна употреба от Долна Мизия“, който се печата в момента в Германия. В него е представена картината на търговските контакти на провинцията, пътищата и посоките на романизация на българските земи, влиянието на римската армия върху търговските контакти, както и спецификата на римската „войнишка“ култура.

Друг дял от научното творчество на Ал. Милчева е късноантичната епоха. Нейните изследвания в Никополис ад Нестум, в епископския център при Сандански, в късноантичния Нове я определят като специалист в областта на базиликалната архитектура и укрепителната система от тази епоха.

Обобщавайки научното творчество на един колега, много често изпускаме да отбележим неговите чисто човешки качества. Този пропуск, когато става дума за Ал. Милчева, би бил непростим. Като ръководител на Секцията по антична археология тя успя да обедини около себе си археолозите-античници, за които уважението и взаимопомощта станаха основни норми на действие. Изключителната ѝ ангажираност в проблемите (понякога чисто житейски) на колегите, борбата ѝ за всеки един от тях, я определят като желан ръководител. Нито един от по-младите членове на Секцията по антична археология не би могъл да каже, че не е получил помощ или подкрепа от нея. А понякога големият учен се познава и по отношението му към колегите! Пожелаваме на Ал. Димитрова-Милчева още много здраве и творчески успехи!

Евгения Генчева

Избрана библиография

1. За производството на terra sigillata в нашите земи. – Археология, 1961, № 4, 27-34.

2. Археологические раскопки в восточном секторе Нове (в съавторство). – ИАИ, 28, 1965, 43-62; ИАИ, 29, 1966, 99-114; ИАИ, 30, 1967, 75-100; ИАИ, 32, 1970, 73-89; ИАИ, 34, 1974, 138-176.

3. Сребърното съкровище от с. Владиня, Ловешко. – ИАИ, 29, 1966, 115-132.

4. Геми и камеи с гностически изображения. – Археология, 1968, № 3, 24-29.

5. Камеи с женски портретни изображения от първата половина на III в. на н. е. – Археология, 1969, №2, 43-50.

6. Die Fibeln vom Typ „Bukjovci“ und ihre Verbreitung in Bulgarien. – Actes du Premier Congres International des Etudes balkaniques et sud-est Européennes, Sofia, 1970, 307-317.

7. Тракийско могилно погребение от късноелинистическата епоха в с. Кабиле, Ямболско. – Археология, 1971, № 2, 36-44.

8. Грили от НАМ-София. – Археология, 1972, №1, 39-46.

9. Златен пръстен с мъжки портрет от IV в. на н. е. от Ямбол. – ИАИ, 33, 1972, 239-243.

10. Типът на Зевс в глиптиката от Софийския археологически музей. – Нумизматика, 1972, № 1, 10-16.

11. Intailles de la Thrace portant les offigies de Septime Severe, Caracalla et Géta. – Archeologia Polona, 14, 1973, 379-384.

12. A vas diatretum from Thrace. – Journal of Glass Studies, 16, 1974, 14-17.

13. Beitrag zur Geschichte Kabyles und Thrakiens in der Romerzeit. – Thracia, 2, 1974, 135-146.

14. Der Charakter der thrakischen Kultur während der jungeren vorrömischen Eisenzeit in dem Gebiet des Sredna Gora-Gebriges. – Thracia, 3, 1974, 321-331.

15. Magische Gemme aus Thrakien und Mösien in der Romerzeit. – Зборник Народног Музеја, 8, 1975, 121-133.

16. Тракийски могилни некрополи от Панагюрски колонии при гр. Панагюрище. – Известия на музеите от Южна България, 1, 1975, 39-87. (с Н. Гиздова).

17. Nouvelles données sur les rites funeraires chez les Thraces à l'epoque hellénistique. – Actes du II Congrès International de Thracologie, Bucarest, 1976, 1, 451-458.

18. Zwei Begräbnisse aus der ersten Hälfte des 4 Jh. aus Jambol. – Thracia, 4, 1977, 235-257 (mit Z. Popov).

19. Die Gemmen und Kameen vom unteren Donaulimes in Bulgarien. – Studien zu den Militärgrenzen Rom. II. Vorträge des 10. International Limeskongresses in der Germania Inferior, Köln, 1977, 283-287.

20. Калъп за производство на тера сигилата от Нове – МПК, 1977, 4, 40-43.

21. The Cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Deity. in: Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. II. Principat, Band 16, 2, 1978, 1542-1555. (mit M. Speidel).

22. Die fruhbysantinische Stadt bei Sandanski im Licht der archeologischen Forschungen. – Etudes balkaniques, 4, 1979, 127-146.

23. Einfuhrkeramik in №vae aus den westlichen Provinzen des Römische Reiches. – RCRF, Acta XIX-XX, Paris, 1979, 293-300.

24. Стъклена фалера с портрета на младия Друз. – Нумизматика, 1979, № 2, 17-21.

25. Антични геми и камеи от Националния археологически музей в София. София, 1980. (издания на нем. и анг. език).

26. Археологически данни за форума на античния и ранновизантийски град край Сандански. – МПК, 5, 1980, 19-23.

27. Thrakische Gruft aus der fruhhellenistischen Zeit im Sakargebirge. – Thracia, 5, 1980, 215-234.

28. Разкопки на базилика № 1 в Кабиле. – в: Кабиле, I, 1082, 115-156.

29. Епиграфски данни за стоата на античния град при Сандански. – Археология, 1982, № 1, 53-57.

30. Развитие и стилови особености на ювелирното изкуство в Тракия и Мизия през I-III в. – Проблеми на изкуството, 1982, № 3, 33-39.

31. Bronzene Statuetten aus №vae. – in: Stidien zu den Militärgrenzen Rom. III. XIII International Limeskongres, Aalen, 1983, 469-476.

32. Terra sigillata aus Rheinzabern und Vestendorf in Novae. – Bayerische Vorgeschichtsblätter, 1984, 49, 113-124.

33. Forma do produkcji terra sigillata znaleziona w Novae (Moesia Inferior), – Balkanica Poznaniensia, 3, 1984, 243-249.

34. Проучвания на римската култура в България през 1974-1984 г. Резултати и проблеми. – Археология, 1984, № 4, 9-12.

35. Бронзова пластика и бронзолеярство в Нове. – МПК, 1984, 1, 16-21.

36. Археологически открития в Западните Родопи. – Родопи, 1985, № 3, 39-41.

37. Златен пръстен с изображение на Othryades от Августа Траяна. – Нумизматика, 1987, № 4, 25-27.

38. Importierte terra sigillata aus Novae. – Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace – I-IVeme s. = IAI, 37, 1987, 108-152.

39. Produktion von terra sigillata in Untermoesien. – RCRF, Acta XXV-XXVI, 1987, 515-526.

40. Un fragment céramique avec empreintes de gemme découvert à Kabyle (Sud-Est de la Bulgarie). – Mélanges offerts à Marsel Lutz. – Revue archeologique de l'Est et du Centre-Est, 1987, 1-2, 241-247.

41. Gemme e camei del Museo Storico Comunale di Svistov. – in: Atti del Convegno Internazionale sul Limes Danubiano, Vidin, 1987, Bologna, 193-207.

42. Камея от Августа Траяна. – МПК, 1988, 3, 39-41.

43. Untersuchungen am befestigten Limessystem an der Unteren Donau auf dem Territorium der VR Bulgarien. – in: Der römischen Limes in Österreich. Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum, 1990, 863-874.

44. La Tracia e Roma. – Archeo, 67, 1990, 96-105.

45. Dionysos auf Reliefkeramik aus Thrakien ind

Mösien. – RCRF, Acta XXVII-XXVIII, 1990, 125-133.

46 Zum Problem der Datierung der frühesten Perioden des Militärlagers novae. – in: Akten des 15. Internationalen Limeskongresses Kentarbary, 1990. 271-276.

47. Sacrifical Altars of the Hellenistic Age in Kabyle. – Terra Antiqua Balcanica, 5, 1990, 119-125.

48. Разкопки на скамнум трибунорум на римския военен лагер Нове. – Археология, 1991, № 2, 24-35 (в съавторство).

49. Бронзов бюст-тежест от Нове. – Археология, 1992, № 4, 32-35.

50. Укрепителна система на късноантичния и ранновизантийски град Никополис ад Нестум. – Studia Aegaea et Balcanica, 1992, 257-269.

51. Die italische Terra sigillata und dünnwandige Gebrauchskeramik aus Moesia Inferior. – RCRF, Acta XXXI-XXXII, 1992, 479-496.

52. Eine bronzene Gewichtbüste aus Novae. – in: Bronces religion romana, Madrid, 1993, 309-314.

53. Die antiken Gemmen in Historischen Museum von Stara Zagora. – in: Homenaje a José Ma Blazquez, I, 1994, 401-430.

54. Terra sigillata und dünnwandige Gebrauchskeramik aus Moesia Inferior (Nord Bulgarien). Frankfurt am Main (im druck).

55. Римски художествени импорти в Нове. – Епохи, 1995, № 4 (под печат).

In memoriam

Богдан Николов на 70 години*

Археологът, краеведът и историкът Богдан Николов е роден на 16 август 1926 г. в с. Алтимир, Врачанско. След отбиването на военната служба работи като учител в Добруджа, а през 1950-1954 г. завършва история с профил археология в СУ „Св. Кл. Охридски“. Учителства в гр. Белово, в Борован и Галиче, Врачанско, където създава кръжоци по археология и музейни сбирки. В тази дейност той увлича и други учители по история във Врачанско и ги подпомага методически.

През 1960 г. Богдан Николов е назначен за уредник в отдел „Археология“ на новосъздадения Окръжен исторически музей във Враца. Следват над 30 години, изпълнени с напрегната археологическа и музейна дейност. Изключително енергичен, по няколко месеца в годината Б. Николов прави теренни проучвания на обекти от различни епохи в района и при това съумява бързо да подготви за печат и да публикува находките си. Ръководи разкопките на неолитните и халколитните селища Комарево, Баурене, Градешница, Тлачене, Криводол, Заминец и Бреница, на раннобронзовите надгробни могили при Търнава и Кнежа. Резултатите от тези проучвания са широко известни в науката, но особено се откроява постигнатото от него в Градешница – разкопаваните там три селища са вече епоними на праисторически култури. Б. Николов участва още в проучването на известната Могиланска могила във Враца, той ръководи и екипа, открил втория дял на световноизвестното Рогозенско тракийско съкровище.

---

* При подготовката на книжката ст. н. с. д-р Богдан Николов почина.

През 1981 г. Б. Николов успешно защити кандидатската си (докторска) дисертация на тема: „Развитие на халколитните култури в Западна България". През 1983 г. беше избран за старши научен сътрудник в ОИМ-Враца.

Б. Николов е автор на над 70 научни публикации, много от които в сп. „Археология". Много често се цитират неговите книги-албуми за Градешница, Заминец и Рогозен. Под перото му са излезли около 400 научно-популярни публикации в местния и централния печат. Малцина знаят обаче, че той е автор (скрит зад литературни псевдоними) и на десетки стихотворения, разкази и фейлетони. През целия си живот Б. Николов събира топоними – плод на тази негова страст е и предлаганата за печат книга „Топонимията на Врачанска околия". Въпреки постоянния му интерес към класическата тракийска древност, с най-голяма тежест обаче остават публикациите му по праистория на дн. Северозападна България.

Васил Николов

По-важни публикации:

1. Грънчарска пещ при с. Алтимир. – Археология, 1961, № 4.
2. Раннобългарски находки край Островския окоп. – Археология, 1962, № 2.
3. Праисторически селища във Врачанско. – Археология, 1962, № 4.
4. Селища и некрополи от бронзовата епоха във Врачанско, Археология, 1964, № 2.
5. Колективна находка от сребърни монети и накити от Враца. – Археология, 1965, № 1.
6. Тракийски паметници във Врачанско. – ИАИ, 28, 1965.
7. Колективна находка от края на бронзовата епоха от с. Лесура, Врачански окръг. – Археология, 1966, № 3.
8. Гробница III от Могиланската могила във Враца. – Археология, 1967, № 1.
9. Антични паметници от Врачанско. – ИАИ, 30, 1967.
10. Праисторическото селище при с. Оходен, Врачанско – Археология, 1968, № 1.
11. Колективна находка от железни предмети от халщатската епоха от гр. Криводол. – Археология, 1970, № 1.
12. Глинена плочка с писмени знаци от Градешница, Врачански окръг. – Археология, 1970, № 3.
13. Идолната пластика от с. Градешница. – Археология, 1970, № 4.
14. Праисторическото селище Калето при с. Градешница, Врачански окръг. – ИАИ, 32, 1970.
15. Тракийски гробни находки от Врачанско. – Археология. 1972, № 3.
16. Две праисторически жилища от Градешница. – Археология, 1973, № 8.
17. Находки от края на бронзовата епоха във Врачанско. – Археология, 1974, № 1.
18. Градешница. Праисторически селища. С., 1974.
19. Праисторическото селище при с. Баурене, Врачанско. – МПК, 1974, 1.
20. Заминец. Праисторическо селище. С., 1975.
21. Селище от стария неолит при с. Градешница, Врачански окръг. – Археология, 1975, № 1.
22. Могилни погребения от раннобронзовата епоха при Търнава и Кнежа, Врачански окръг. – Археология, 1976, № 3.
23. Новооткрити праисторически писмени знаци. – Векове, 1976, № 5.
24. Некропол от късната бронзова епоха при с. Градешница. – Изв. МСЗБ, 2, 1978.
25. Праисторическото селище при с. Борован, Врачанско. – Изв. МСЗБ, 2, 1979.
26. Тракийски погребения при с. Софрониево, Врачански окръг. – Археология, 1981, № 3.
27. Праисторически жертвеници от глина. – Изкуство, 1981, 9-10.
28. Эпоха ранней бронзы в Северозападной Болгарии и некрополь у села Тырнава. – Thracia praehistorica. Supplementum Pulpudeva 3. С., 1982.
29. Криводол. Древни култури. С., 1984.
30. Селище от късния неолит при с. Бреница, Врачански окръг. – Археология, 1986, № 4.
31. Фиалите от Рогозенското съкровище. Каните от Рогозенското съкровище. Чашите от Рогозенското съкровище. Пълен каталог на Рогозенското съкровище (в съавторство). – Изкуство, 1986, № 6.
32. Уникално тракийско съкровище от Рогозен (в съавторство). – МПК, 1986, 6.
33. Голямата чаша от Рогозенското съкровище. – Археология, 1987, № 3.
34. Тракийско сребърно съкровище от Рогозен (в съавторство). – Изв. МСЗБ, 12, 1987.
35. Тракийските гробници от Могиланската могила. – МПК, 1988, 3.
36. Тракийска находка от Галиче. – МПК, 1988, 4.
37. Тракийски находки от Северозападна България. – Археология, 1990, № 4.
38. Периодизация на неолитните култури от Северна България – от Янтра до Тимок. – Изв. МСЗБ, 18, 1992.
39. Селища и находки от бронзовата и желязната епоха в района на гр. Оряхово. – Изв. МСЗБ, 21, 1993.
40. Developpement du chalcolithique en Bulgarie de l'Ouest et du Nord-Ouest. – Studia Praehistorica, 1-2, 1978.
41. Signes sur des ouvrages en argile de l'epoque prehistorique en Bulgarie occidentale. – Studia Praehistorica, 8, 1986.
42. The Rogozen Thracian Treasure. Sofia, 1986.
43. Le tresor d'orfevrerie Thrace de Rogozen. – Archeologie (Paris), 222, 1987.
44. Thracian Treasures from the Vraca area. Sofia, 1988.
45. The Rogozen Treasure. Sofia, 1989.
46. Le tresor thrace de Rogozen, dep. de Vratsa, Bulgarie. – Thraco-Dacia, 10, 1989.

Новата археологическа експозиция на музея в Попово

Преди четири десетилетия, на 8 септември 1957 г., в град Попово за пръв път се открива постоянна експозиция на старинни паметници на културата. Тя е разположена в приземния етаж на Народното читалище „Св. св. Кирил и Методий“ и съдържа материали, събирани от основаното през 1927 г. местно Археологическо дружество и от училищата в района. Нова, обогатена експозиция на музейната сбирка към читалището (от 1991 г. исторически музей) е уредена през 1978 г. в специално предоставената за целта сграда, наричана „Старата гимназия“ – днешната сграда на музея (обр. 1). Тя е строена в 1883 г. за Околийско управление, но от 1921 до 1975 г. е ползвана първо от местната гимназия, а после и от други учебни заведения[1]. Земетресението от 1986 г. ѝ нанесе сериозни щети и това наложи продължителни ремонтно-възстановителни работи. След тяхното приключване започна изграждането на сегашната експозиция на музея в Попово. Тя беше открита на 2 март 1995 г. от кмета на Община гр. Попово д-р Людмил Веселинов.

Експозицията на музея представя материали на отделите „Археология“, „Етнография“, „Османско владичество и Възраждане“, „Нова история“ и „Художествен“. Всички изложени археологически предмети произхождат от района около града или по-точно от селищата на някогашната Поповска околия. Когато музейното дело прави първите си стъпки тук, Попово е център на голяма и богата на археологически паметници околия. Днес нейната територия е поделена между общините Попово и Опака, шест от селата са в Община Лозница[2]. В археологическата експозиция преобладават находките от селищата в Поповска община, но някои от най-впечатляващите в античния раздел са намерени в землището на Община – гр. Опака (Опака, селата Горско Абланово, Крепча, Гърчиново), докато от селата, включени в Община – гр. Лозница, произхождат само няколко предмета.

Археологическата експозиция на поповския музей показва малка част от всички намерени досега в земите на този край културни паметници от древността. Останалите се съхраняват както във фонда му, така и в АИМ при БАН – София, в историческите музеи на градовете Шумен, Търговище и други. Не са малко и тези в частни колекции, а колко са в чужбина едва ли може да се установи (обр. 2).

Експозицията на отдел „Археология“ заема половината от първия етаж на музейната сграда. Всъщност площта съвсем не е голяма – около 70 м², като две някогашни учебни стаи са обединени в една зала, а част от експонатите са изнесени във фоайето на сградата. При така съществуващата даденост създателите на експозицията са възприели оптималния, според тях, вариант за разполагане на витрините – покрай стените, като в средата на първата половина на залата са подредени монетни находки, а в средата на другата е разположена голяма мраморна олтарна маса от късноантичната крепост „Ковачевско кале“[3]. На различни места между витрините са поставени по-големите предмети – питоси, амфори, жертвеници и други. Те осъществяват и връзката, прехода от една тема към друга.

Използвани са два модела витрини – с височина съответно 0,90 и 2,20 м при хоризонтална повърхност 0,65/0,65 м. Спомагателният материал (главно текстове и фотоси) заема междупрозоречните пространства или представлява фон на оригиналните предмети във витрините. За изработване на витрините и таблата са използвани алуминиев профил, стъкло и черен дърволит. Анотациите за всяка витрина са събрани заедно и поставени върху лицевите стъкла.

Тематико-експозиционният план е подготвен от колектив в състав: Иван Атанасов – директор на музея, Пламен Събев и Стамен Станев – уредници. Колективът донякъде се е ръководил от плана на старата експозиция (от 1978 г.) с автор Казимир Попконстантинов. Предметите са изложени хронологично със стремеж и към колекционния принцип (доколкото позволява преобладаването на случайните находки и броя на предметите с еднакво предназначение), без придържане към строги схеми. Много важна за колектива беше помощта, която получи под формата на консултации и мнения от проф. д-р Димитър Овчаров и ст. н. с. д-р Васил Николов от АИМ при БАН, на д-р Петър Станев от Историческия музей в гр. Велико Търново, колегите от филиала на АИМ при БАН в Шумен и от Историческия музей в изказваме своята благодарност.

Автори на проекта за художествено-пространственото и графичното оформление са художникът Александър Александров и арх. Мира Попова, а изпълнители – Ася и Александър Александрови.

Експозицията съдържа само оригинални предмети, като спомагателният материал е сведен до минимум и се изчерпва с карта на археологическите обекти в района, няколко чертежа и фотоси на част от тези обекти, както и на находки от Поповския край, съхранявани в други музеи. Макети не са използвани не само поради ограничената експозиционна площ, а и заради това, че в района няма изцяло проучен археологически обект, което би позволило възстановяване на жилище, крепостно или гробно съоръжение и каквото и да било друго.

Най-голяма площ заемат материалите от римската епоха, когато този край е бил най-гъсто населен и находките от него са доминиращи. Не са малко и праисторическите. Сравнително по-бедно са представени предримската епоха и средновековието. Естествено това се обуславя както от гъстотата и значимостта на поселищната мрежа през съответния период, така и от степента на проучването ѝ. Така че ако различното количество предмети в отделните исторически периоди оставя впечатление за неравнопоставеност, причината е единствено в наличието на културни паметници.

При разположението на предметите и самите витрини е направен опит да се постави акцент върху най-впечатляващите находки, които са и най-ценните. Съвсем съзнателно са търсени елементи на атрактивност, но не и до степен на профаниране. Това се оправдава от идеята, че една музейна експозиция не кореспондира само и преди всичко със специалисти; от стремежа да се постигне баланс между строго научните изисквания и масовия вкус. Воден от мисълта, че подробните сведения и описания са предмет на печатните издания, колективът се е стремил към лаконичност на текстовете-експонати и анотациите.

В началото на експозицията са показани неолитни и енеолитни оръдия на труда от камък, кремък и кост. Те свидетелстват, че през новокаменната и меднокаменната епоха като определящ вид стопанска дейност на територията на Поповския край се утвърждават земеделието и скотовъдството. Тогава възникват най-ранните терасни селища и селищните могили в района. Проследено е усъвършенстването на оръдията на труда и появата на сечива от мед. Наред с тях са представени керамични съдове от същия период. Изложени са откритите при сондажни проучвания до село Помощица фрагментирани съдове, принадлежащи към най-ранната керамика на европейския югоизток[4].

Безспорно най-впечатляваща в раздел „Праистория“ е култовата пластика. Тя включва женски глинени идоли; детска глава от капак на антропоморфен съд и животински фигурки[5]. Антропоморфните фигури са силно стилизирани и богато орнаментирани (обр. 3) Освен керамиката от с. Помощица, всички предмети в раздела са случайни находки. За съжаление тук липсват материали от праисторическото селище „Резервата“ при с. Дриново, Поповска община. Селището е проучвано от Историческия музей – гр. Търговище, с финансово участие и на Община – гр. Попово, но всички находки са в музея на гр. Търговище[6].

Сред паметниците на класическата и елинистическата епоха вниманието привличат добре запазените глинени урни и канички, бронзово ойнохое, фибули, акротерий и фрагментиран фриз, изработени от глина.

През първите векове на нашата ера по земите на Поповския край съществуват десетки крепости и селища, жителите на които са с разнороден етнически състав. Наред с главния поминък – земеделието, се развива и занаятчийското производство. За жалост от локализираните в общината селища и крепости единствено късноантичната крепост „Ковачевско кале“ се проучва. Тя възниква върху по-старо тракийско селище и достига своя разцвет през III-IV век. Разположена е на пътя между Никополис ад Иструм и Марцианополис. Развива се както под тяхно влияние, така и под влиянието на близкия град Абритус (при Разград). През римската епоха принадлежащото на крепостта селище придобива градски характер. В района около него се намирал императорски домен, част от съществувалия тук център за производство на строителна керамика[7]. Селището просъществувало вероятно до VII век. Находките от Ковачевско кале оформят отделен раздел в експозицията. Всички останали паметници от античността са групирани тематично, съответно: оръдия на труда; керамика; мраморна и бронзова пластика; накити и други.

Предметите от желязо показват голямото разнообразие на оръдия на труда – различни видове лемежи, мотики, брадви, косери, сърпове, също оръжия (върхове на стрели и копия), сгъваем стол и др.

Керамиката представя различни по форма и големина съдове – амфоровидни, керноси, чашки, панички, канички, ойнохоета, лампи.

Експозицията разполага със сравнително богата колекция от малка бронзова пластика, включваща две великолепни статуетки на Аполон (вис. 20 и 22 см) от Опака (обр. 4), две статуетки на Венера (с. Зараево), също статуетки на Зевс, Хермес (с. Крепча), на весталка (Опака), бюстове на жена (Опака) и мъж, статуйка на гладиатор (с. Посабина) – последните три очевидно апликации на колесница. Показани са още статуетки на бик и кон (с. Крепча), умбо от патера с релефно изображение на спящо дете и змия (с. Горско Абланово). В тази част на експозицията са намерили място и бронзови съдове, дръжки на патери и хидрии, стригили, камбанки, набор медицински прибори (с. Горско Абланово) и други[8]. Всички тези находки, както и многото още бронзови предмети от същата епоха, съхранявани в други музеи, свидетелстват за развитие на бронзолеенето в този край през римската епоха.

Накитите са представени от фибули, сред които две посребрени от не толкова често срещан тип – с форма на свастика[9], от токи, коланни апликации, гривни – между които две сребърни с форма на змия (Попово), копчета, огледала и други дребни предмети.

Не е малък и броят на мраморните оброчни плочи, между които преобладават релефите на Тракийския конник. Силно впечатление прави фрагмент от една плоча на Хероса, изпълнена с дълбок релеф[10]. Намерен е в района на голямо селище от римската епоха край днешното село Горско Абланово. Община – Опака. Оттам произхождат и други два релефа. Изложени са и четири релефа от с. Садина – все от една и съща местност, където вероятно е имало тракийско светилище. Заедно с оброчните плочки на Тракийския конник от други села (Ковачевец, Паламарца, Зараево) са експонирани и мраморни релефи на Зевс, Зевс и Хера, Кибела, както и глава на мраморна статуетка на Венера (с. Ломци). Каменната пластика е представена още от торсо на мъж (с. Гагово), ара с релеф на орел (с. Дриново), жертвеник на Аполон (с. Горско Абланово)[11], от други жертвеници или части от тях.

В частта от експозицията, определена за находките от „Ковачевско кале“, освен споменатата олтарна маса и откритите с нея колонки – също от мрамор, са представени еднофитилна бронзова лампа с дръжка, завършваща с глава на пантера[12], гробен инвентар[13], амфори и други керамични съдове – все случайни находки. Придобитите по време на разкопки предмети заемат няколко витрини. Експонирани са земеделски сечива, бронзови токи и апликации, монети, гребени и други предмети от кост и рог, варовикова база и колона. Особен интерес предизвиква двуфитилна бронзова лампа на високо столче[14], както и бронзов пръстен-печат с монограм, върху който се чете името Теодор[15]. Непременно трябва да бъдат споменати множеството тухли с печати[16]. Ценен паметник е и намерената недалеч от Ковачевско кале римска военна бронзова диплома от 160 г., дадена от император Антонин Пий (138-161) на Бит, син на Сола от тракийското племе беси.

В раздел „Античност“ са изложени и други предмети, чието изброяване нито е възможно, нито необходимо. Значително по-малко от тях са средновековните паметници – оръжия (върхове на стрели и копия, бойни брадви, боздугани, бойни топки), земеделски и занаятчийски оръдия на труда, везни, глинени свещници и съдове, накити – апликации, обеци, пръстени, гривни, както и амулети, енколпиони и други. Представени са на фона на макрофотос със скалния манастир при с. Крепча, съхранил най-старият датиран славянски надпис на кирилица[17].

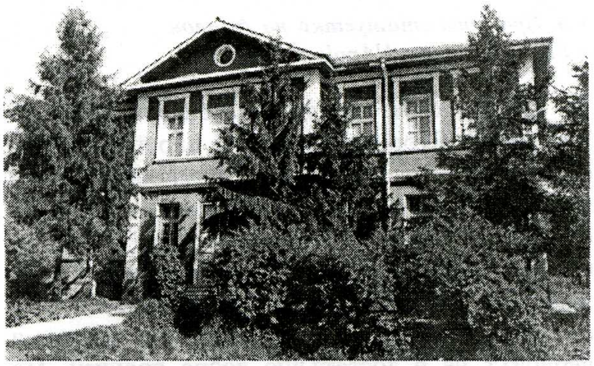

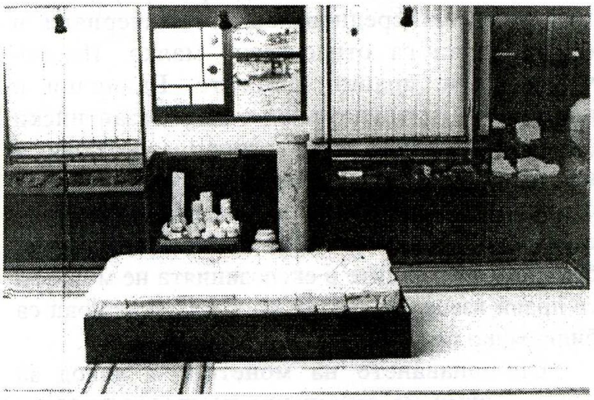

• 1. Историческият музей в гр. Попово
• Fig. 1. Le musée historique de Popovo

• 2.Част от археологическата експозиция на Поповския музей
• Fig. 2. Une partie de l'exposition archéologique du musée de Popovo

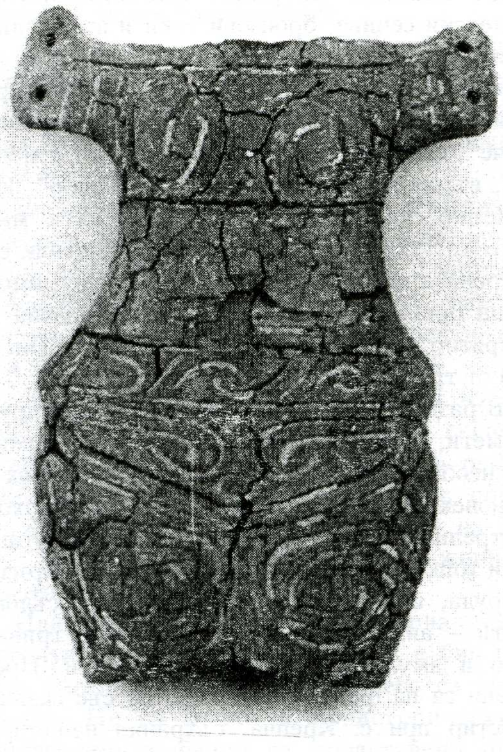

• *3. Глинен идол*
• *Fig. 3 Idole d'argie*

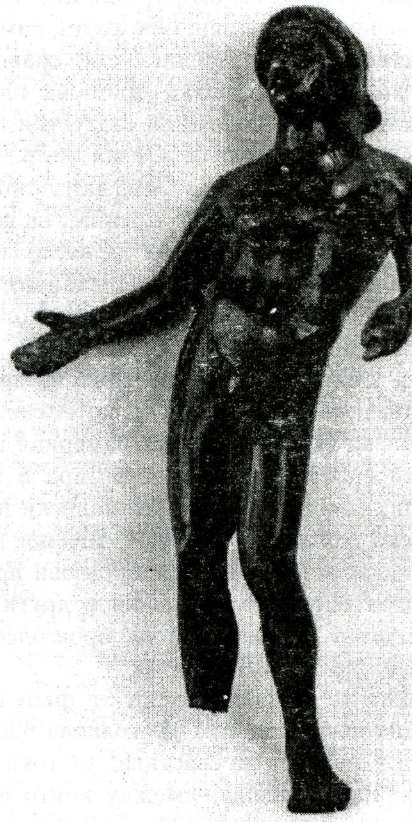

• *4. Бронзова статуетка на Аполон*
• *Fig. 4 Statuette d'Apolon en bronze*

Поради своето местоположение по време на Първото и Второто българско царство Поповският край е бил в близост до административния и духовен център на държавата – столицата (Плиска, Велики Преслав, Велико Търново), което несъмнено е дало отражение върху живота на населението тук. За съжаление досега са локализирани малко средновековни селища и периодът не е достатъчно добре проучен. По тази причина средновековните материали в експозицията са относително малко. Изключение обаче правят монетите. Единични и колективни находки представят византийски (златни и медни) и български (сребърни и медни) монети от различни императори, царе и отделни феодали, което пък предполага оживена стопанска дейност по онова време. Очевидно от броя на паметниците в експозицията не може да се прави извод, че земите на Поповския край са били рядко населени през Средновековието.

Споменаването на монетите е повод за няколко думи по отношение на нумизматичния раздел. Заедно със средновековните в него могат да се видят още гръцки, тракийски, римски – републикански (сребърни) и императорски (бронзови и сребърни) монети, между които и колективни находки от колониални монети от селищата Звезда, Крепча и Дриново, както и монети, открити при разкопките на Ковачевско кале.

Археологическата експозиция на музея в град Попово естествено си има своите положителни страни и недостатъци, но намерението ни не е да анализираме нейните качества, а и наймалко това е работа за един от нейните създатели. Опитахме се накратко да представим съдържанието ѝ.

---

[1] Ив. Атанасов. Музейното дело в Поповската селищна система. – МПК, 1984, № 5, 54-56.

[2] Ив. Атанасов. Попово в административно-териториалната уредба на България. – Сб. Попово в миналото, Варна, 1994, 39-48.

[3] Ив. Атанасов. Мраморна маса от с. Ковачевец, Търговищки окръг. – Археология, 1981, № 4, 45-49.

[4] В. Николов, Ст. Станев. Сондажни разкопки на праисторическото селище край Помощица, Поповско. – Археологически открития и разкопки през 1995 г., С., 1996, с. 11.

[5] Д. Овчаров. Нови енеолитни човешки фигури от Търговищки окръг. – Археология, 1968, № 3, 33-34.

[6] И. Ангелова. Предварителни резултати от археологическо проучване на праисторическо селище „Резервата" при с. Дриново. – Сб. Попово в миналото II (под печат).

[7] Зл. Морфова. Римски частни и императорски тухли и керемиди с печати от Североизточна България. – Археология, 1971, № 3, 25-33.

[8] Д. Овчаров. Паметници на бронзовата пластика от римската епоха. – Археология, 1966, № 3, 41-42; Г. Гинев. Паметници на античното изкуство в Търговищко. С., 1989; К. Жуглев. Две находки за икономическата сила на робовладелската класа в римска Тракия и Мизия. – ГНАМ Пловдив, С., 1950, с. 191; Г. Кацаров. Гробна находка в землището между селата Горско Абланово и Гърчиново. – ИБАИ, VIII, 1935, 59-62; Т. Тодоров. Римска бронзова пластика от Поповско във фонда на Исторически музей – Шумен. – Сб. Попово в миналото II (под печат).

[9] Ив. Дончева. За един неизследван вид антични фибули от нашите земи. Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни четения „Проф. Иван Гълъбов“, В. Търново, 1995, 327-337.

[10] Ив. Дончева. Нови данни за светилището на Аполон при Горско Абланово, Търговищко. – Сборник в чест на проф. В. Бешевлиев, В. Търново, 1993, 239-243.

[11] Д. Овчаров. Тракоримско селище и светилище на Аполон при с. Горско Абланово. – Археология, 1972, № 2, с. 46.

[12] Д. Овчаров. Паметници на бронзовата пластика...

[13] Д. Овчаров. Нови археологически данни за крепостта и античното селище при с. Ковачевец, Търговищки окръг. – Разкопки и проучвания, кн. X, 1984, с. 34.

[14] Ив. Атанасов. Археологически проучвания в сектор Кула № IV на античната крепост „Ковачевско кале“. – Сб. Попово в миналото II (под печат).

[15] Ив. Йорданов. Бронзов пръстен-печат (V-VI в.) от калето до с. Ковачевец. – Сб. Попово в миналото, Варна, 1994, с. 22.

[16] Зл. Морфова. Цит. съч.; Ив. Дончева. Античната крепост при с. Ковачевец. – Сб. Попово в миналото, Варна, 1994, с. 13; Ив. Атанасов. Археологически проучвания в сектор...

[17] К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг. – Археология, 1977, № 3, с. 19.

Иван Атанасов

Четвърта среща по прабългарска археология и история в Шумен

От 17 до 19 септември в град Шумен се състоя Четвъртата среща по прабългарска археология и история. Неин главен организатор бе Филиалът на АИМ при БАН в Шумен, съорганизатори – Община Шумен, ШУ „Еп. Константин Преславски“, СУБ – клон Шумен, Фондация „Мадарски конник“, Археологическо сдружение „Българска старина“ – Шумен, Студентски клуб при Фондация „Отворено общество“ и фирма „Мадара-Интертур“ АД.

От поканените общо 48 учени на срещата присъстваха 35 – повечето от тях археолози и историци, но също така езиковеди, антрополози и остеолози. Както и на всички предходни форуми, най-широко бе представена българската страна. В срещата взеха участие 32 наши учени – от АИМ и неговите филиали, от НИМ, от Софийския, Великотърновския и Шуменския университет, от институтите по балканистика и по експериментална антропология и морфология при БАН, както и от музеите във Варна, Русе, Добрич, Шумен, Силистра, Враца и Плиска. Не пристигнаха предварително заявилите участие колеги от Русия и Украйна, поради което чуждестранното представителство бе сведено до участието на един колега от Германия и на двама от Унгария. Официален гост на срещата бе директорът на Унгарския културен институт в София д-р Дьорд Арато.

Работните заседания се проведоха в голямата зала на Шуменския музей, където срещата бе официално открита от кмета на града-домакин инж. Максим Иванов. Приветствайки организатори, участници и гости, ректорът на ШУ проф. д-р Тотю Тотев, ст. н. с. д-р Димитър Овчаров (от името на директора на АИМ), председателят на СУБ – клон Шумен, доц. Виталий Консулов и депутатът проф. Владимир Шкодров отчетоха знаменателния факт, че настоящата Четвърта шуменска среща бележи 20-годишен юбилей на един научен форум, досегашните резултати от който основателно предизвикват високата оценка на прабългаристите у нас и в чужбина (вж. сборниците „Плиска-Преслав“, 2, С., 1981; „Проблеми на прабългарската история и култура“, т. 1. С., 1989; т. 2. С., 1991 г.). Приключвайки официалната встъпителна част с едноминутно мълчание в памет на напуснали ги завинаги колеги, участниците в срещата започнаха деловата си работа.

Идеята на организационния комитет за стриктна тематична насоченост на всяко едно от проведените четири работни заседания не бе осъществена докрай, но съдържанието на изнесените общо 34 доклада и научни съобщения съответстваше изцяло на формулираните в предварителната програма основни тематични групи: 1) История, произход, език; 2) Изкуство, религия; 3) Погребален обряд, писменост.

В докладите от първата група бе демонстрирана възможността чрез нов анализ на отдавна познат емпиричен материал да се допълни или преосмисли тълкуването на някои важни въпроси от историческата и езиковедска прабългаристика. До голяма степен този стремеж пролича в изнесения от проф. Страшимир Димитров доклад „За съдбините на прабългарите след X век“, който разкри възможността за дискусия по едно от считаните за меродавни становища в нашата медиевистика – това, че прабългарите са били напълно и безостатъчно славянизирани още през X столетие. Докладът на проф. Стр. Димитров бе сред най-оживено обсъдените на срещата, а изказаните съображения и бележки бяха както против (М. Москов, Г. Николов), така и в подкрепа (Пл. Павлов, Г. Атанасов) на съдържащите се в него конкретни анализи и общи културноисторически постановки. Доклад „За произхода на няколко прабългарски етнонима“ изнесе проф. Моско Москов. Привличайки множество паралели от монголския и тунгуско-манджурските езици, той етимологизира прабългарските етноними Чакар, Кучи-булгар, Авгар и Авнагур, като изтъкна връзката между носения от тях расов признак и закодираната в морфемния им състав семантика на цвета и геосимволиката. Интересен бе и другият езиковедски доклад – „Антропонимът Борис като апелатив“, с който гл. ас. Красимира Колева се опита да хвърли допълнителна светлина върху все още дискусионния в езиковедската прабългаристика въпрос за етимологията на личното име Борис. С доклада си „Многото българи в надписите от IX в.“ гл. ас. Георги Николов прибави нови съображения към идеята за политическата обособеност на двете основни прабългарски групи на Балканите през ранното средновековие. Според него употребата на въпросния израз в домашните епиграфски паметници доказва косвено самостоятелното развитие на Куберовите прабългари докъм 40-те години на IX в. (управлението на хан Пресиан), когато обитаваните от тях земи са присъединени към Българското ханство. Куберовата група прабългари бе обект на внимание и в доклада на проф. Йожеф Маккай „Ролята на българо-унгарските връзки в ранната унгарска история“, който доразви вече познатата от трудовете на други унгарски учени теза за ранното (в края на VII в.) проникване на отделни маджарски групи в Среднодунавската низина. Анализът на сложните политически взаимоотношения между авари, славяни, прабългари и Византия през периода VII-IX в. бе в основата на предложената от доц. Пламен Павлов („Политическото наследство на аварския каганат и българските владетели от IX-XI в.“) нова концепция по въпроса за появата и мотивацията на имперската идея във външнополитическата доктрина на владетелите на Първото българско царство. Отбелязано бе, че появата на тази идея трябва да се отнесе много преди Симеоновото царуване – още в първата половина на IX в., а пораждането ѝ да се обясни с триумфа на българските ханове над аварската „степна империя“. С доклад на тема „За общественото начало в устройството на прабългарската войска“ ст. н. с. Живко Аладжов се опита да обоснове идеята за общонародния характер на контрол, упражняван върху командния апарат в прабългарската войска през периода на военната демокрация, т. е. до средата на IX в.

Най-много бяха докладите от втората тематична група, касаещи различни въпроси на прабългарската религия и изкуство. Пряко ориентиран към тази проблематика бе докладът на ст. н. с. д-р Димитър Овчаров „Змията в сакралната символика на прабългарите“. Като анализира група сходни по сюжет изобразителни паметници от пределите на Първото българско царство и ги свързва семантично с шаманизма, той идентифицира змията като един от важните и неизменно положителни персонажи в езическите религиозни представи на прабългарите. В доклада си „Кръстният знак в паметници от езическия период на Първото българско царство“ проф. д-р Тотю Тотев предложи забележителен с обхвата и изчерпателността си общ преглед относно появата и развитието на кръстното изображение, съчетан със семантичен анализ на неговата многовариантност в езическа и християнска среда. Опит за изследване на друг древен изобразителен мотив и неговото място в старобългарското изкуство направи н. с. Стоян Витлянов, който изнесе доклад на тема „Дървото на живота в паметниците от Първото българско царство“. Сред привлечените като илюстративен материал археологически паметници особено интересен бе фрагментът от релефно украсен бронзов съд, открит наскоро при разкопки във Вътрешния град на Преслав. С повишено внимание бе изслушан докладът на н. с. Георги Атанасов „За вероизповеданието, костюма и регалиите на българските ханове (VII-IX в.)“, който добави нови съображения към тезата за християнизацията на прабългарските владетели от рода Дуло и посочи причините за съчетаното ползване на два основни модела владетелски одежди и регалии от хановете на езическа България – ранновизантийският (патрициански), от една страна, и тюркският (хагански), от друга. Пълен преглед и коментар на известните досега домашни сфрагистични паметници от езическия период направи ст. н. с. д-р Иван Йорданов в доклада си „Печатите на българските владетели до покръстването“. С определен принос в разработването на сложната и многостранна проблематика, свързана с генезиса в развитието на (пра)българското изкуство, бяха няколкото доклада, разглеждащи както конкретни паметници, така и общи въпроси на художествения метал от земите на Първото българско царство. Именно те очертаха широкия периметър, който по думите на един от участниците зае „аварската тема“ в работата на Четвъртата среща по прабългарска археология и история. Натрупването на изобилен археологически материал, даващ основание за целенасочена и детайлна разработка на такива въпроси като обсега, пътищата и степента на аварското влияние върху развитието на старобългарската материална култура и изкуство, бе ярко илюстрирано с обобщителния доклад на ст. н. с. Станислав Станилов „Паметници от аварски тип в България“. Неговото заключение, че в пределите на Дунавска България през VIII-IX в. са се изработвали художествени метални изделия, повлияни от орнаменталния стил на Втория аварски хаганат, бе потвърдено с новите археологически материали, за които докладваха Мариела Инкова („Бронзова апликация с изображение на грифон от НИМ“), Валентин Плетньов („Ремъчни украси от VIII-IX в. във Варненския археологически музей“) и Пламен Иванов („Аварски находки от Северозападна България“). В доклада на Пл. Иванов бе представена и интересна колективна находка (меч, юзда, стреме, метален котел), за която се предполага, че е от гроб, илюстриращ аварското присъствие южно от Дунав през V-VI в. С принос към проучването на металопластиката от епохата на преход между късната античност и ранното средновековие (VI-VII в.) бяха още два доклада – „Нови находки накити и култови предмети от района на Кубрат" на Весела Писарова и „Бронзови детайли за колан от Преслав" на Тонка Михайлова. Нов паметник на художествената металопластика от ранния етап в развитието на старобългарската култура представи ст. н. с. Рашо Рашев с доклада си „Пръстенът от Върбяне". Датиран в периода от средата на VIII до средата на IX в., пръстенът представлява особен интерес заради украсата си, орнаментиката на която, според Рашев, засега няма точна аналогия в синхронните паметници на старобългарската и близките й по характер култури.

Третият тематичен блок на срещата обхвана няколко доклада, касаещи прабългарския погребален обряд, както и две разработки по проблеми на руническата писменост в ранносредновековна България. Твърде оживени разисквания предизвика докладът на д-р Уве Фидлер „Отново за датировката на гроб 5 от могила III край Мадара". Привличайки нови паралели на набора от ремъчни апликации и на елементите от погребалния обряд, той прие, че гробът датира от края на VI – първата половина на VII в. В последвалата дискусия бе изказано мнението (Р. Рашев, Ст. Станилов), че връзката между появата на Мадарския гроб и заселването на Аспаруховите прабългари южно от Дунав не трябва да се отрича категорично преди да станат известни резултатите от новите проучвания на няколко сходни по характеристика погребения в степите на Крим и Украйна. С особено внимание бе изслушан колективният доклад на доц. Стефка Ангелова, ст. н. с. д-р Людмила Дончева-Петкова и Методи Даскалов „Некрополът при Топола", който, представяйки цялостните резултати от досегашните проучвания на този най-голям двуобреден езически некропол у нас, без съмнение ще даде нови отправни точки за характеристика на собствено прабългарската материална и духовна култура през периода на Първото българско царство. С определен принос в същата посока бяха и докладите на н. с. Валери Йотов – „Некрополът Хитово 2 (нови данни)", на проф. Йордан Йорданов – „Ритуални действия върху кости от ранносредновековни некрополи в България" и на н. с. Лазар Нинов „Скелети на цели животни в езическите двуобредни некрополи на Долния Дунав през VIII-IX в.". В доклад на тема „За характера на руническата писменост в България" ст. н. с. Павел Георгиев представи за пръв път в синтезиран вид резултатите от своите десетгодишни изследвания по дешифриране на руническите знаци и надписи от територията на Първото българско царство. Според него старобългарската руника се формира като писмена система около и след средата на IX в. на основата на гръцката алфавита и не отразява определен говорим език, а универсалния таен код на християнския Гносис. В последвалите оживени разисквания по този доклад четенията на П. Георгиев бяха оспорени от М. Москов, който настоя за тюркския произход на старобългарската руника, и от доц. Казимир Попконстантинов, според когото тезата за връзка между руническите надписи и знаци от Първото българско царство и гностицизма е предвзета и необоснована. Казимир Попконстантинов изрази несъгласие с предложените от П. Георгиев дешифрирания и в доклада си „Знакът „ипсилон" в манастира при Равна". Коментирайки повече от 60 начертания на „ипсилони" (отделни и в знакосъчетания), той постави отново въпросите за появата, разпространението и семантиката на този най-често срещан и загадъчен старобългарски знак.

Докладите от четвъртата тематична група включиха материали и изследвания из областта на прабългарската археология, но също така и някои разработки, касаещи различни въпроси на старобългарската култура през езическия и по-късните периоди. Сигурно датирана в езическия период битова керамика бе обект на внимание в докладите на Христина Стоянова („Глинени съдове от VIII-IX в. от ИМ – Шумен"), на Янко Димитров и н. с. Стойчо Бонев („Сивата керамика от езическия храм в местността Селище в Преслав") и на Димитър Станчев („Керамика от ранносредновековни некрополи в Русенско"). Стойчо Бонев („Водно съоръжение в Преславския аул") представи за пръв път резултатите от проучванията си на особено интересен паметник (тълкуван като кладенец или каптаж), който без съмнение ще обогати възможностите за разработване на въпрос относно благоустройството на българските крепости през първата половина на IX в. С втория си доклад „Юрта ли е дървената постройка в Плиска" П. Георгиев направи опит да внесе цялостна корекция в тълкуването на един от най-забележителните паметници, открити в дворцовия център на първата българска столица. Той датира кръглото дървено съоръжение в първата половина на IX в., определяйки го като анабатрон – церемониална платформа, служеща за тържествено и ритуално явяване на хана пред народа и войската. В разискванията по този доклад бе възразено най-вече против новата датировка на дървената постройка (Р. Рашев, К. Попконстантинов), но също така и против възприетото от П. Георгиев тълкуване на нейните функции (Й. Маккай). В доклада „Метални конусовидни и пирамидални печатчета от Първото българско царство“ н. с. Константин Тотев, разглеждайки близо 60 екземпляра от т. нар. единични печатчета (повече от 2/3 от които се въвеждат за пръв път в научно обращение) предложи някои общи критерии при по-нататъшната работа по документирането, класификацията и тълкуването на различните видове подпечатващи пособия, особено широко разпространени в българските земи през X – началото на XI в. До известна степен встрани от пряката тематика на срещата останаха два доклада – на н. с. Павлина Петрова („Късномадски некропол при с. Стан, Новопазарско“) и на проф. Петер Юхас („Проповедници на словото божие сред българите“).

По инициатива на фондация „Мадарски конник“ в деловата работа на срещата бе включена „кръгла маса“ на тема „Мадарският конник и прабългарите“. Разисквайки някои спорни въпроси относно историческата и изкуствоведската интерпретация на този уникален паметник, участниците в нея съсредоточиха своето внимание преди всичко върху неразрешените проблеми по защитата на релефа, по повод на което бе изготвено общо писмо, адресирано до Министерството на културата и други отговорни държавни инстанции. Спазена бе и традицията през последния ден на срещата да се организираа екскурзия, в маршрута на която този път бяха включени Кабиюк, Мадара и Плиска. Особен интерес участниците в екскурзията проявиха към предоставената рядка възможност за пряко наблюдение на Мадарския релеф от скеле, както и към започналото неотдавна цялостно разкопаване на могила XXXIV в Плиска.

Обстойна и безпристрастна научна оценка на резултатите от работата на Четвъртата среща по прабългарска археология и история би трябвало да се очаква едва след публикуване на материалите от прочетените доклади в подготвяния за печат сборник „Проблеми на прабългарската история и култура, Т. 3“. Още сега обаче може да се отчете, че нейната основна задача бе изпълнена – в настоящите трудни за българската наука години тя остава между малкото форуми, даващи възможност за координиране на изследователските търсения в различни области на прабългаристиката и за популяризиране на техните резултати.

Янко Димитров

XVII Лимесконгрес в Залау, Румъния – 1997 г.

От 1 до 10 септември 1997 г. в гр. Залау, Румъния, се проведе поредният XVII Лимесконгрес. В работата му взеха участие около 200 археолози и историци от Европа, Америка и Азия. Конгресът бе открит много тържествено в ритуалната зала на гр. Залау. Поздравления бяха поднесени от Министерството на културата, Института по военна история в Букурещ, както и от всички централни институции в гр. Залау и областта Залау.

В конгреса участваха много известни специалисти по антична археология. Заседанията през първите дни се провеждаха в една секция, а през следващите – по секции, разделени на тематичен принцип: 1. Теоретични проблеми върху развитието на Лимеса. 2. Проучвания на Лимеса по провинции. 3. Римската армия и военната история. 4. Ежедневието в римските лагери. 5. Контактната зона (Барбарикум) и Римския лимес. 6. Оборудване на римската войска.

Първият доклад бе изнесен от К. Штробел, Германия. Той бе посветен на края на Римския лимес по Рейн. Изказано бе становището, че причините за западането му са по-скоро вътрешнополитически, отколкото трябва да бъдат свързвани с нападенията на племена отвън. Докладът предизвика оживена дискусия.

Д. Брийз, Великобритания, представи обобщителен доклад за проучванията на Лимеса в Британия през последните 10 години. Резултатите от разкопките и тези на „въздушната археология" бяха систематизирани на фона на историческите сведения за района. У. Хънзън и П. Бидуел, Великобритания, разгледаха по-подробно отделни участъци от северобританския Лимес.

С впечатляващото заглавие „Сармизегетуза или Ерусалим? Една нова ножница за меч от Нйимеген" Я. К. Хаалебос докладва за една изключително рядка находка с изображение на град върху нея. Според автора това е или град Сармизегетуза, или Ерусалим, които са в центъра на римската пропаганда през късно-Флавиево време.

Обобщение за новите проучвания в Германия Инфериор направи Т. Бехерт, Германия. Той обърна внимание на някои нови моменти в проучването на рейнския Лимес – късноримските кастели, които променят представата ни за организацията на Лимеса през IV в.

Обобщителен доклад за провинция Германия Супериор изнесе М. Клее (Германия). Т. Фишер (Германия) пък направи кратък преглед на най-новите публикации за изследването на Лимеса в Реция. Голям интерес предизвикаха прилаганите нови методи на проучване, както и интензивността, с която се провеждат.

Х.-Й. Убл (Австрия) проследи проучванията на Лимеса в провинция Норикум през последните 16 години. В центъра на доклада бяха резултатите от разкопките в Лауриакум.

Последователно бяха направени обобщения за новите изследвания в провинция Панония Супериор – С. Илек (Австрия) и за Панония Инфериор – З. Виши (Унгария).

Т. Колник (Словакия) систематизира новите изследвания по левия бряг на Среден Дунав и т. нар. „контактна зона" на Римската империя. Въз основа на данни от самолетни снимки там са установени останките от голям брой маршови или постоянни римски лагери, като само най-значимите от тях се разкопават: Иза, Братислава-Дубравка, Мушов. Те разширяват познанията ни за римската политика в крайграничните области.

Обобщителен доклад за археологическите проучвания на Лимеса в Дакия Поролисензис през последните 15 години изнесе Д. Исак (Румъния). Той представи обилните на информация резултати от разкопките на 14 римски кастела в района. В системата на северодакийския Лимес бяха разгледани и най-новите проучвания в Потаиса (лагер на V Македонски легион от 160 до 269 г.) и в Апулум (лагер на XIII легион Гемина).

За археологическите разкопки и кастелите в Дакия Апулензис говори Д. Беня (Румъния). К. Петулеску – Р. Аврам представиха изучаването на югоизточния участък от Лимеса на провинция Дакия.

М. Захариаде (Румъния) докладва за новите изследвания на Лимеса в Долна Мизия. Авторът обаче представи предимно проучванията на румънските археолози. В няколко доклада, изнесени в различните секции, бяха представени новите резултати от изучаването на Лимеса в България (Долна Мизия).

Г. Кабакчиева, която бе единствен български представител на конгреса, докладва за най-новите разкопки на Ескус (Гиген). Тези проучвания дават нови потвърждения за разположението на ранноримския легионен лагер на V Македонски легион под останките на Траяновата римска колония Улпия Есцензиум.

П. Дичек (Полша) разгледа останките и находките от храм на Асклепий и Хигия, открит във валетудинариума в Нове (Свищов, лагер на I Италийски легион). Намерените там материали дават възможност точно да бъде определено времето на неговото издигане.

Г. Фукс-Гомолка (Германия) обобщи резултатите от най-новите разкопки в Кривина (рим. кастел Ятрус), които се провеждат от българо-немска археологическа експедиция. Основно тя се спря обаче на находките от шлемове и други метални части от военното оборудване от IV в.

Някои особености на архитектурата и промени в застрояването на Ятрус и по-специално западно от принципиата разгледа в доклада си Б. Дьоле (Германия). На подпечатаната строителна керамика от Дуросторум бе посветен докладът, съвместно разработен от П. Доневски и К. Вахтел (България, Германия) Археолози от Румъния, Унгария и Словакия представиха в докладите си различни страни от взаимоотношенията между римляни и населението от областите, граничещи с Римската империя.

Обобщени бяха и резултатите от изучаването на Източния и Югоизточен римски лимес: в Мала Азия (Е. Уилър, САЩ), в Палестина (М. Кихон, Израел), в Арабия (Т. Паркър, САЩ). В тези доклади бе подчертано, че новите изследвания показват промяна в организацията на Източния Лимес след реформата от времето на Тетрархията.

Заседанията на конгреса бяха редувани с целодневни посещения на кастелите от северодакийския Лимес. Посетени бяха и разкопките в Поролисум. Навсякъде личеше колко много е направено от румънските археолози за изследването на Лимеса през последните няколко десетилетия.

Организационният комитет, ръководен от проф. д-р Николе Гудя от Университета в Клуж-Напока осигури една много добра организация по време на заседанията и пътуванията, което бе забелязано от всички участници в конгреса. На заключителното заседание бе взето решение следващият Лимесконгрес да се проведе в Йордания.

Гергана Кабакчиева

Научна хроника

ЗАЩИТЕНИ ДИСЕРТАЦИИ

Бони Райкова Петрунова. Погребални обичаи и обреди в българските земи през XV-XVII в. (по данни от християнски некрополи). Докторска дисертация. Рецензенти: ст. н. с. I ст. д-р Людмила Дончева-Петкова, ст. н. с. II ст. д-р Рачко Попов.

Настоящият труд има за основна цел проучването и анализа на религиозно-обредната система в късносредновековните некрополи. На базата на богат материал от 5320 средновековни гроба авторката търси спецификите и основните компоненти в християнския погребален обред.

Дисертацията се състои от увод, три глави, заключение и каталог – общо 186 страници с пет приложения, 19 таблици и 19 карти. В увода Б. Петрунова е направила обзор на извършените археологически изследвания по тази тема до момента. Тя изтъква особената важност при проучванията както на археологическите, така и на някои етнографски данни за изясняването на спецификите на погребалните обреди, както и изискванията на Светото писание относно ритуала.

Първа глава е посветена на анализа на отделните компоненти на гробището. Б. Петрунова определя три основни центъра, около които са се образували средновековните некрополи: около църковна постройка; около стари свещени места и в местности, отделени от населеното място с естествено препятствие – река, дере и др. Разглежда и ориентацията и планировката на гробовете, както и маркирането им с камъни и плочи. Интерес представляват и каменните антропоморфни надгробия в Северна България, на които авторката спира специално вниманието си – в Калугерица, Лопушна. Тя обособява две основни групи гробни съоръжения: обикновени гробни ями и гробни камери. Често през XV-XVI в. гробовете били оформяни с дъски по дължината на ямата, постепенно в ритуала започнали да навлизат и ковчезите.

Самият ритуал на погребването е детайлно проследен във втора глава на настоящия труд. В специално приложение Б. Петрунова е очертала 12-те характерни за късното средновековие положения на скелетите. Разгледала е и по-специфичните случаи и отклонения от канона. Приносен момент в дисертацията е параграфът за полово-възрастовата и палеоантропологическата принадлежност на индивидите.

Трета глава представлява опит за възстановка на погребалния обичай през XV-XVII в. Описани са и някои по-особени погребения – в диканя, двоен ковчег и др. Според нея спецификите се дължат на изпълнението на обреди: на първо място сред тях е този, свързан с разбирането на смъртта като „преход“ от един свят в друг и поставянето на монети в гроба с цел да послужат на починалия. Друга група обреди са тясно свързани със страха от превъплъщаване на мъртвеца.

В заключение Б. Петрунова обособява пет групи късносредновековни некрополи: западнобългарски, тракийски, в Североизточна България и Черноморието, родопски и следващ най-плътно традициите на Второто българско царство.

На 9.05.1996 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор“.

Венцислав Николов Динчев. Поселищното развитие през късноантичната епоха (IV-VI в.) в Тракия и Дакия (по археологически данни). Докторска дисертация. Рецензенти: ст. н. с. Александра Милчева, доц. Стефка Ангелова.

Основна цел за настоящото изследване се явява разкриването и анализът на поселищния живот през късната античност в днешните български земи. Хронологическият обхват на разглеждания проблем е периодът от IV до VI в. сл. Хр. При изясняването му авторът е акцентирал предимно на археологическите паметници, като същевременно се спира и на писмените и епиграфски такива.

Дисертацията се състои от: увод, четири глави и заключение. В увода В. Динчев е набелязал основните задачи, стоящи за разрешаване, изяснява спецификата на някои термини, свързани с хронологическите рамки на труда, като напр. „късноантичен“ и „ранновизантийски период“.

Първата глава на дисертацията е посветена на теорията и методиката на археологическото поселищно изследване. При това авторът е отделил специално внимание на основните форми на поселищния живот, както и на критериите за тяхната класификация. Според начина на обитаване той разделя поселищните форми на две основни групи: с перманентно и с временно обитаване, като доказва, че за българските земи водеща е била първата форма. Направил им е класификация и според принципа на обитаване – биват такива с домакинска субструктура и с по-специални форми (напр. vilae rusticae). Специално внимание авторът отделя на разграничаването на градските центрове от укрепените селища през ранновизантийската епоха. За основен детерминиращ показател при това той използва укрепителната система и величината на защитената площ (варира между 50 и 100 дка).

Във втора глава В. Динчев е обърнал внимание и е извършил обстоен анализ на вилите. Отделна подглава е посветена на историографията по проблема. По-нататък той изтъква и някои от регионалните особености на vila rustica – в Северна България през III-IV в. се забелязва явен регрес поради нашествията, докато в дн. Западна България тя се развива твърде интензивно.

Трета глава е озаглавена „Селата“ и в нея авторът е разгледал по-важните проблеми, свързани със селските викуси в днешните български земи. При досегашните изследвания по този въпрос твърде рядко са били използвани археологически данни. Интерпретирайки ги по нов начин, В. Динчев определя три основни типа селски домакинства: без или с незначителни дворни пространства; с нормални дворни пространства и такива, които освен дворните пространства притежават и значителни парцели обработваема земя.

Последната глава на дисертацията е посветена на укрепените селища през IV-VI в. Авторът стига до извода, че през късноримската епоха те са се образували в резултат на трансформацията на по-ранни военни лагери – Германия, Ятрус, Габровското градище, а след IV в. вече стават основна форма в Тракия и Дакия.

На 06.06.1996 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор“.

Румен Живков Бояджиев. Ранното западноевропейско монашество и взаимодействията между бенедиктинското и византийското монашество до средата на XI в. Докторска дисертация. Рецензенти: проф. д-р Йордан Николов, проф. д-р Василка Тъпкова-Заимова.

Представеният труд разглежда широк кръг от проблеми, свързани с християнските монашески общности в периода от IV-V в. сл. Хр. до Схизмата от 1504 г. Разгледани са специфични черти на монашеския статут, на манастирската институция, както и мисионерската им дейност в Европа.

Дисертацията включва: увод, четири глави и заключение; има и библиографичен апарат с приложения и карти. При разработването на темата авторът е работил на място (в Регенсбург, Мюнхен, Хамбург) и в две бенедиктински абатства с намиращата се там оригинална литература. В хода на изследването си той засяга и някои въпроси от областта на философията, културологията и християнската архитектура.

Пета глава е посветена на преглед на общометодологическите постановки по проблема и разглежда специфичните черти на мистиката и аскезата. Авторът се опитва да им даде характеристика, базирайки се на съчиненията на проучените от него източни и западни средновековни философи и теолози, като Евсевий Кесарийски, Атанасий Александрийски, Григорий Назиански, Василий Велики и др.

В следващата глава на дисертацията Р. Бояджиев се спира вече по-детайлно върху същностните черти на западноевропейското монашество. Проследил е генезиса на западния ценобитизъм; преноса на идеи от Изток на Запад, както и основните канали за тяхното проникване. Особен интерес представлява направеният от автора обзор на монашеската обител в Апенинския полуостров и Рим, в Галия, Иберийския полуостров и в Ирландия.

Третата глава разглежда зараждането на Бенедиктинската монашеска идея и еволюцията й през вековете. Основен акцент тук е поставен върху личността на Бенедикт от Нурсия и основания от него мощен монашески орден. Приносен момент на дисертацията се явява обстойният анализ на правилото на ордена – Regula S. Benedicti, за което се смята, че е създадено от самия св. Бенедикт. Тук авторът защитава тезата, че по ред причини единствено това правило се е превърнало в траен манастирски закон за Запада. По-нататък той представя и кратка история на монашеското братство, изтъква огромната роля на бенедиктинците в мисионерската дейност от VI в. насетне.

В последната част на дисертацията си Р. Бояджиев е направил интересни паралели между монасите и манастирите през разглеждания период съответно в Източна и Западна Европа. Различията помежду им той открива в липсата на общовалидни монашески правила на Изток; в различната степен на образованост на монасите, както и в ролята на мисионерството. Същевременно правилно изтъква и допирните точки на влиянията и промяната в интензитета им през вековете.

На 27.06.1996 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор“.

Мария Узунова

СЪДЪРЖАНИЕ

Георги Гинев – Тракийска крепост при с. Кралево, Търговищко 1

Методи Манов – Големият надпис от Севтополис 8

Венцислав Динчев – По въпроса за градските дефиниции в късноантичните извори за диоцезите Тракия и Дакия 16

Стефан Бояджиев – Архитектура, първоначално предназначение и преустройства на Червената църква край Перущица 24

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Малгожата Грембска-Кулова – Късноенеолитна и ранонхалколитна рисуване керамика от долината на средна Струма 39

Росица Мерджанова – Бронзовите кани с дръжка, украсена с човешко ходило, от римските провинции Мизия и Тракия 51

Георги Ковачев – Малки глинени амфорки от Североизточна Тракия от Римската епоха . 58

Оля Миланова – Погребение в църквата „Св. Никола“ в Мелник 65

Константин Тотев – Процесиен кръст от Трапезица 67

Валери Йотов – Бронзова матрица за апликации от късноантичната крепост до с. Оногур, Добричко 72

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Гергана Кабакчиева – За най-новите проучвания в Ескус 75

Лолита Николова – Ал. Бонев, Г. Александров. Багачина. Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III-I хилядолетие пр. Хр.). Монтана, 1996, 184 с., 105 образа и 47 табла 77

Александра Милчева, А. Йованович – И. Поповић. Римски накит у Народном музеју у Београду. Београд 1996, 202 с. и каталог 78

Павел Георгиев – Отговор на един опит за рецензия 80

Станислав Станилов – Георги Александров. История на Монтана – Кутловица и района. Монтана, 1994, 203 с., 48 образа 84

Мариела Инкова –Людмила Дончева-Петкова. Митологични изображения от българското Средновековие. София, Издателство „Агато“. 1996, 175 стр., 102 образа, 36 табла 86

Стоян Витлянов – Henryk Mamzer. Studia nad metalurgia zelaza na terenie polnocno-wschodniej bulgarii we wczesnym sredniowieczu. Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz. Zaklad narodowy im. Ossolinskich. Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1988, 204 с., текст, 18 таблици, 24 рисунки 89

ПРЕГЛЕД

Евгения Генчева. Юбилей на ст. н. с. I ст. Александра Димитрова-Милчева 92

Васил Николов – Богдан Николов на 70 години 95

Иван Атанасов – Новата археологическа експозиция на музея в Попово 97

Янко Димитров – Четвърта среща по прабългарска археология и история в Шумен 102

Гергана Кабакчиева – XVII Лимесконгрес в Залау, Румъния – 1997 г. 106

НАУЧНА ХРОНИКА

Защитени дисертации 108

SOMMAIRE

Gueorgui Guinev – Forteresse thrace située près de Kralevo, village de la region de Targoviste 1

Metodi Manov – La grande inscription de Seutopolis.. 8

Ventzislav Dintchev – Sur la question des definitions urbains dans les sources de la basse antiquité, concernant les dioceses de la Thrace et de la Dacie ...16

Stefan Boyadziev – Architecture, destination initiale et remaniements dans l'église rouge près de Perustica..24

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Malgorzata Grebska-Kulova – Céramique décorée du neolithique inferieur et du chalcolitique supérieur du bassin de la Sredna Struma 39

Rossitsa Nenova-Merdganova – Les brocs de bronze à anse décorée d'une plante de pied des provinces romaines de la Mesie et de la Thrace 51

Gueorgui Kovatchev – Petit amphores en terre glaise de l'époque romaine de la Thrace de l'ouest 58

Olja Milanova – Enterrement dans l'eglise „Saint Nicolas" a Melnik 65

Konstantin Totev – Croix processionnelle de Trapezica 67

Valeri Jotov – Matrice de bronze pour applications de la citadelle de la basse Antiquité près du village d'Onogur, dans la region de Dobric 72

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Gergana Kabakčieva – Au sujet des plus récentes recherches a Escus 75

Lolita Nikolova – *А. Бонев, Г. Александров, Багачина.* Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III-I хилядолетие пр. Хр.). Монтана, 1996, 184 с. 105 образи, 47 табла 77

Aleksandra Dimitrova-Milceva, A. Jonanovic – *И. Поповиħ.* Римски накит у Народном музеју у Београду. Београд, 1996, 202 с. и каталог..78

Pavel Gueorguiev – Réponse à un essai de compte-rendu 80

Stanislav Stanilov – *Георги Александров.* История на Монтана – Кутловица и района. Монтана, 1994, 203 с. 48 образа 84

Mariela Inkova – *Л. Дончева-Петкова.* Митологични изображения от българското Средновековие. София, издателство „Агато", 1996, 175 с., 102 образа, 36 табл. 86

Stojan Vitljanov – Henryk Mamzer. Studia nad metalurgia zelaza na terenie polnocno-wschodniej bulgarii we wczesnym sredniowieczu. Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz. Zaklad narodowy im. Ossolinskich wydawnictwo Polskiej akademii nauk 1988, 204 с., текст, 18 таблици, 24 рисунки......89

REVUE

Evgeniia Gentsheva – L'anniversaire de Aleksandra Dimitrova-Milceva.....................................92

Vassil Nikolov – Bogdan Nikolov – 70 anniversaire..95

Ivan Atanassov – La nouvelle exposition archéologique du musée de Popovo 97

Janko Dimitrov – Quatrième colloque d'archéologie et d'histoire protobulgare a Sumen 102

Gergana Kabakcieva – XVII Limescongrès a Zalau, Roumanie – 1977...106

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

Thèses soutenues 108

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст. н. с. I ст. д.и.н. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. д-р АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. д-р ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. д.и.н. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. д.и.н. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. д.и.н. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. д-р АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. д-р ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. ст. д.и.н. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Литературни сътрудници МАРИЯ УЗУНОВА, ИРЕН ТОДОРОВА

Адрес на редакцията:
Археологически институт и музей при БАН, София, ул. „Съборна“ 2, тел. 88-24-06

Адрес на администрацията:
1113, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6
Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

ОТ РЕДАКЦИЯТА

Поради сериозни финансови затруднения Издателството на Българската академия на науката не обнародва готовите за печат книжки на списание „Археология“ за 1997 година. Редакцията поднася своите извинения за това, въпреки че няма никаква вина. С любезното съдействие на ръководството на АИМ „Археология“ ще продължи да излиза редовно от 1998 г., като запазва поредната годишнина след 1996 година.

Предпечатна подготовка *Иглика Богоева*
Оформител на корицата *Пенко Гелев*
Компютърен набор *Маргарита Камбосева, Алина Тодорова*
Коректор *Веска Захова*
Печат *ЛОВЕЧПРИНТ ЕООД – Ловеч*

Издателство ГУТОРАНОВ И СИН
София 1505, ул. Добромирка 7
тел./факс 44 60 09

ISSN 0324-1203